

Національний університет біоресурсів і природокористування України
Кафедра філософії та міжнародної комунікації

Валентина КУЛЬТЕНКО

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Київ 2024

УДК 101:378

Рекомендовано Вченою радою НУБіП України. Протокол №4 від 22 жовтня 2024 р.

Рецензенти:

Колінько М.В. – доктор філос. наук, професор кафедри філософії, соціології та політології Державного торговельно-економічного університету (м. Київ).

Майданюк І.З. – доктор філософ. наук, професор, завідувачка кафедри культурології НУБіП України

Гнатівська Г.В. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри історії філософії КНУ імені Тараса Шевченка

Гейко С.М. - кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації НУБіП України

Культенко В. П. Філософія: навчальний посібник. Київ: НУБіП України, 2024. 162 с.

ISBN 978-617-8368-78-4

Зміст

Передмова	4
ЛЕКЦІЇ	6
Модуль 1 Історія філософії	6
Тема 1. Філософська пропедевтика	6
Тема 2. Світовий історико-філософський процес.....	13
2.1 Східна парадигма філософствування.....	13
2.2 Світовий історико-філософський процес. Західна парадигма філософствування	25
Тема 3 Філософія Середньовіччя.....	40
Тема 4 Філософія доби Відродження (15-16 ст.)	47
Тема 5. Новоевропейська філософія (17-1 пол.19 ст.)	53
Тема 6. Німецька класична філософія	62
Тема 7. Сучасна неklasична та постнеklasична філософія	69
Тема 8. Українська філософія	82
Модуль 2 Онтологія. Гносеологія. Соціальна філософія	92
Тема 9. Онтологія - філософське вчення про буття	92
Тема 10. Свідомість як онтологічна проблема.....	99
Тема 11. Гносеологія – теорія пізнання	107
Тема 12. Соціальна філософія	115
Тема 13. Філософська антропологія	128
Тема 14. Філософія історії. Основні теорії історико-культурного процесу. Філософія права. Філософія релігії. Філософія техніки.....	133
Теми семінарських занять	141
Питання для самоконтролю	154
Бібліографічний покажчик	157

ПЕРЕДМОВА

В сучасному світі, що максимально зорієнтований на отримання відчутного й швидкого практично-корисного результату, вивчення філософії часто бачиться справою даремною, не вартою витраченого на неї часу. Адже з найдавніших часів відома істина: грошей філософією не заробиш. Дійсно, філософія залишається в сфері умоглядного знання з високим ступенем узагальнення та абстракції. Проте, якщо ми уважно послухаємо промови апологетів практично орієнтованого знання, то помітимо, що вони спираються на понятійно-категоріальний апарат філософії, використовують логіку мислення, теорію аргументації, філософські методи та інші можливості філософії. Отже ті, хто має філософський рівень освіти, усвідомлює його цінність, важливість. Адже філософія вчить мислити, упорядковує розумові, мисленнєві здатності людини. Мислити по-філософськи означає розвинути власні здатності до узагальнення, критичного, креативного, стратегічного розумування та прогнозування можливих тенденцій, наслідків та перспектив.

Філософія існує вже понад дві з половиною тисячі років. За цей час вона переживала як часи розквіту, так і періоди знецінення й занепаду. Проте в житті кожної людини настає момент, коли тягне «пофілософствувати», подумати за життя, підвести певні підсумки, визначитись із цілями на майбутнє. І то не випадково, як зазначив Стівен Пінкер, викладач Гарвардського університету: «Раціональність мала би бути провідною зорею кожного нашого вчинку».

Даний посібник орієнтований, в першу чергу, на студентів-бакалаврів НУБіП України, що розпочинають вивчення філософії в межах університетської освіти. Для вас час опанування філософської раціональності вже настав. Проте для вивчення філософії, пізнання її глибин, для того, аби опанувати всю повноту мудрости, яку людство накопичило з часів виникнення філософії, звичайно ж, буде замало не лише університетського семестру, але й усього людського життя. Розпочавши вивчати філософію, ми лише трішки відкриваємо завісу у прекрасний світ знання, істини та мудрости. Надалі цим шляхом вже кожен рухатиметься самостійно. Тож хай шлях набуття мудрости сповнюється радістю від пізнання істини й розумінням того, що будь-який життєвий досвід та здобуте знання може бути корисним, працюватиме для блага людини, спонукатиме до важливих результатів, досягнень, в першу чергу – в пізнанні себе та світу. В добру путь!

Навчальний посібник «Філософія» призначений для студентів усіх спеціальностей освітнього ступеня «Бакалавр» НУБіП України та для всіх охочих вивчати філософію. Посібник містить лекційний матеріал з курсу, тематику та перелік завдань для семінарських занять, питання для роздумів до кожної теми та тематичні списки рекомендованої літератури. Матеріал, розміщений в посібнику, покликаний допомогти студентам як при підготовці до семінарських занять, так і в самостійній роботі під час вивчення філософії. На думку авторки, навчальний посібник може бути використаний, як відправна точка у вивченні філософії тими, хто турбується про власний розвиток і самоосвіту. В добру путь!

ЛЕКЦІЇ

Модуль 1

Історія філософії

Тема 1. Філософська пропедевтика.

1. Світогляд, його структура, функції, історичні типи. Філософія належить до циклу фундаментальних дисциплін. Вивчення її є важливим чинником духовного збагачення, інтелектуального розвитку, формування світоглядно-методологічної культури студентської молоді. Вивчати філософію слід задля усвідомлення свого місця і ролі в суспільстві, для визначення ціннісних орієнтирів особистої та соціальної активності громадянина. Філософія дає розуміння проблемних питань людського буття, серед яких: хто є людина, як їй жити, на що орієнтуватися в сучасних умовах, як долати перешкоди на шляху до мети. Тому що філософія за більш, ніж 2,5 тисячі років свого існування виробила всезагальне та значиме розуміння таких вічних цінностей, як: Істина, Благо, Добро, Краса, Справедливість, Людяність. Можемо констатувати, що філософія – це особлива форма теоретичного раціонального світогляду, що характеризується максимально високим рівнем узагальнення.

Для глибшого розуміння суті філософії її вивчення слід починати з дослідження світогляду, оскільки й філософія в першу чергу є **світоглядом**.

Світогляд – це система знань, цінностей та практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу. Світогляд – це набута, сформована характеристика, що є обов'язковою умовою людського (і лише людського) існування. Жодна інша жива істота не задумується про власний світогляд. Для людини ж властиво постійно відчувати *дистанцію* між собою та світом, що не дозволяє індивідові повністю розчинитись в бутті-тут-і-зараз. Люди, живучи у світі, перебувають завжди, немов, трошки осторонь світу: ми турбуємось про майбутнє, утримуємо в пам'яті минуле, переймаємось тим, що про нас думають інші, як ми виглядаємо, чого нам не вистачає для щастя тощо. Завдяки такому дистанціюванню люди сформували особливу сферу життя – духовність, яку складають: наукові, етичні, естетичні, соціокультурні, правові знання, релігійній, мистецький досвід, традиції, норми, виховання, цінності тощо. Глибина і значущість духовної сфери у кожної людини різна, вона визначається світоглядом. *Світогляд пов'язує людину зі світом, відношення «людина-світ» – це головна проблема світогляду.*

Спираючись на визначення, в **структурі** світогляду можемо виділити складові елементи: **знання, цінності та практичні настанови**. Наявність таких складових пояснюється тим, що людині світогляд потрібен, аби: 1) знати і розуміти світ – невідомість нас напружує, лякає; 2) оцінити явища світу з точки зору їхньої важливості, корисності, доступності, сприятливості або загрози для індивіда. Третім елементом структури світогляду є практичні настанови, адже знати і оцінювати світ потрібно для того, щоб орієнтуватись у ньому, виробити свою стратегію поведінки – максимально сприятливу персонально для кожного з нас. Відповідно до такої типологізації, виділяють і **основні функції** світогляду: **пізнавальна, оцінювальна та практична**. Йдеться про те, що пізнаючи, невідоме та незрозуміле ми перетворюємо на зрозуміле, задовільно для себе пояснюємо те, що викликає тривогу, даємо йому оцінку – на скільки це невідоме небезпечне, або навпаки, привабливе, корисне і т.ін. Ми *при-своюємо* (робимо своєю) ситуацію, що до цього існувала осторонь від нас. Присвоївши, ми здобуваємо можливість впливати на ситуацію, яку зрозуміли й пояснили (хоча, можливо, і кожен на свій лад). Слід зазначити, що перелік функцій світогляду можна суттєво розширити, зважаючи на його інформаційні, просвітницькі, виховні, розвиваючі, організаційні, регулятивні та інші можливості.

Слід зауважити, що особливістю світогляду є те, що він може бути **індивідуальним** (належить окремій людині та базується на здоровому глузді) та **колективним** (як то: спільні світоглядні цінності й переконання, притаманні громадянам певної держави, членам однієї політичної партії, людям, об'єднаним спільним захопленням або інтересом тощо). Це ще один спосіб типологізації світогляду – *за носієм*. З точки зору **змістовного** наповнення світогляд може бути **буденним, неформальним** (формується стихійно) та **інституціалізованим** (його розробкою займаються певні соціальні інституції, він має теоретичне обґрунтування). За *способом* формування світогляд поділяють на **стихійний та усвідомлений**.

Оскільки світогляд є визначальною характеристикою людини, можемо стверджувати, що світогляд її історично супроводжує. Тому виділяють **історичні типи світогляду**, їх три: **міф, релігія та філософія**.

Міф – перша історична форма світогляду, що виникає в умовах первісного, родоплемінного суспільства, коли людина тільки починає усвідомлювати себе. Такий стан людства порівнюють з дитинством. Як дитині потрібні батьки, щоб оберігати її від небезпек, скеровувати до добра, допомагати з вибором корисного та уникати шкідливого, загрозливого – так само й людям міфологічного суспільства були потрібні

міфи. Потрібні для того, щоб **соціалізувати** людей, навчити їх жити суспільно-соціально, виконувати обов'язки, дотримуватись правил, враховувати колективні інтереси й потреби задля безпеки та блага всіх. Для цього слід було прищепити людям норми моралі, суспільно прийнятні правила поведінки, сформувані розуміння щодо закону, норми, заборон, належного, справедливого тощо. Міфологічна мораль трималася, в першу чергу, на заборонах – на вбивство, інцест, крадіжку, розбій тощо. Людей первісного суспільства слід було примусити до дотримання цих норм. В міфологічного суспільстві вони існували як **табу** (заборони), що мали сакральний характер – апелювали до надприродних сил (духів, божеств), а значить були обов'язковими до виконання. За дотримання табу плем'я здобувало схвалення від вищих сил, за порушення – покарання та необхідність спокути – як правило у формі жертвопринесення.

Особливістю міфологічного суспільства було те, що людина ще не виокремилась з роду, її життя не було індивідуалізоване, тому що поза родом воно не можливе. Лише спільні колективні зусилля усіх (полювання, збирання тощо) могли забезпечити сприятливі умови для виживання. Вигнання з роду означало приречення на смерть. Тому в міфологічному суспільстві існувала колективна відповідальність за дотримання табу, в разі його порушення однією людиною відповідальність/кара падала на весь рід. Таким чином поступово, шляхом поширення й закріплення міфів, які пояснювали та виправдовували застосування силового тиску, людство привчалося до правил суспільного життя. Первісне суспільство було зацікавлене в поширенні та закріпленні міфологічного світогляду – в такий спосіб забезпечувався суспільний порядок. Тримався цей світогляд на **страхові** зовнішнього покарання.

Релігія – наступний історичний тип світогляду. Виникнення релігійних уявлень, в яких відбувається перехід (трансцендування) від обоження природних об'єктів до ідеї потойбічного (трансцендентного) Бога, датується кінцем 2 - початком 1 тис. до н.е. В цей період рівень життя людей підвищується на стільки, що дозволяє виокремитись індивідові з роду. Життя індивідуалізується, й носієм релігійного світогляду стає людина, яка має внутрішній релігійний досвід, базований на усвідомленні своєї смертності та сповідує віру в безсмертя душі, в загробну відплату, яка очікує на кожного за вчинки, скоєні в земному житті. На відміну від міфологічного світогляду, що тримається на страхові, релігія тримається на **вірі**.

Можна стверджувати, що релігійний світогляд є більш складною формою відношення «людина-світ», адже людина, яка вірить в бога, здатна

обмежувати себе у власних вчинках, керуючись релігійним почуттям та в передчутті потойбічної відплати. Зовнішній контроль за поведінкою людини відтак втрачає свою першорядність, домінуючим стає внутрішній контроль. Така форма контролю є більш ефективною в порівнянні з попередньою, адже людина сама себе обмежує, сама для себе є носієм та мірилом законности. Вона пам'ятає про невідворотність відповіді перед Богом і цього достатньо для актуалізації моральних норм та соціально прийнятної поведінки. Отже, суспільство зацікавлене в поширенні релігійного світогляду як фактору стабільности існування соціуму.

Приблизно в той самий час, коли виникає релігійний світогляд, формується і третій історичний тип світогляду – **філософія**. Проте, на відміну від попередніх історичних типів, філософія не містить функцій контролю за поведінкою людини. Це пояснюється тим, що філософія ґрунтується на розумі, це **раціональний** світогляд. Функція розуму полягає в мисленні. Кожна людина мислить так, як вона хоче, може і про що хоче, не можна присилувати людину до мислення, воно є *вільним* процесом. Отже й філософія як світогляд існує на засадах **свободи**. Ще однією характеристикою філософії як світогляду є її *теоретичний* характер. За своєю сутністю філософія є **теорією**, що прагне відійти від безпосередньої конкретики буття до максимального *узагальнення* знань про світ, людину, про їхні стосунки та взаємодії. Максимально граничний ступінь узагальнень, притаманний філософії, сформував ще одну її характерну особливість – оперування абстракціями, **абстрактний** спосіб мислення (як протилежний до предметно-конкретного), що прагне до **універсальности**.

Отже безпосередньо розглянемо філософію – як світогляд, науку та наукову дисципліну, яку вивчають студенти університетів.

2. Філософія: дефініція, місце в системі знання, предмет, функції та методи філософування.

Дефініцій або визначень, що таке філософія, існує величезна кількість, іноді вони суперечать одне одному. Це пояснюється тим, що філософія, будучи сферою прояву свободи, покликана стимулювати творче та критичне мислення людини. Не випадково Аристотель – один з найбільших філософів античності – вважав, що коренем всякої філософії було *здивування* людини, але невіглас залишається зі своїм здивуванням, а мудреці шукають відповіді. Дійсно, нас дивує світ довкола, ще з дитинства, ми ставимо до нього запитання, прагнучи проникнути в таємниці Всесвіту. В пошуках відповіді на ці питання й з'явилися мудреці або філософи.

Слова «філософ», «філософія» походять з давньогрецької мови й складаються з двох частин: *філо* – любов, *софія* – мудрість. Отже, філософія буквально – це любов до мудрості або пошуки мудрості. Український філософ Григорій Сковорода у власній манері визначав філософію – як *любомудріє*.

Орієнтовний час виникнення філософії – 10-6 ст. до н.е. Місце – стародавня (антична) Греція, стародавня Індія та Китай. Як бачимо, філософія має поважний вік – понад 2,5 тисячі років. Вона стала першим теоретичним типом знання, тому можна стверджувати, що саме філософія є праматір'ю всіх наук. Власне, початок філософії дав поштовх для переходу людства від практичного до теоретичного мислення, від одиничного до загального. До появи філософії люди не знали такого способу мислення, вони користувались методом мислення від одиничного до одиничного. Філософія як здатність узагальнювати відкрила людям великі перспективи, які й були реалізовані у вигляді філософського, наукового знання, феномені науково-технічного прогресу.

Філософія є теоретичним та раціональним знанням і це споріднює її з наукою. З іншого боку, коло питань, які ставить людина до себе і до світу, не завжди вміщуються в критерії науковості. Далеко не завжди відповіді на філософські питання можна знайти у сфері фактів та звести до єдиного висновку. Тому філософію визначають і як науку, і як ненауку, а ще і як сполучну ланку між науковим та ненауковим (містичним, естетичним, інтуїтивним, релігійним тощо) знанням. Тому серед визначень (дефініцій) філософії є такі:

Філософія — це наука про найбільш загальні закони природи, суспільства, пізнання.

Філософія — це наука про методи і форми пізнання, тобто методологія науки.

Філософія — це не наука, а теоретичний **світогляд**, заснований на розумі.

Філософія — це і наука, і світогляд, тобто філософія виконує в культурі, духовному житті суспільства функції науки й функції світогляду.

Філософія — це узагальнене знання про світ у цілому, основні сфери його буття (про природу, суспільство, свідомість), а також закономірності функціонування й розвитку цих сфер.

Виходячи з розуміння, філософії як теоретичного світогляду, слід зазначити, що теоретизм філософського знання вказує на прагнення до узагальнення всякого людського досвіду – для побудови умовиводів,

оптимальної практичної їхньої реалізації та побудови стратегій майбутнього. Йдеться про те, що не зважаючи на свій теоретизм та певну відірваність від безпосередньої практики життя, філософія виконує важливі суспільні функції. Серед них:

Науково-узагальнююча. У філософських ученнях на основі аналізу знань про світ (його структуру, закономірності, зв'язки) створюється цілісна картина світу, розглядаються питання про природу людини, її походження й способи існування.

Логіко-методологічна, або гносеологічна. Досліджується пізнавальна діяльність людини в усіх її аспектах та проявах.

Світоглядна. Це одна із головних функцій філософії. В цьому плані філософія багато в чому збігається зі світоглядом, будучи системно-раціоналізованим способом розуміння світу й себе в ньому.

Можна наводити й інші функції філософії, зокрема: **критична, культурно формуюча, аксіологічна, соціальна** тощо. Важливо зазначити, що суспільства, в яких поширений філософський рівень світогляду серед громадян, характеризуються вищим демократизмом, стабільністю життя, відкритістю, переважанням раціонального начала над емоційним при ухваленні рішень та їхній реалізації. В цілому в таких суспільства існують більш сприятливі умови для самореалізації кожного індивіда. Тому філософію варто вчити **обов'язково** – вона робить розум вільним, а життєвий досвід – ціннісно забарвленим.

Однозначно відповісти на питання щодо *основного питання філософії* не можна, адже немає меж для людської цікавості. Розум людини здатен вільно сягати в найпотаємніші куточки людського ества та світового існування. Тому найкоректніше визначати **предмет** філософії як *знання про людину і світ максимального рівня узагальнення*. Всесвітньо відомий німецький філософ І. Кант з цього приводу сформулював три філософсько-світоглядні запитання:

- Що я можу знати?
- Що я повинен робити?
- На що я можу сподіватись?

І Кант об'єднав ці питання єдиним, що включає в себе всі три і найповніше визначає предмет філософії:

- Що таке людина?

Саме у філософії містяться питання, які називають вічними – через їхню невичерпність й актуальність для кожного, вони постають знову і знову перед кожним наступним поколінням людей. Філософія прагне сформулювати й вирішити **граничні, абсолютні проблеми людського**

буття. Серед них: пошук відповіді на питання про сенс людського життя, душу людини, про першопочатки світу та інші.

Аби знайти відповіді на ці та інші питання філософія використовує ряд методів дослідження. Ці методи, виникнувши в рамках філософського знання, вийшли за межі суто філософського застосування й використовуються у різних науках. Серед найвідоміших філософських **методів:**

Діалектика – метод, який розглядає будь-яку проблему, явище або ситуацію в контексті їхніх змін та розвитку.

Метафізика – протилежний за змістом метод філософії, який розглядає проблему або явище з точки зору їхньої незмінності, нерухомості.

Феноменологічний метод ґрунтується на розмежуванні об'єктів та явищ, як вони є, не залежно від людини (ноумени) та тим, як ці об'єкти та явища сприймаються в свідомості людини (феномени) через інтуїтивне схоплення їхньої сутності.

Герменевтика або герменевтичний метод – це метод інтерпретації або тлумачення тексту, події, явища в контексті культури. Найбільш поширений в гуманітарних науках.

Варто згадати також про трансцендентальний, критичний, абстрактно-логічний методи філософії.

3. Філософські дисципліни. Не зважаючи на те, що філософія має дуже солідний вік, процес формування й появи нових філософських дисциплін триває досі. Можемо виділити класичні (які зародились в античній філософії) та новітні філософські дисципліни. Серед них:

Класичні:

- Онтологія – вчення про буття або суще
- Гносеологія – вчення про пізнання
- Логіка – вчення про послідовне несуперечливе мислення
- Соціальна філософія – філософське вчення про суспільство
- Етика – вчення про мораль або правила поведінки
- Естетика – вчення про прекрасне

В процесі розвитку філософського знання виникли нові дисципліни:

- Філософія релігії
- Філософська антропологія
- Філософія науки
- Філософія культури
- Філософія історії
- Історія філософії
- Філософська аксіологія
- Філософія права

- Філософія фізичної культури і спорту
- Філософський постмодерн

Процес появи нових філософських дисциплін триває, адже людство розвивається, робить нові винаходи, створює інновації. Філософія, виявляючи цікавість до всього, що відбувається у світі, створює нові розділи, в яких досліджуються, зокрема, проблеми штучного інтелекту та його співіснування з людським, проблеми глобалізації та крос-культурних комунікацій, проблеми людської тілесності, повсякденності, естетики потворного... Цей перелік продовжуватиметься, допоки існує людина, що не втратила своєї здатності дивуватись світом і шукати пояснення для свого здивування.

Висновки. Перша тема – це лише вступ до філософії або пропедевтика, користуючись понятійною мовою філософії. В ній пропонується попереднє, початкове уявлення про філософію. Зрозуміло, що в одній темі не можливо висвітлити увесь, більш ніж 2,5-тисячолітній філософський досвід людства. Філософія – це стиль життя, а не готовий результат. Тому запрошуємо вас продовжити свою подорож у світ філософії.

Тема 2. Світовий історико-філософський процес.

2.1 Східна парадигма філософствування.

1. Особливості східної та західної парадигми філософствування.

Цікавою особливістю зародження філософії стало те, що виникла вона приблизно в один і той самий час в трьох різних куточках світу: в стародавній Греції, давній Індії та в стародавньому Китаї. Час появи філософії та перших філософів – близько 6 ст. до н.е. Цей період дослідники вважають ледь не магічним, німецький філософ 20 ст. Карл Ясперс назвав його *осьовим часом*, порівнявши з точкою перетину декартівських координат, з якої почався висхідний рух філософії. Появу філософії оцінюють настільки високо через те, що саме в цей час людство зробило якісний стрибок у своєму розвитку – перехід від практичного до **теоретичного мислення**, що став можливим завдяки філософії. Не зважаючи на те, що теорія безпосередньо не змінює практичне життя, однак вплив теорії на практику беззаперечний: завдяки теорії стала можливою наука, люди навчились узагальнювати свій досвід та використовувати його для вирішення інших схожих проблем, відкрилась можливість для закріплення попереднього досвіду в теорії для його подальшого опрацювання, обробки, вдосконалення, передачі наступним поколінням тощо. Поява теоретичного мислення була настільки важлива для людства, що деякі дослідники навіть апелюють до іншопланетного

розуму – інакше з якого б дива людям було так радикально мінятися? Тим більше, що б ст. до н.е. не відзначилось якимись особливими викликами – як відомо, саме зовнішній примус найефективніше змушує людей змінюватись. Однак якраз в 6 ст. до н.е. жили і творили такі всесвітньо відомі мудреці як Фалес, Піфагор, Конфуцій, Будда, Лао-Цзи. Сучасники їх настільки шанували, що часто обожнювали, формували культові практики поклоніння, а їхні вчення з часом перетворились в релігії – настільки важливими, значимими вони виявились для людства.

Ще одним визначальним та дивовижним фактом, яким відзначився початок філософування, стала **спорідненість філософських проблем**, якою були поєднані три різні центри філософствування. І давніх греків, і індійців, і китайців хвилювали питання світоустрою, мета існування всього, в тому числі і людини, осмислювалась онтологічна, гносеологічна, етична, соціальна проблематика. Це вказує на справжню універсальність, цінність та значущість філософських проблем для всього людства. І хоча варіанти вирішення цих проблем в різних філософських традиціях пропонувались різні, але свобода філософського мислення дивним чином скерувала мудреців замислитись над схожими питаннями.

Оцінюючи стародавню філософію в цілому, можемо констатувати, що цей період філософствування характеризувалося рядом *рис, спільних для всіх трьох центрів філософування*, при тому, що в кожному з них можна виокремити й власні оригінальні та неповторні риси. Розглянемо докладніше **спільні риси в способах філософування** в стародавніх Греції, Індії та Китаї.

Окрім вище зазначених – теоретичність філософування та спорідненість філософської проблематики – варто вказати ще й на інші спільні характеристики. В першу чергу те, що основою для формування філософського світогляду в усіх трьох центрах став **міфологічний світогляд**. У різних народів були різні міфи, однак саме вони стали відправною точкою для переходу людства до нового типу мислення – теоретичного. Поступово в надрах міфотворчості формувались потенційні можливості для розвитку здатностей до узагальнення, абстрагування, теоретизування.

Іншим об'єднавчим фактором, характерним для стародавньої філософії в цілому, стало те, що **морально-етичні проблеми**, порушувані філософами різних традицій, мали **споріднені** варіанти вирішення. Йдеться про те, що спільним для всього людства в цілому є правило: *не роби іншому того, чого не бажаси для себе*. Це правило отримало назву **«золотого правила моральності»**, його суть зрозуміла та прийнятна для

всіх людей в усьому світі – з давніх часів до сьогоднішнього дня. Нажаль, далеко не кожна людина дотримується цього правила у власному житті, проте воно являється ціннісним орієнтиром, до якого апелюють різні релігійні авторитети (Конфуцій, Будда, Христос), культурно-етичні та філософські концепції. Це правило стало ґрунтом для формування гуманістичної ідеології сьогодення.

Ще одна спільна характеристика давньої філософії, яка є актуальною для нас, полягає в тому, що попри всі відмінності між філософією давніх греків, індійців та китайців, вони завжди зберігатимуть для нас цінність як **історико-культурні пам'ятки світової стародавньої спадщини**, скарбниці світової духовності. Це те, що формує духовний код людства, не залежно від місця проживання та особливостей світосприйняття окремих його представників, відкриває можливості й шляхи для порозуміння між окремими людьми та різними народами.

Виявивши спільні характеристики, далі переходимо до встановлення **відмінностей** між західною (давньогрецькою) та східною (давньою індійською та китайською) парадигмами або традиціями філософування. Відмінності доволі суттєві й визначаються психологічно-світоглядними налаштуваннями різних народів та культур. Зокрема, культуру Заходу умовно позначають як **екстравертну**. Це означає активну відкритість західних людей до світу, його пізнання та перетворення для створення оптимальних життєвих умов. Східну ж культуру позначають як **інтровертну** з характерними для такого психотипу рисами: закритість, втеча від світу, самозаглиблення, споглядання, невтручання в перебіг подій. Якщо західна людина традиційно відчувала себе господарем долі, «царем природи», вершиною божого творіння, вершителем долі, то східна людина переважно налаштована на очікування й споглядання. Як твердить китайське прислів'я: справжній мудрець ладен годинами сидіти на березі річки в очікуванні, поки повз нього пропливе труп його ворога. Іншими словами, східна культура базується на переконанні, що світ від початку влаштований гармонічно й досконало, людина ж, не маючи можливості зрозуміти світову гармонію, своїми діями здатна лише руйнувати її.

Такі налаштування в різних культурах з'явилися не випадково, а під впливом місцевих традицій та *релігійно-міфологічних комплексів*. Зокрема, на Заході релігія традиційно відділена від інших сфер життя («Віддай Богові богове, а кесареві – кесарево»), що відкривало можливості для формування ідеології атеїзму й свободи мислення. До того ж саме Давня Греція стала батьківщиною демократії – суспільно-політичного устрою, який спирається на діалогічні традиції, повагу до думки іншого,

толерантність і терпимість до інакомислення. Для культури Сходу ж властива нерозділеність релігії та решти сфер соціокультурного життя, явище так і позначається – *культурно-релігійні комплекси*. Це передбачає тотальний релігійний контроль над усіма сферами життєдіяльності людини, яка позбавлена можливості бодай щось вирішувати самостійно – вже все вирішено до неї й за неї вищою божественною волею. Для східної людини її релігійність є не лише вірою, але способом існування, наперед визначеною долею: вже самим фактом свого народження людина включається в божественний коловорот життя, вийти з якого за бажанням вона не може. Таким чином, якщо західна людина націлена на активне вивчення, перетворення, підлаштування світу під свої потреби, то східна людина, не маючи можливості впливати на зовнішній світ, заглиблена всередину себе, прилаштовуючись до обставин та викликів світу.

Описані вихідні світоглядні налаштування вплинули на формування *рис філософії на Заході*:

- ◎ Відносна *автономність* різних сфер суспільного життя (політики, економіки тощо);
- ◎ Відданість *новаціям*, цінування нового, орієнтація на майбутнє;
- ◎ *Активізм*, прагнення змінити, вдосконалити дійсність;
- ◎ Домінування *індивідуального* над загальним;
- ◎ *Раціональне*, аналітичне, критичне, логічне послідовне мислення;
- ◎ В цілому стиль філософування ґрунтується на засадах *наукоподібності*.

та на **Сході**:

- ◎ Східна філософія значно тісніше переплетена із міфологією, релігією, магією, визнаними *авторитетами*, культовими практиками та обрядами, тому часто носить *проповідницький* характер, апелюючи до дива, вищих сил, а не до аргументів розуму.
- ◎ Філософська думка Стародавнього Сходу спиралась на попередні традиційні тексти та *канонічні* духовні джерела, тому сягала своїм корінням значно глибше, ніж антична, що забезпечувало її *консерватизм*.
- ◎ Незацікавлене духовне *самозаглиблення*, прагнення *самовдосконалення*;
- ◎ Повне розчинення індивідуального в *загальному*;
- ◎ Перебування в полоні *чистих сенсів*, звільненої свідомості;
- ◎ В цілому стиль філософування ґрунтується на засадах *правдоподібності*.

На думку Редьярда Кіплінга, знаменитого автора «Книги джунглів» та історій про Мауглі: «Захід є Заходом, а Схід є Сходом, і їм не зійтися вдвох. Та Сходу і Заходу вже немає, границь нема поготів, як сильні стають лицем до лица, хоч вони із різних світів!» У цій сентенції відображено ідею відмінності двох культур. Проте Р. Кіплінг формує й іншу думку, що стала головною характеристикою сучасного світу: при всій різноманітності культур та традицій в глобальному світі відбувається процес зближення та діалогу культур для пошуку порозуміння між людьми та вирішення спільними зусиллями глобальних проблем, спричинених людською діяльністю.

2. Періодизація історії філософії. Особливості, які відрізняють східну філософську традицію від західної, вплинули на історію становлення й розвитку філософії в світі. Зокрема, щодо східної філософії можна стверджувати її певну позаісторичність. Пояснюється це тим, що будучи не відділеною від релігії, філософія Сходу зазнала консервативного впливу з боку останньої. Адже всі релігії світу максимально уникають змін та новацій: релігійна істина отримана від Бога й грішній людині не пристало її змінювати. Тому хоча східні релігійно-філософські комплекси існують тисячі років, проте вони майже не змінились з часу їхнього заснування, отже їх можна характеризувати як позаісторичні.

Зовсім інша ситуація склалась на Заході. Спираючись на демократизм та свободу мислення, західна філософія стала колицкою для сотен тисяч філософів різних, часто протилежних філософських поглядів та переконань, для тисяч шкіл, в більшості з яких з'являлись оригінальні філософські ідеї та концепції. Стан справ в межах західної парадигми філософування можна описати знаменитим висловом давньогрецького філософа Аристотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча». В цій короткій фразі вмістились і претензії на власну точку зору, і законне право критикувати попередніх авторитетів, навіть своїх вчителів, у випадку незгоди з ними. Якби таке дозволив собі східний мудрець щодо свого вчителя (гуру), він отримав би прокляття на свою голову за зухвалість й неповагу до старших. В західній же традиції така критика є нормою, адже саме так – через подолання застарілого попереднього досвіду та руйнування віджилих авторитетів минулого – лише так і може розвиватись наукова думка, а людство виходити на нові обрії свого існування, прогресувати, рухатись вперед.

Тому в повній мірі про історію філософії ми можемо вести мову лише щодо західної філософської традиції. Саме етапи історії західної філософії виділяються як періоди історії філософії в цілому. За великим

рахунком в історії філософії можна виділити три великі періоди: *класичний, некласичний та постнекласичний*. В межах цих періодів виділяють етапи. Зокрема:

Класична традиція філософії, коли був сформований так званий *платонівсько-кантіанський канон* філософствування:

10-6 ст. до н.е. – 3-6 ст. н.е. – стародавня (антична) філософія Греції та Риму.

1-3 ст. – 13-15 ст. – середньовічна філософія.

15-16 ст. – філософія доби Відродження (Ренесансу, гуманізму).

17 – сер. 19 ст. – новоєвропейська філософія;

- 18 ст. – доба Просвітництва;
- сер. 18 – сер. 19 ст. – німецька класична філософія.

Некласична філософія:

Сер. 19 – сер. 20 ст. існувала у вигляді шкіл некласичної філософії:

- Філософія життя
- Марксизм
- Позитивізм (4 хвили)
- Школа психоаналізу
- Екзистенціалізм
- Феноменологія
- Герменевтика
- Структуралізм

Постнекласична філософія або філософський постмодерн

Сер. 20 ст. – до наших днів.

Можемо помітити, що ряд етапів історії перетинаються та хронологічно накладаються один на одного. Така ситуація є цілком зрозумілою, адже розвиток філософії – це не забіг з чітко визначеним стартом та фінішем. Це процес рефлексії, осмислення людиною себе, світу та стосунків між людьми й світом. Як правило саме в надрах попереднього етапу, несучи йому загибель, визрівав наступний етап, щоб так само проіснувати певний час, продукуючи передові ідеї та поступово занепадаючи, й поступитись місцем новим ідеям і концепціям наступного історичного періоду. Слід зауважити, що історико-філософський процес триває й буде тривати надалі, допоки людину «тягнутиме пофілософствувати». Зважаючи ж на те, що немає такої людини, якій хоч раз в житті не захотілось би цього зробити, можемо зробити висновок, що філософія супроводжуватиме людей впродовж всього часу існування людства, не даремно й філософські питання вважаються вічними.

3. Стародавня індійська філософія.

Канонічним джерелом, на ґрунті якого була утворена філософія давньої Індії, являються **Веди**. Це збірка священних текстів, що потрапили на півострів Індостан на межі 1-2 тисячоліть до н.е., коли його захопили арії. Традиційно на цих територіях жили племена аборигенів, які мали первісні релігійні анімістичні вірування. Арії асимілювали серед місцевого населення, їхня культура, релігія були більш складними, порівняно з місцевими. В результаті асиміляції й змішання культурно-релігійних уявлень утворився **індуїзм** – національна політеїстична релігія народів Індії. До 6 ст. до н.е. індуїзм існував у досить неупорядкованому вигляді, різні племена вклонялись різній кількості богів, священних істот та сутностей. В 6 ст. до н.е. відбулось реформування індуїзму й ця релігія перейшла в стадію брахманізму. Відбувся розподіл шкіл індуїзму на **ортодоксальні (настіка)** – ті, що визнають авторитет Вед й використовують Веди як свої священні тексти, та **неортодоксальні (астіка)**, які відійшли від ведичної догматики й створили власні священні релігійні тексти (Трипітака – в буддизмі).

До **ортодоксальних** шкіл індуїзму належать:

Веданта

Міманса

Вайшешика

Санкх'я

Ньяя

Йога

Неортодоксальні релігійні школи Індії – це:

Буддизм

Джайнізм

Чарвака-локаята.

Попри те, що між релігійними школами існують суттєві відмінності в частині релігійного культу, способу організації релігійних громад тощо, можемо вказати на певну понятійну спорідненість, характерну для всіх релігійно-філософських шкіл Індії. Зауваживши, що європейськими мовами не вдається в повній мірі передати весь складний зміст східних понять та уявлень, виділимо найважливіші поняття.

Каста – схоже за змістом з поняттям соціальної страти, верстви, класу суспільства. Суспільство Індії до сьогодення жорстко розділене на соціальні страти, їх чотири. Зокрема: **брахмани** (священнослужителі бога Браhma, найшанованіша каста Індії), **кшатрії** (військово/службовці), **вайш'ї** (дрібні торговці, ремісники, вільні люди, що

займаються фізичною працею) та **шудри** – український еквівалент – раби, слуги. Членів двох перших каст називають двічі народженими, вони проходять обряд ініціації (посвяти) в члени каст, чим підкреслюється їхня близькість до індуїстського ідеалу досконалості. Перехід з каст в касту або вихід з неї за власним бажанням не можливий, все життя людини – від народження до смерті – визначається її належністю до каст, каста – це доля людини.

Брахма (брахман) – уявлення про єдину світову душу, вічне й абсолютне божественне начало, початок і завершення всього, джерело гармонії й існування світу.

Атман – одинична душа. В індуїзмі наявність атмана пояснюється наступним чином: в певний момент одинична душа, що була до цього єдиною з брахманом, від'єдналась від нього й потрапила у земний тілесний полон – з'єдналась із тілом, почала своє земне тілесне існування. Втілення душі вважається покаранням за її гріховність та сваволю, адже тіло є джерелом бажань, а отже й страждань та гріхів. Атман прагне свого повернення до брахману, проте на перешкоді цьому стоять гріхи, скоєні в рамках тілесного існування. Перелік гріхів доволі розлогий, як і в будь-якій іншій релігії. І поки жива істота не очиститься від гріхів, повернення атмана до брахмана не можливе. Одинична душа блукає в земному світі, перероджуючись то в одному тілі, то в іншому.

Сансара – ланцюг перероджень (реінкарнації) атмана. Часто сансару зображують у вигляді колеса (*колесо сансари*), яке символізує безкінечність, позначає нескінченість блукань душі, її страждань.

Карма – закон відплати, яким визначається кожне наступне народження одиничної душі. При чому народження, в залежності від якості попереднього життя, може бути як в тілі людини, так і в тілі тварини, комахи, в деяких племенах – і в рослинному втіленні. Найшанованішим вважається народження в тілі брахмана. Жінка традиційно є більш гріховною істотою в порівнянні з чоловіком, тваринне втілення позначає ще більшу кількість гріхів з попереднього життя, від яких слід очиститись.

Для індуїзму характерне уявлення про почергове переродження від менш шанованого тіла до більш шанованого й привілейованого. Однак гріхи можуть відкинути живу істоту в ланцюзі народжень назад і доведеться знову проходити увесь ланцюг.

Шлях духовного зростання в індуїзмі пролягає через **аскезу** – максимальну відмову або обмеження будь-яких тілесних потреб, бажань та

задоволь: тілу слід приділяти мінімум уваги, зосереджуючись на духовних практиках, духовному зростанні та самовдосконаленні.

Метою всіх духовних практик індуїзму є досягнення **нірвани** – стану згасання як звільнення від тілесного полону, коли колесо сансари розривається й атман отримує можливість возз'єднатись із брахманом.

Буддизм був заснований в 6 ст. до н.е., його засновником став Будда – *Сидхартха Гаутама (Готама, Шак'я мунь'я)*, священним текстом буддизму є Трипітака. На відміну від індуїзму, Будда проголосив можливість спасіння без проходження всього довгого шляху перероджень сансари. Достатньо дотримуватись благочестивого життя, виконувати заповіді буддизму й тоді, не залежно від того, до якої касти належить людина, їй відкривається можливість для порятунку душі. В буддизмі пропонується дещо відмінний від традиційного підхід до розуміння відносин між атманом та брахманом, погляди на життя та шлях спасіння.

Будда проголосив **чотири благородні істини**, які склали ідейну основу буддизму:

1. Життя – це страждання.
2. У страждань є причина, це бажання людей.
3. Страждання можна припинити.
4. Припинення страждань можливе через відмову від бажань й сходження по восьми сходинкам до спасіння.

Вважається, що досягти спасіння людина може, пройшовши т.зв. **восьмеричний** (8 сходинок) або **серединний шлях спасіння**. Його особливістю є те, що буддизм не наполягає на обов'язковому аскетизмі й передбачає рух до спасіння «серединою дороги», уникаючи крайнощів як з одного, так і з іншого боку (як аскези, так і надмірних задоволь). Мудрість Будди з цього приводу звучала приблизно так: тілесні випробування не звеличують душу. Тому той, хто прагне спасіння, має дотримуватись наступних восьми правил:

1. правильні погляди
2. правильна рішучість
3. правильна мова
4. правильна поведінка
5. правильний спосіб життя
6. правильне зусилля
7. правильна увага
8. правильне зосередження.

Принциповою позицією в буддизмі стало положення про те, що будь-яка людина, не залежно від її кастової приналежності, може досягти

просвітлення, нірвани й розірвати ланцюг сансари. В Індії це положення буддизму було сприйняте як зазіхання на непорушність державно-суспільного устрою країни, освяченого релігійними положеннями індуїзму. Тому буддизм зіткнувся зі значним спротивом та протидією з боку індуїстів – адже він руйнував традиції, тисячолітня перевіреним порядок, кастову ієрархію суспільства. Через це буддизм був витіснений з території Індії й став поширюватись за її межами, переріс у світову релігію, прихильники якої є серед різних народів, країн, на різних континентах.

Завершуючи стислий огляд релігійно-філософських шкіл Індії, варто згадати про єдину матеріалістичну школу, це – **чарвака-локаята**. Суть вчення якої полягає в тому, що «не існує ні Бога, ні визволення (від карми), ні дхарми (первинних енергетичних сутностей), ні недхарми, а також немає винагороди за благочинне життя...» Представники школи визнавали лише те, що можна сприйняти чуттям (“лока”), а все існуюче вважали поєднанням 4-х елементів: землі, води, повітря та вогню. Оскільки людини складена з цих елементів, то з її смертю вони роз’єднуються і зникає те, що називають душею. Отже потойбічного світу не існує, тому потрібно насолоджуватись єдиним – земним життям. Але найбільшою насолодою послідовники школи вважали вміння уникати страждань.

4. Стародавня китайська філософія. В стародавньому Китаї час виникнення філософії датується тим же століттям, що і в Індії – 6 ст. до н.е. В цей час Китай переживав не найкращі часи своєї історії, це був період боротьби царств, Китай роздроблений на невеличкі локальні царства зі своєю владою та політикою. Як і всюди, роздробленість спричиняла конфлікти між провінціями, які переростали у ворожнечу та громадянські війни за владу або території. Життя було нестабільним й небезпечним. Саме в цей час у китайців з’явилась приказка: щоб ти жив в часи змін! В ній втілилась відраза до нестабільного життя, непередбачуваності, а часто відчуття загрози від змін – в фізичному, матеріальному, моральному плані. Прихильність до стабільності й передбачуваності життя донині характерні для світоглядних позицій китайців.

В ситуації тотальної нестабільності життя та релятивізації, знецінювання моральних норм в 6 ст. до н.е. з’являється філософ, якому судилось стати одним з найвідоміших та найвпливовіших китайських та світових мудреців, а вчення якого з часом перетвориться на національну релігію та державну ідеологію. Цією людиною був **Конфуцій** (Кун-Фу-Цзи). Створене ним вчення на честь автора отримало назву **конфуціанство**.

Ідейну основу конфуціанства складала ряд понять/ієрогліфів. Серед них:

Жень – любов до людей

Лі – норма, закон

Чжи – мудрість

Ї – справедливість

Сінь – вірність

Сяо – повага до батьків

Важливими життєвими принципами, стовпами конфуціанства були *повага до старших, стриманість, чесність та скромність*. Конфуціанство часто називають релігією без бога, релігією державних службовців, тому що головне, на що орієнтував Конфуцій своїх учнів, було знайти своє призначення на землі, принести користь державі, в такому разі життя людини здобувало сенс та виправдання. Не випадково одним з ієрогліфів, які використовував Конфуцій в своєму вченні, був ієрогліф *дао* – шлях людини (для держави). Змість його полягає в твердженні: знайди свій шлях, своє місце, на якому ти максимально сприятимеш процвітанню своєї держави.

Конфуцій, маючи відразу до нестабільності й безпорядків, у своєму вченні абсолютизував норму, порядок, закон (*лі*). В його біографії були часи, коли він отримав посаду міністра внутрішніх справ в одній з китайських провінцій. Конфуцій видав наказ, згідно якого в провінції вводилась єдина уніформа для всіх (окремо для жінок і чоловіків), єдині порядки руху вулицями тощо. За порушення закону було введено жорстке покарання – смертна кара. Аж настільки сильною була відраза філософа до порушення норм, правил, законів. Слід зазначити, що й для сучасних китайців порушення законів являється особистою ганьбою, не витримуючи якої вони можуть навіть вчинити самогубство, щоб змити з себе той сором.

Іншим боком абсолютизації норми в конфуціанстві стало поклоніння перед традиціями, старшими людьми, мудрецами, вчителями та батьками. Авторитет батька як голови родини поширився й на правителя Китаю, його влада й повноваження порівнюються з батьківськими: він потурбується про кожну дитину, подбає про благо всіх.

Зміст конфуціанства був викладений у збірці «*Лунь Юй*» («Книга пісень» та «Книга змін»). Сам філософ під кінець життя дуже журився через те, що не зміг гідно прислужитися державі, вважав своє життя марним та був переконаним, що його скоро забудуть. Однак, вже понад 2,5 тисячі років ім'я Конфуція, його вчення входять до скарбниці світової філософської мудрості.

Одночасно з Конфуцієм в Китаї жив ще один мудрець, якому теж судилось стати засновником національної китайської релігії *даосизму* –

Лао Цзи. Як видно з назви, головним ієрогліфом цього вчення став *дао* – шлях. Однак, якщо Конфуцій використовував ієрогліф *дао* у сенсі «шлях людини», то Лао Цзи надавав йому іншого значення. *Дао* – як доля світу, начало й завершення, зміст і форма. Філософ був переконаний у наперед встановленій світовій гармонії: природа досконала, дао як вічний початок, єдине й нероздільне начало і завершення всього, як шлях і мета, забезпечує цю світову гармонію. Людина ж, будучи обмеженою істотою, не здатна в повній мірі зрозуміти та досягнути цієї гармонії, однак своїми вчинками може з легкістю зруйнувати її. Для послідовників даосизму *дао* – це безперервний потік метаморфоз-трансформацій; буття й небуття одночасно, життя або смерть є лише одним з його фрагментів. З'єднання із цим потоком дарує мудрецеві безсмертя. Отже на відміну від Конфуція, який вчив своїх учнів знайти своє місце в державі та приносити їй користь, Лао Цзи проповідував принцип, закон *недіяння*, споглядання.

«Необхідність дотримання природного закону дао виражена в концепції «недіяння» (*у вей*) та «природності» (*цзи жань*), в основі якої лежить принцип заперечення штучного перетворення світу, яке призводить до порушень світової гармонії та, відповідно, виявляється в різних соціальних, економічних та політичних відхиленнях». Дотримуючись недіяння та природності, людина здатна настільки злитись з природою в своєму існуванні, що може досягти фізичного безсмертя. Так проповідував Лао Цзи.

Цікаво, що розповіді про його життя мають напівлегендарний, міфологізований характер. За однією з легенд, після досягнення сорока років Лао Цзи, на прохання свого шанувальника, записав своє вчення в книзі мудрості – «**Дао де цзин**», після чого покинув територію Піднебесної імперії. Його сліди загубились, дехто свідчив про те, що він пішов у гори Тибету, усамітнився й досі живе там, на практиці реалізуючи своє вчення про гармонію з природою, яка дозволяє людині відмовитись від традиційного харчування й жити сонячною енергією та жити вічно. Варто зазначити, що даосизм – єдина в світі релігія, яка проповідує можливість досягнення саме *фізичного безсмертя*.

Висновки. Світовий історико-філософський процес розпочався в трьох незалежних та досить віддалених один від одного центрах філософування – в давній Греції, Індії та Китаї приблизно в один і той самий час – в 6 ст. до н.е. Виникнення філософії стало знаменною подією в історії людства, оскільки відкрило сферу теоретичного мислення, а значить перспективи наукового розвитку та прогресу. На відміну від раціональності, притаманної західній парадигмі філософування, східна філософська

традиція характеризується нерозривністю з релігією. Через це трактати давніх східних мудреців мають проповідницький характер та не апелюють до логіки мислення, доказів, аргументів, обґрунтування розумовим шляхом. Проте, це не знижує цінності давньої східної філософії, адже вона є вагомим внеском в скарбницю світової духовної культури людства. В сучасному світі зберігається впливовість ряду східних філософських вчень: індуїзму, йоги, буддизму, конфуціанства, даосизму.

Тема 2.2 Світовий історико-філософський процес. Західна парадигма філософствування.

1. **Загальна характеристика культури та філософії античності.** Антична культура – це культура держав, що сформувалися з 2 тис. до н.е. по 5 ст. н.е. на територіях Середземноморського регіону. Умовно античну культуру можна поділити на два етапи:

Стародавньої Греції

Стародавнього Риму

В умовах античної культури зароджується філософія як теоретичний спосіб осмислення дійсності. Періодизація античної філософії вкладається в хронологічні межі існування античної культури. Її початком називають 10-6 ст. до н.е., завершенням – 3-6 ст. н.е. Хронологізація може здаватися досить приблизною, проте очевидно, що філософія, як і культура, не виникають одномоментно, процес їхнього становлення тривав століттями. Крім того початок нового культурного етапу часто накладається на завершення попереднього. Це не випадково, адже саме в надрах старої культури, що відживає, зароджуються паростки нової, яка набирає сили та, зрештою, перемагає стару й розквітає, щоб з часом теж почати занепадати й поступитись місцем новому культурно-історичному етапові.

Головною характеристикою всієї античної філософії став принцип **космоцентризму**. Власне і слово «космос» вигадали греки. Стародавні греки розглядали космос як гармонію, цілісність, єдність усього з усім, де кожен об'єкт займає своє, чітко визначене місце й виконує свою місію у Всесвіті: від найдрібніших природних об'єктів і аж до планет та богів. Порушення цієї строгої будови означало для греків руйнування гармонії (гр. *калокагатії*) та вважалось неприпустимим. Тому для всієї грецької філософії характерне **домінування теми загального над одиничним** – одиниця лише частинка загальної гармонії й має коритись вимогам загального порядку. Це положення поширювалось і на стосунки між людиною та державою: людина мала підпорядковуватись та служити державі. Діяв принцип – людина для держави. Цей принцип прямо протилежний

сучасному принципів існування демократичних країн: держава для людини. Йдеться про те, що держава має забезпечувати права людини та сприяти її гармонійному розвитку.

2. Періодизація античної філософії

Антична філософія – достатньо тривалий період історії філософії, який охоплює близько 1,5 тис. років. Зрозуміло, що в межах такого часового інтервалу змінювались історичні обставини життя, отже змінювалась і проблематика філософствування. В залежності від зміни *співвідношення між одиничним та загальним* виокремлюють три періоди античної філософії:

1. Натурфілософія (6-4 ст. до н.е.)
2. Класичний період античної філософії (5-4 ст. до н.е.)
3. Філософія доби еллінізму та Римської імперії (4 ст. до н.е. – 3-6 ст. н.е.).

На максимально загальному рівні такий поділ на періоди означає, що в межах натурфілософії домінуючою була тема загального – природи; в класичну добу в давньогрецькій філософії з'являється людина (одиничне) як окрема проблема філософствування. В цей період простежується приблизно рівна увага як до теми загального, так і до теми одиничного. На третьому етапі антична філософія замикається на проблемі одиничного, увесь зміст філософських шукань зосереджується на пошукові сенсу життя та місця людини в цьому непередбачуваному, складному та жорстокому світі.

Частина дослідників пропонує інший підхід до періодизації філософії античності. Виділяють періоди: *досократичний, сократичний, класичний та доби еллінізму і Римської імперії*. Критерієм для цього підходу взято постать Сократа – легендарного філософа Стародавньої Греції, що увійшов в історію, завдяки своїм мудрим висловлюванням: «Я знаю, що нічого не знаю», «Пізнай себе». Про Сократа також відомо, що він добровільно пішов на смерть, аби не зрадити принципів філософії, яким навчав своїх учнів. Його смерть стала видатною подією античного світу. Тому після смерті постать Сократа була міфологізована, створений культ Сократа, відкрились сократичні школи (*кініки, стоїки, мегарики*), в яких йому вклонялись, як божеству.

3. Натурфілософія. Натурфілософія – період античної філософії (6-4 ст. до н.е.), що став часом виникнення філософії; головна увага філософів в цей час була прикута до природи (від грецьк. *натура*). Перших філософів тому так і називали – *натурфілософами* або *філософами-фізиками* (фізис – з грецьк. *тіло*).

Першими філософськими проблемами стали питання про те, як влаштований космос, чим забезпечується єдність Всесвіту, як все пов'язане з усім? Натурфілософи висловили припущення, що у світі має бути незнищений першопочаток, з якого утворились всі речі та явища світу. Цей першопочаток натурфілософи називали *архе* (грецьк. *Найдавніше*) й характеризували його як незнищенне, вічне начало, основа всього.

Першим відомим філософом Стародавньої Греції став **Фалес (Талес)** з міста *Мілет*. Греки вшанували його мудрість – адже він відкрив новий **метод мислення: від одиничного до загального**. Мислячи по-новому, люди відкрили для себе можливість робити узагальнення, висновки. Це сформувало умови для розвитку теоретичного мислення та – як наслідок – призвело до появи науки. Таким чином, лише запропонувавши новий метод мислення Фалес відкрив людству можливості для наукового, а далі науково-технічного розвитку, прогресу й майбутніх науково-технічних революцій. Крім того, Фалес започаткував *першу філософську програму – пошуку першооснови світу*. Для нього такою першоосновою стала **вода**: адже вода може перебувати в різних агрегатних станах – твердому, рідкому та газоподібному, без неї не можливе життя. Фалес припустив, що вода є в усьому, саме її наявністю об'єднуються речі та явища світу.

Започатковану Фалесом програму продовжили наступні філософи. **Анаксимандр** першоосновою світу називав *апейрон* (безкінечне божественне начало, щось проміжне між повітрям та водою); **Анаксімен** – повітря; **Піфагор** – *число*; **Геракліт** – *вогонь*; **Парменід** та елейти – незмінне нерухоме *буття*; **Емпедокл** – чотири стихії (*земля, вода, вогонь, повітря*); **Анаксагор** – *першонасінину* або зернину.

Цікаво відслідковувати еволюцію поглядів натурфілософів. Позицію представників мілетської школи (Фалес, Анаксимандр, Анаксімен) позначають як **вульгарний матеріалізм** через спрощене трактування світу – зведення його до певної єдиної речовини (вода, повітря, апейрон). Піфагор пропонує вже більш абстрактне пояснення світу, називаючи число, числові пропорції першоосновою. Піфагор та його учні були переконані, що гармонія світу має математичну природу, речі й події перебувають в пропорційному відношенні один до одного. При цьому піфагорейці вважали, що на землі є священне місце, де вічно перебувають реальні числа десяткового ряду, кожне з яких має своє сакральне значення, а разом вони забезпечують вічність світобудови.

Ще більш складною є позиція Геракліта з міста Ефес. Основою світу він вважав вогонь. Однак вогонь не є речовиною в традиційному сенсі, в першу чергу вогонь – це *процес* горіння, під час якого одна речовина

перетворюється на іншу (напр., дерево – на попіл). Таким чином, Геракліт абсолютизував процес, рух, зміни – саме вони забезпечують існування світу, тим, що він постійно переходить з одного стану в інший. «*Все тече, все міняється*», «*В одну й ту саму річку не можна увійти двічі*» – такими були відомі афоризми Геракліта. Його філософська позиція є прикладом **найвної діалектики**, коли абсолютизуються процесуальність, розвиток, рух, зміни.

Протилежною до Гераклітової є позиція елеатів – так називали філософів з міста Елея, яких об'єднала спільна ідея *незмінності, нерухомості буття*. Елеати першими ввели у філософію абстрактну категорію **буття**, якою вони позначають існування всього. Найвідомішим представником школи був **Парменід**. Парменід та елеати обґрунтовували позицію нерухомості буття тим, що рух – це завжди зміни, перехід від одного стану до іншого. Однак для буття можливий перехід лише до небуття, а цього не відбувається – світ є і ніколи не зникає. Значить світ є буттям, що не змінюється, не рухається. Думаючи так, елеати навіть прийшли до формулювання т.зв. **анорій (Зенон)**, в яких наполягали, що стріла, випущена з лука, є нерухомою – адже на кожному відрізьку свого польоту вона залишається однією і тією ж самою стрілою. Втіленням онтологічної позиції елеатів став знаменитий вислів Парменіда: «*Буття є, небуття немає, тому що його і помислити неможливо*».

Натурфілософа **Емпедокла** називають засновником традиції **еволюціонізму** у філософії. Суть його концепції полягала в тому, що вважаючи основою світу чотири стихії (землю, воду, вогонь, повітря), Емпедокл для пояснення світових подій та процесів використав ще й дві сили – Любові та Ненависті. Ці сили діють на стихії в протилежних напрямках, змушують їх до організації та реорганізації між собою. Любов – це творча, об'єднавча сила, яка спонукає першоелементи до виокремлення в чистому вигляді. Ненависть – це протилежно спрямована, руйнівна сила хаосу, яка перешкоджає остаточному упорядкуванню світу. Зважаючи на протилежно спрямований характер дії сил, світ існує в частково упорядкованому вигляді, коли порядок то наростає, то спадає. Таким чином відбувається розвиток (еволюція) в матеріальному світі під тиском зовнішніх сил.

Анаксагора називають засновником традиції **ноології** (від грецьк. *розум*) у філософії. Розвиваючи ідею Емпедокла, Анаксагор відмовився від пояснення світу через сили Любові й Ненависті, вважаючи, що це надто поетизоване пояснення. На їхнє місце Анаксагор ставить світовий *розум* – безособову силу, що править світом, змушуючи до здійснення своїх

здумів. Матеріальною основою світу Анаксагор назвав **першозернинку** або насінину, яка містить ознаки чотирьох стихій, є безкінечно подільною, але не знищеною. *Ідея розумності світу* надалі буде доволі активно експлуатуватись у філософії й досягне апогею у творчості німецького філософа-класика Георга Гегеля.

Вершиною розвитку натурфілософської думки античності вважають позицію **атомістів** (**Левкіпп** та **Демокріт**). Вони запропонували найпростіше, в порівнянні з іншими натурфілософськими концепціями, пояснення світу, використавши для цього ідею **атома** (з грецьк. *неподільний*) та *порожнечі*, в якій рухаються атоми. Філософи вважали, що атомів існує безкінечна кількість, вони різняться між собою за величиною, формою, теплою. Завдяки теплоті атоми рухаються, при чому з різною швидкістю. Вони мають гачечки, якими чіпляються один за одного, утворюючи таким чином різні об'єкти. Різна форма атомів пояснює різні форми предметів у світі. Коли щеплення між атомами слабне, гачечки розпускаються, атоми роз'єднуються, а речі розпадаються, припиняють своє існування.

Концепція атомістів стала **першою науковою програмою античності**, що відкрила потенційні можливості для подальшого становлення всіх природничих наук. Атомістична концепція максимально просто та логічно пояснювала існування світу та зміни, які в ньому відбуваються, давала задовільні відповіді на максимальну кількість питань світобудови. Атомістів називають засновниками традиції **матеріалізму** у філософії.

Після атомістів всі подальші натурфілософські шукання носили спекулятивний характер та не давали приросту нового знання. Натурфілософія зазнала кризи, а антична філософія увійшла в новий етап свого існування – почався класичний філософський період, в якому до питань щодо світоустрою додалися ще й питання щодо людини, її місця та ролі у світі.

4. Класичний період античної філософії. Класичний період античності охоплює 5-4 ст. до н.е. Слово «класичний» теж має грецьке походження й перекладається як *довершений, зразковий*. Таким чином, саме в цей час антична філософія досягла зразкового стану за силою філософської думки, рівнем теоретичності, логічності мислення. Саме в цей час в Греції жили найвідоміші філософи античності – Сократ, Платон та Аристотель.

Однак першими здійснили **антропологічний переворот** у філософії **софісти**. Їх називали вчителями мудрості, вони за гроші навчали мистецтву риторики, вмінню бути переконливим у суперечках. Ритори в культурі Давньої Греції входили до числа найосвіченіших людей, тож

праця софістів цінилась дуже високо. Їх цінували ще більше за те, що вони виконували роль адвокатів в античних судах. Заробляючи на життя своїм красномовством, софісти прагнули досягти максимальних вершин в мистецтві доводити свою правоту. Це позначилось і на їхніх філософських позиціях. Принципами софістики стали: **суб'єктивізм** та **релятивізм**.

Суб'єктивізм – філософська позиція, яка в своїй крайній формі ставить існування будь-чого в залежність від позиції людини як суб'єкта пізнання, того, хто виносить рішення про існування або неіснування будь-чого. Знаменитим прикладом софістичних тверджень стало наступне: Те, що ти не втрачав, ти маєш. Роги ти не втрачав, отже ти – рогатий.

Релятивізм – філософська позиція, яка абсолютизує принцип відносності: істина через це втрачала свій абсолютний статус й здобувала характер відносного знання. Мірилом відносності була людина. Як висловився софіст **Протагор**: «Людина є мірою всіх речей: існування існуючих та не існування неіснуючих». Отже софісти встановили залежність істини від згоди людини: вона може обирати, яка істина їй підходить, відповідає її інтересам та переконанням.

З одного боку релятивізація істини підривала її об'єктивний та всезагальний характер, відкривала можливості для спекуляцій. З іншого – беззаперечною заслугою софістів стало те, що вони помітили основопокладаючу роль людини при формуванні істини: на скільки б об'єктивною не була істина, проте суб'єктивний фактор ігнорувати не можна. Людина не може знати все, може помилятися, тому слід розуміти, що будь-які знання можуть змінюватися, заперечуватися, доповнюватися. Саме такий розвиток і відбувається в процесі наукового пізнання. Більше того, якщо знання догматизуються, вони втрачають свій науковий статус. Таким чином, завдяки внеску софістів істина здобула *процесуального характеру* – як процес, а не готовий результат.

Сократ оголосив завданням своєї філософії боротьбу із софістикою. Релятивістська позиція софістів категорично не влаштувала філософа, він стверджував, що є об'єктивні, обов'язкові істини (в першу чергу морального порядку), які не можна змінювати на угоду окремим людям. Сократ вчив, що мораль, закон однакові для всіх, навіть якщо закон несправедливий, порушувати його не слід, тому що він є втіленням *загальної волі*. Для Сократа було очевидним переважання загального над одиничним: держави над людиною, загальних понять над індивідуальною думкою. Тому своє завдання він вбачав у пошукові формулювань для визначення *загальних понять* – Істина, Блага, Краси, які надалі стали **категоріями** філософії.

Для пошуку істини Сократ започаткував **понятійний стиль мислення**, наполягаючи на тому, що поняття треба плекати, як повитуха плекає новонароджену дитину, дбайливо загортаючи її в пелюшки. Так, при визначенні поняття слід шукати лише найвідповідніші, найточніші характеристики, що дозволяють відрізнити його від інших. Порівнюючи свій метод пошуку визначення або **дефініції** понять з мистецтвом повивання дітей, Сократ назвав цей метод **майєвтикою** (гр. *мистецтво повивання*), на честь своєї матері-повитухи.

Збереглися спогади про Сократа як про неписьменного філософа, адже він не написав жодного твору. Хоча сучасні дослідники переконані, що неграмотна людина не могла б досягти такого рівня мудрості, яку продемонстрував філософ. Він і учнів вчив розвивати пам'ять, не сподіваючись на записане на папері. Сократ відомий своїми мудрими висловлюваннями: «**Пізнай себе!**» «**Я знаю, що нічого не знаю**». В цих адресованих до учнів напучуваннях міститься й **сократівська іронія**, й ідея **самопізнання**, як відправна точка будь-якого пізнавального процесу, й **діалектичний** та **критичний** стиль мислення філософа, що вчив самотійно шукати істину, від незнання переходити до знання й не довіряти готовим висновкам та хибним авторитетам.

Сократ мав свою філософську школу в Афінах, де безкоштовно навчав всіх охочих. Навчання відбувались у формі діалогів вчителя з учнями, коли вони за розмовою обговорювали будь-які питання. Оскільки Сократ у діалогах з учнями нещадно висміював софістів, останні обурились та звинуватили Сократа в тому, що він розбещує молодь та вчить їх вклонятись новим богам. Для античних Афін звинувачення було настільки серйозним, що Сократа взяли під варту й піддали судові. Суд над Сократом описав його найвідоміший учень Платон у творі «Апологія Сократа», завдяки чому ми і знаємо про події, що відбувались.

Платон зазначив, що Сократ відмовився від адвокатів та вирішив захищати себе сам. Його захист – апологія (грецьк. *вибачення*). Дослідники відмічають, що філософ до кінця зберігаючи іронічне ставлення як до себе, так і до своїх опонентів, просив не засуджувати його, адже він на той час вже був сімдесятилітнім старцем та мав малих дітей. Однак суд Афін не став на бік Сократа, визнав його винним й засудив до смерті. Учні Сократа були вражені несправедливим вироком вчителю й вирішили влаштувати йому втечу. Вони домовили команду морського корабля, що мав би перевезти Сократа в будь-яке безпечне місце. Проте Сократ відмовився тікати. Він пояснив це тим, що втеча означатиме зраду своїх переконань,

всього, чому він вчив учнів, чому присвятив життя. Тому обрав для себе смерть, але залишився вірним своїм переконанням.

Учні стали свідками останніх хвилин життя філософа. Платон присвятив цьому діалоги *«Апологія Сократа»*, *«Критон»*, *«Федон»*. Він описував, що Сократ випив чашу з отрутою. Вмирав він повільно, однак до останньої миті лишався вірним собі – продовжував себе пізнавати. Процес вмирання відобразив сенс життя цього мудреця й став гімном людині, яку після смерті почали вшановувати як божество. Вмираючи, Сократ повідомляв учням, як один за одним у нього відмовляли органи, але він шукав. Він казав: «Я не відчуваю ніг, проте я залишаюсь Сократом. Отже Сократ – це не ноги. Я не відчуваю рук, проте я залишаюсь Сократом. Отже Сократ – це не руки». Сократ шукав, що ж складає сутність людини, де живе душа. Гідна смерть в старогрецькій культурі мала надзвичайно важливе значення, це складало сенс життя. Сократ помер гідною смертю, і після смерті був створений культ Сократа. Була організована низка сократичних шкіл, в яких вшановували (хоча з суттєвими відмінностями в різних школах) божественну сутність Сократа: кініки, киренаїки, мегарики. А його навідоміший учень Платон відкрив Академію, де навчав учнів в сократівських традиціях. Він не зміг пробачити афінянам несправедливої розправи з вчителем й на все життя зненавидів демократію, яка дозволила так обійтись з наймудрішою людиною Афін.

5. Філософія Платона. Платон (429/427 – 347 р. до н. е.) – давньогрецький філософ, на думку сучасних філософів, саме він створив класичний канон філософствування, все подальше стало лише коментарем до його творів. Платон був плідним філософом, залишив значну філософську спадщину. Більшість його творів написана у формі *діалогів*. Дійовою особою в них є Сократ, що веде бесіди зі своїми учнями. Завдяки цьому ми маємо змогу дізнатись про зміст сократівської філософії. Проте, в зв'язку з цим постає інша складність – як відділити власне платонівську філософію від ідей його вчителя?

Філософію Платона умовно можна поділити на 5 частин:

- 1) онтологія;
- 2) вчення про державу (соціальна філософія);
- 3) гносеологія;
- 4) вчення про душу (психологія);
- 5) космологія.

Змістом платонівської онтології є *теорія ідей*. Філософ вважав, що все у світі має свій прообраз або *ідею*, яка є основою та підставою для існування реальної речі, явища. Для пояснення він використав

«столовість» столу як ідею, якою об'єднуються всі столи у світі. Столів у світі величезна кількість, вони відрізняються один від одного за розмірами, формою, матеріалом, з якого вони виготовлені. Бувають столи обідні, письмові, учнівські, столові та інші. Проте не залежно від відмінностей людина їх усіх ідентифікує як столи – вони об'єднані спільною ідеєю столу, що містить необхідні характеристики, ознаки «столовості», за якими ми впізнаємо стіл й відрізняємо його з-поміж інших предметів. Будь-який стіл існує тимчасово, його ж ідея вічна, вона не псується, не вичерпується, не зникає. За приналежністю до цієї ідеї ми й ідентифікуємо столи, навіть коли вони не схожі між собою.

Філософ був переконаний у тому, що для більшості людей сутність буття світу є прихованою, а тому й незрозумілою. Люди не здатні подолати владу навколишньої дійсності, залежність від чуттєвого світу. В своєму діалозі «Держава» Платон порівнює таких людей з бранцями, прикутими тісними ланцюгами до печери, з якої вони ніколи не виходили й знають про світ лише за тінями, що відбиваються на внутрішній стіні печери. Через такий спосіб існування люди думають, що світ насправді є світом тіней. Коли ж одному в'язневі вдається звільнитись від пут й вибратись на волю, спочатку він мружить, засліплений сонячним світлом. Однак згодом його очі звикають до світла, й він може розгледіти справжній світ. Він зачарований красою та величчю світу, повертається назад у печеру, аби розказати решті людей про істину, про те, наскільки сильно всі вони помиляються. Однак решта не має досвіду споглядання справжнього світу, тому всі дивляться на цю людину як на божевільну, не ймуть віри та зрештою, засуджують.

Поклавши ідею в основу існування речовинного, матеріального світу, Платон став засновником традиції **об'єктивного ідеалізму** у філософії. Свою онтологічну концепцію він описав у таких творах, як «Парменід», «Тімей», «Держава», «Теетет».

Знаменитими стали пошуки Платоном *ідеальної моделі держави*. Роздумам над цим присвячені платонівські твори «Держава», «Політик», «Закони». В діалозі «Держава» він осмислює всі відомі йому форми державного правління й приходять до висновку, що аби держава була досконалою, вона має відповідати принципів *справедливості*. Проте справедливість по-платонівськи характеризується дуже специфічним та суб'єктивним змістом. Докладніше про теорію держави Платона можна прочитати в *темі 12* даного посібника, присвяченій соціальній філософії.

Теорія пізнання Платона зводиться до ідеї *пригадування* душі. Будучи безсмертною, душа, поки вона ще не з'єдналась із тілом, перебуває

в світі ідей. Там вона знайомиться з ідеями всього. Коли ж душа втілюється в людині, то знайомлячись з навколишнім світом, з предметами й речами навколишньої дійсності, вона пригадує ідеї цих речей, таким чином проникаючи в їхню сутність, а отже пізнає їх.

Вчення Платона *про душу* спирається на ряд переконань: щодо наявності єдиної світової душі, її безсмертя та створення завдяки їй одиничних душ, існування яких відбувається в просторово-часових вимірах. Платон (в діалозі «*Держава*») поділяє одиничні душі за якісними характеристиками на золоті, срібні та залізні. Такий розподіл душ використовується ним в соціальній філософії при створенні моделі ідеальної держави, в якій кожен має займатись своєю справою, відповідно до якостей душі: володарі золотих душ – управляти, срібних – охороняти, залізних – фізично працювати й забезпечувати матеріальні блага для держави. В діалозі «*Федр*» Платон називає дев'ять розрядів людських душ: мудреця, царя, практика, лікаря, віщуна, поета й художника, ремісника, софіста, тирана, а також душі тварин. Він описує душу людини як колісницю, запряжену трійкою буйних коней, кожен з яких тягне колісницю у свій бік. Однак візник вміло править колісницею й змушує коней рухатись у потрібному напрямку. В цьому платонівському образі коні символізують емоційну складову людської душі, шляхетне та нице її начало, візник же уособлює собою розум людини, що здатен контролювати емоції, ниці прояви душі. Завдяки вмінню долати ниці прояви, розумна людина отримує можливість підвестись до розуміння справжнього блага й істини.

Таким чином, Платон вважається основоположником європейської філософської традиції, творцем класичного канону філософських дисциплін. Відкрита Платоном школа – Академія – проіснувала до кінця античного періоду й була закрита римським імператором Юстиніаном у 529 році. Власне ця подія й стала датою завершення античного періоду.

6. Філософія Аристотеля. Аристотель (384 – 322 р. до н. е.), будучи учнем Платона, в історії філософії запам'ятовується афоризмом: «*Платон мені друг, але істина дорожча!*» Йдеться про те, що учень не погодився з рядом положень філософії Платона. Аристотель відомий тим, що в Афінах заснував власну школу, яку назвав *Лікей*, завдяки чому з'явилась традиція ліцеїв як освітніх закладів. Вчитель разом з учнями лікею, навчаючись, любили гуляти. Через це учнів Аристотеля називають *перипатетиками* (від грецьк. гуляти). Найвідомішим вихованцем Аристотеля був античний полководець Олександр Македонський. Аристотеля називають одним із

перших та найбільших науковців античності, положення своєї філософії він звиряв та намагався узгоджувати з фактами навколишньої дійсності.

Аристотель піддав критиці платонівський ідеалізм через те, що наявність світу ідей не можливо перевірити, підтвердити або спростувати. Тому в трактаті «*Метафізика*» він запропонував власну онтологічну концепцію, де існування світу звів до двох вічних начал – **матерії** та **форми**. *Матерію* він розумів як аморфну, *пасивну* але вічну речовину, що має потенціал стати чимось. Для кращого розуміння матерію Аристотеля можна порівняти з тістом, з якого можна зробити хліб або коржики, паляницю або вареники. Чим стане тісто, залежить від того, якої *форми* ми йому надамо. *Форма* як друге першоначало Аристотеля, характеризується *активністю* – вона перетворює аморфну сировину матерії на конкретну річ або явище. Завдяки такому трактуванню світу онтологічна позиція Аристотеля характеризується як *матеріалізм*. Саме він і ввів у філософію це поняття.

Будучи матеріалістом та природодослідником, Аристотель став творцем першої у світі класифікації природи, виділивши в ній неживу та живу природу, а в живій природі рослинний, тваринний (описав близько 500 видів тварин) та розумний світи. Критерієм для такого поділу стала аристотелівська *форма*, яка в живій природі є живим началом – *душею*. В неживій природі форма відповідає за зовнішні параметри, обриси тіла; в живій природі Аристотель виділяє рослинну, тваринну та розумну душі. Рослинна душа забезпечує живлення та розмноження тіл (рослин); тваринна душа на додачу до цього ще й наділяє своїх власників волею (волінням до чогось). Розумною душею, на переконання Аристотеля, наділені люди та боги. З цього він робить висновок про особливе становище людини у світі та її часткову приналежність – завдяки наявності розуму – до світу богів.

Незгоду з Платоном висловив Аристотель («*Політика*») і в питанні щодо державного устрою. Його претензії знов-таки стосувались неможливості фактичної перевірки вартості душі людини, неможливості та недоцільності відміни інституту сім'ї та приватної власності. Як вчений Аристотель зробив аналіз всіх відомих йому форм державного правління: *монархії* (правління однієї людини), *аристократії* (правління кращих), *демократії* (правління народу), *тиранії* (правління тирана, який силою захопив владу), *олігархії* (правління багатих) та *охлократії* (влада натовпу). Він дійшов висновку, що всяка держава світу не є незмінною й у своєму розвитку переходить від однієї форми правління до іншої, поступово занепадаючи аж до повного занепаду в стані охлократії, коли

надалі вона або оновлюється й знову переходить до найкращої форми правління, або зникає, будучи нездатною впоратись із внутрішніми суперечностями, або її захоплюють інші держави.

Аристотель висловив переконання, що устрій досконалої держави повинен забезпечувати фактичні потреби людей, державу ж він розумів як живий організм, продукт природного розвитку, в якому все між собою пов'язане та розумно влаштоване. Раціонально осмислена держава має бути оптимального середнього розміру, аби забезпечувати принцип справедливості. Найкращою моделлю держави, за Аристотелем, є **політія** – правління кращих, еліти. Цікаво, що людину Аристотель визначав як **тварину політичну**, вказуючи на важливість соціальної складової людської природи: завдяки соціальному способу існування людина й набула своїх особливих характеристик – розумності, розсудливості, моральності, творчості тощо. При цьому щодо сутності держави Аристотель висловлювався в традиційному для античності контексті переваги загального над одиничним: держава є найвищою спільністю, вона і в будь-якій дії спрямована на найблагородніше благо.

Аристотель висловив переконання, що пізнання є найвищою метою людського життя, отже в *теорії пізнання* початком пізнавального процесу він, як природодослідник, називав чуттєвий досвід. Він виділив різні *ступені пізнання*: практичне (техне); розмірковування; наука; мудрість; розум. Дані досвіду узагальнюються розумом як продуктивною силою пізнання до рівня понять, абстрактних узагальнень, на основі яких будуються пізнавальні концепції. Оптимальним методом пізнання для Аристотеля була **дедукція** як хід думки від загального до одиничного. Такий його вибір зрозумілий, адже навіть створюючи свою «**Фізику**», Аристотель не вдавався до дослідних фактів, експериментів, але висновки здобував шляхом мисленневих побудов, міркувань, логічних доводів. Такий підхід – зневага до фактів на користь теоретичних міркувань та узагальнень – в цілому характерний для культури античності. Розвиваючи свою гносеологічну позицію, Аристотель зрештою прийшов до створення **логіки** – науки про послідовне несуперечливе мислення, яку він ґрунтує на **трьох законах мислення**:

- закон (заборони) протиріччя;
- закон виключеного третього
- закон тотожності)

Розробляючи логіку, Аристотель ще став творцем *теорії силогізму*. Знаменитим прикладом аристотелівського силогізму стало поєднання двох засновків: “Усі люди смертні” та “Сократ – людина” у логічному висновку:

“Сократ смертний”. Аристотель розробив вчення про **категорії** мислення, категоріями він назвав найвищі поняття та особливі типи зв’язків між поняттями та явищами. Він налічив й вказав на десять категорій: *сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, притаманність, дія, підпадання дії*. Вчення про логіку викладене в роботі «**Органон**».

Слід також відмітити внесок Аристотеля в розробку *етичної теорії*. В книзі, написаній для сина Нікомаха – «**Етика до Нікомаха**», автор пропонує **принцип золоті середини** у якості раціонального мірила етичних вчинків людини. Вчення про золоту середину Аристотеля можна порівняти з правилом знаходження середнього арифметичного у математиці. Аристотель застосував математичну логіку для вимірювання етичності вчинків людей. Зокрема, мужність є золотою серединою між боягузством та безрозсудливістю, щедрість – між скнарністю та марнотратством; поміркованість є серединою між тупістю, байдужістю до всього та нестриманістю і т.ін..

Варто відмітити значний внесок Аристотеля в розбудову античної науки: його твори написані у формі трактатів, його висновки спираються на логічні доведення й міркування, результатом його творчості постала найбільш впорядкована та всебічна філософська система, що відображала античне розуміння світу, природи, суспільства та людини.

7. Філософія доби еллінізму та Римської імперії. Елліністична філософія – це останній етап античної філософії, коли відбувалось поширення грецької культури та філософії за межами Греції (Еллади, як її називали греки) та старогрецьких колоній, завдяки діяльності Олександра Македонського. Початком зародження римської філософії називають 2-1 ст. до н.е. Римляни оголосили себе нащадками традицій Еллади, проте часто римський період античної філософії оцінюється нижче за попередні періоди. В цей час поступово на авансцену історії виходить нова державно-політична одиниця – Римська імперія, де на відміну від демократій Стародавньої Греції утверджується влада однієї людини - імператора. Життя мільйонів людей потрапляє в залежність від волі імператора. Це суттєво ускладнювало, змінювало життя, роблячи його непередбачуваним, часто трагічним. Тому часто люди, не маючи можливостей вплинути на події зовнішнього світу, заглиблювались всередину себе, так пристосувались до світу. Філософія цього періоду має багато точок перетину зі східною філософією, що також максимально орієнтована на внутрішній світ людини, на споглядання та самозаглиблення. Власне етична спрямованість та адаптація східних релігійних вчень визначаються характерними рисами філософії доби еллінізму та Римської імперії.

Філософія відображала загальні настрої епохи та існувала у вигляді ряду філософських шкіл, кожна з яких у свій спосіб шукала відповіді на антропологічні питання, зокрема, на питання про те, як людині бути щасливою. Найвідомішими школами були: **скептики, стоїки, епікурейці, неоплатоніки**.

Філософію **скептицизму** називали ще філософією ледарів, через невизначену позицію її прихильників (Піррон, Секст Емпірик, Агріппа): **сумнів** у можливості знайти істину. Про скептиків існує думка, що вони нічого не стверджують, але здогадуються. До позицій стоїцизму належать наступні:

- (принципова) обмеженість знання
- отримання інформації про дійсність через **сумніви** та постійні перевірки
- цинізм.

Як зазначали скептики, жоден шлях пізнання не можливо визначити як істинний або помилковий, тому слід утримуватись від суджень. Ланцюг їхніх міркувань був приблизно таким: пізнання істини не можливе; якщо щось і можливо пізнати, то про це не можливо висловитись; якщо це знання і можна висловити, то його не можливо передати іншим. Отже недіяння є кращим вибором, а етичним ідеалом скептицизму став принцип **атараксії** – грецьк. незворушність, спокій.

Для школи **епікуреїзму** (Епікур – засновник) найнагальнішим питанням було питання щодо *щастя* людини. Епікурейці давали однозначну відповідь на нього – щастя в насолодах. При цьому сам Епікур критикував прагнення до чуттєвих насолод й висловлював переконання, що найкращі насолоди – ті, які продиктовані розумом, адже вони дозволяють уникати крайнощів та не нашкодити собі й оточуючим. Епікур заснував школу – «**Сад**», що знаходилась в провінції та відповідала життєвій позиції засновника – уникати страждань. Епікуреїзм проіснував в Європі декілька століть. Пізні епікурейці зрадили позиції засновника, зосередившись на отриманні саме чуттєвих, але витончених насолод й сповідували принцип *гедонізму* як такий, що забезпечує щастя людини.

Школа **стоїків** подарувала світові ідіому – *стоїчний характер*, в якій відображена й головна максима стоїцизму – **стійкість** до будь-яких випробувань життя. Стоїки (**Зенон** - засновник, **Сенека, Марк Аврелій Епіктет**) вчили, що справжній мудрець завжди зберігає **спокій** (апатію): тоді, коли п'є вино зі срібного кубку й перебуває на вершині влади, й тоді, коли, втративши все, змушений пити воду з калюжі. Спокійний розум

дозволяє незламно приймати все, що несе життя. Стоїку **Клеанфу** приписують вислів: «*Мудрого доля веде, а не мудрого тягне*».

Стоїки не лише сформуvalи потужну етичну філософію, але й втілювали її принципи у власному житті. Зокрема, Сенека був вчителем римського імператора Нерона, багатим та шанованим громадянином Риму. Однак коли імператор запідозрив його у зраді, Сенека стоїчно прийняв виклик долі й перерізав собі вени, спокійно стоячи на білих мармурових сходах свого розкішного палацу. Етичне вчення, створене Сенекою порівнюють з етичними принципами християнства, яке зародилось та стверджувалось у роки життя Сенеки – I ст. Його називають одним з ідеологів християнської моральної доктрини.

Неоплатонізм став школою, яку визначають як проміжну ланку, місток між язичницькою античністю та християнським середньовіччям. Неоплатоніки (**Плотін, Порфирій, Прокл**) базували свою філософію на *теорії ідей Платона*, однак надали їй оригінально-містичної інтерпретації. Суть неоплатонізму складає концепція трирівневої єдності світу: **Тіло** (речовинний світ, нижчий рівень), **Душа** (сфера емоцій та волі), **Розум** (вищий духовний рівень). Ці три рівні разом у своєму зростанні від нижчого (Тіло) до вищого (Розум) становлять **Єдине** як сутність Всесвіту. В свою чергу Єдине випромінює або *еманує* ці три рівні буття: Тіло, Душа, Розум. В концепції неоплатоніків переплелись античні ідеї єдиного Всесвіту, ідеального архе та ідея триєдності світу, яка споріднює їх з християнською трійцею: Бог Отець, Син і Дух Святий.

Висновки. Античність є важливим періодом історії людства як з точки зору культуротворення в цілому, так і в сфері філософії зокрема. Це час став і час виникнення філософії, й її становлення до класичного рівня, коли були сформовані найважливіші філософські питання, які до сьогодні становлять інтерес для дослідників. Ці питання важливі як з точки зору їхньої постановки, запитів до світу від давніх філософів, так і з позиції знайдених ними відповідей. Варто відмітити плюралізм античної філософської думки та варіатив розроблених концепцій. Вони відображають важливу рису західної парадигми філософствування – критичність мислення, креативність, повага до позицій, відмінних від власної, діалогічність.

Однак дійшовши свого піку, антична культура почала занепадати, в її надрах визрівали умови для появи нової – середньовічної, яка стане **діалектичним запереченням** старої. Нова середньовічна культура була християнською, в її межах всі попередні культурні здобутки були оголошені паганством й радикально відкинуті, аж до їхнього фізичного знищення. Почався процес формування нової культури.

Тема 3 Філософія Середньовіччя.

1. **Загальна характеристика середньовічної культури та філософії. Теоцентризм, монотеїзм, креаціонізм.** В *середньовічній філософії* відобразились особливості нової культури: тотальність релігійного світогляду, нові уявлення про місце людини та стосунки зі світом. Виникнення й утвердження **християнства** (1 ст. н.е.) в якості однієї з трьох світових релігій стало причиною зміни культур, переходу від античності до Середньовіччя. Філософія осмислювала усі світоглядні проблеми в загальних рамках християнського світорозуміння, була *служницею* богослов'я. Головною проблемою середньовічної філософії стало виявлення співвідношення **віри** та **розуму**. Це принципово нова тема філософських шукань, адже попередня антична традиція цілковито спиралась на розум. Проте в умовах тектонічних соціальних змін (панування, а згодом руйнування Римської імперії, домінування й диктат церкви, формування національних держав) розум далеко не завжди здатен запропонувати задовільні відповіді на світоглядні питання. На допомогу, а іноді й на заміну йому прийшла релігійна віра.

На відміну від античного *космоцентричного* світогляду Середньовіччя сформувало новий – **теоцентричний** світогляд. Це поняття походить від поєднання двох грецьких слів: *тео* – Бог, що в центрі світу. Цим закріплюється *центральна* та *абсолютна* роль Бога (триєдиного в християнстві) щодо світу: він і творець, і мета, і зразок, і вершитель долі. Всі події світу відбуваються з волі Бога, він наперед знає все й про все.

В християнській теології (від грецьк. *боговчення*) Бог являється Творцем світу. Процес творення світу Богом описаний на перших сторінках священної книги християнства – **Біблії**: Бог творив світ впродовж шести днів, на сьомий – відпочивав. Цей процес відображений у світоглядній позиції **креаціонізму** (від лат. *креато* – творчість) – боготворчості.

Важливою характеристикою християнського Бога стала його *триєдність*: Бог *єдиний*, хоча і представлений в трьох іпостасях: Отець, Син і Дух Святий. Концепція єдиного бога – **монотеїзм** – замінила собою **політеїзм** або багатобожжя античності. Монотеїстичне розуміння Бога стало більш складним та філософськи насиченим. В порівнянні з оптимізмом язичницьких релігійних вірувань, християнство є прикладом значно більш складної, песимістичної та теоретично насиченої релігійно-філософської системи. Одна з її характеристик – **есхатологія** або вчення про кінець світу, другий прихід Ісуса Христа на землю, Страшний Суд та завершення земної історії, є основною ідеєю контролю та обмеження поведінки людей. Завдяки ідеї кінечності, тимчасовості земного життя

увага християн скерована до Вічності, адже душа людини безсмертна, й після смерті тіла вона потрапляє в потойбічний світ, де отримує або винагороду за земне життя (рай), або покарання (пекло). В зв'язку з цим християнство сформувало нове розуміння Бога як **трансцендентної** (від лат. *переступати через*) або потойбічної сутності. Ще один типова для Середньовіччя світоглядна позиція, в якій підкреслюється божественна всемогутність – **провіденціалізм** (від лат. *провидіння, передбачення*), якою фіксується переконання, що Богові наперед відомі долі світу та всіх людей, однак попри це він милосердно дозволяє свободу вибору для людини як можливість проявити себе.

В цілому, якщо порівнювати античність і Середньовіччя, то античність можна уявити в образі атлета-олімпійця, що випромінює повноту й буяння життя. Образ Середньовіччя – це християнський чернець, закутаний в чернечу рясу, під якою не можливо ідентифікувати його тілесність, навіть статева належність. Однак якщо звернути увагу на очі ченця, то вони горять полум'ям християнського благочестя. Це відобразилось в пропаганді *аскетичної* ідеї як морального еталону та поведінкового зразка для праведних християн. Таким чином середньовічна Європа відмовилась від задоволення тілесних потреб на користь духовному зростанню. На цьому шляху головним помічником для людини може бути, в першу чергу, непохитна *віра*, якій мають підпорядковуватись всі інші здатності та прояви людини, в тому числі й розум.

2. Патристика: побудова універсальних систем християнського світобачення. В порівнянні з вірою розум містить небезпеку, а саме – критичні можливості, схильність сумніватись. Для релігії, яка тримається на непохитності віри, сумніви є джерелом додаткових клопотів, адже той, хто сумнівається, вимагає доказів, підтвердження будь-яких положень, навіть якщо це – догмати віри. Проте жодна релігійна догматика не передбачає раціональних доказів: релігійні положення дані людині від Бога, їх слід завчити, увірувати й слідувати їм, а не сумніватись. Сумнів може зруйнувати сакральні (священні) положення віровчення, а отже нашкодити вірі, формулюючи запитання: чому, як? – там, де слід безсумнівно слідувати догматам. Саме такі аргументи перших патристів – **Оригена, Тертуліана, Климента Олександрійського** – наводились на захист пріоритету віри над розумом.

Патристика (від грец. *πατήρ*, лат. *pater* – *батько, отець*) – філософія і теологія отців церкви, духовно-релігійних лідерів християнства з **1-3 по 7-9 ст.** Цікаво, що хоча патристика формувалась як заперечення «паганства античності», проте вона зазнала суттєвого впливу з боку філософії

Платона: світ ідей, який, за Платоном, існував паралельно з реальним світом, в християнській інтерпретації розглядався як ідеї Бога, на основі яких він творив світ.

Основні проблеми, які досліджувались в період патристики:

- проблема **суті Бога** і його троєдності (тринітарна проблема);
- взаємодія **віри** й **розуму**, співвідношення одкровення християнства й софістичної мудрості язичників (греків і римлян);
- розуміння **історії як лінійного** руху до визначеної й наперед заданої кінцевої мети – «Граду Божого»;
- характер **волі** людини: волевиявлення – це шлях до порятунку або до загибелі її душі;
- проблема **походження зла** у світі та з'ясування, чому його терпить Бог.

Християнський мислитель **Тертуліан** відомий висловом, що став ідейним орієнтиром, принципом для всієї доби патристики: *«Вірую, тому що абсурдно»*. Саме в цій тезі була закріплена **перевага віри над розумом**: розум важливий в процесі богопізнання, однак він не має самостійної цінності без віри, яка спрямовує його до Істини. Істиною ж в середньовічній філософії був Бог.

Найбільшим патристом Середньовіччя називають **Августина Аврелія** (354-430 рр.). Він став автором ряду праць: *«Про град Божий»*, *«Сповідь»*, *«Проти академіків»*, *«Про блаженне життя»*, *«Про порядок»*, *«Безсмертя душі»*, *«Про Трійцю»*, *«Про вчителя»*, *«Про музику»*. В них розглянуті питання взаємодії Бога зі світом, особистісного розуміння Бога, співвідношення добра і зла, гріховного і сакрального. Августин дещо уточнив положення щодо співвідношення віри й розуму, сформувавши максиму: віра без розуму сліпа, а розум без віри – пустий. Таким чином він дещо реабілітував розум та його цінність для людини, проте залишався на позиціях ортодоксального християнства, висловлюючи переконання у вродженій гріховності людини.

Саме Августин започаткував нове, **лінійне розуміння історичного процесу**, яке замінило циклічне розуміння ходу історії в часи античності. Ще одним суттєвим внеском Августина в середньовічну філософію та богослов'я стало вчення про **божественне походження держави**. У своїй роботі *«Про град Божий»* мислитель стверджував, що *держава – це прообраз Царства Небесного на землі*, до якого людина прагне, проти не може досягти за життя. В прагненні раю небесного люди, зрештою, вирішили спробувати побудувати такий рай на землі. Проте будучи істотами гріховними, обмеженими в своїх можливостях, люди не змогли

досягти досконалости. Однак Бог схвалив й благословив це людське прагнення. Завдяки такій логіці мислення, Августин зробив висновок про священний статус держави та її правителя – помазаника божого. Священний статус держави з необхідністю посилив заборони на будь-які протести проти дій влади або державного статусу. Таким чином християнська церква постала союзником держави в питаннях контролю над населенням, а традиція сакралізованого ставлення до держави трималась аж до 18 ст.

Августин започаткував нову тематику досліджень у філософії: вивчення *психологічних* переживань та станів людини. Зокрема, Августин пов'язав час – минуле, теперішнє і майбутнє – з різними психологічними станами особи: *минуле – пам'ять, теперішнє – увага, майбутнє – надія*. В цілому ж філософія Августина була спрямована на викриття одвічної та невикорінної гріховної природи людини, яка заслуговує пекельного покарання, однак завдяки милості божій сподівається на спасіння та райське блаженство.

Після Августина патристична філософія стала занепадати. Причиною тому була культурно-економічна та політична криза, що охопила територію всієї Римської імперії. Свідома й цілеспрямована відмова від самостійно мислячого розуму, критичного мислення призвела до знецінювання й втрати високих культурних здобутків античності, занепаду грамотності та освіченості. Європа опинилась в мороці релігійного догматизму, поступово скочуючись в прірву занепаду та крайнього ослаблення. Майбутнє європейських територій було вкрай непевним, Європа потребувала лідера, який би її врятував, вивів з догматичного сну й відродив до життя.

Таким лідером став **Карл Великий** (768 – 814 рр.) – римський імператор, діяльність якого пов'язують з так званим *каролінгським відродженням*. Відновлення Європи Карл почав з відбудови культурних традицій та освіти: він наказав скласти граматику народної мови, збирати народні пісні, прагнув дати освіту духовенству і народу. Особливим піклуванням був оточений процес розбудови шкіл при церквах і монастирях. При своєму дворі Карл влаштував свого роду академію для освіти власних дітей, а також для придворних та їхніх синів. І хоч відродити Римську імперію навіть Карлу вже було несила, однак завдяки його зусиллям Європа поступово почала вибиратись із прірви, в яку європейці самі себе загнали, відмовившись від розуму на користь віри. Визначальну роль в цьому відродженні Європи відіграли **школи, шкільна освіта**. Увесь наступний період європейської історії був названий на честь школи – схоластиком.

3. Схоластика: обґрунтування Бога засобами розуму.

Схоластика – від гр. *схола, школа* – другий період середньовіччя (9-15 ст.), коли була сформована **система** шкільної освіти (відкривались школи при християнських церквах, монастирях), у філософії відбувалось обґрунтування божественного існування *засобами розуму*. В 11 ст. система шкільної освіти доповнюється закладами вищої (університетської) освіти, завдяки чому освітня система набуває завершеного, ступеневого характеру: від початкової – до середньої – та до вищої. Силами католицького священства відкриваються перші європейські університети: в Монпель'є, в Парижі (Франція), в Болоньї (Італія). Відроджується авторитет Аристотеля як найбільшого вченого античності, що розробив правила побудови умовиводів, створив логіку. Дедуктивний метод побудови умовиводів Аристотеля став основним схоластичним методом.

Схоластика має періодизацію:

☉ **Рання схоластика** (IX – XII ст.) склалася в умовах становлення феодального ладу в Європі та папської влади Риму. У цей період домінує суперечка щодо статусу універсалій: що більше відображає сутність – одиночні речі чи загальні (універсальні) поняття.

☉ **Зріла схоластика** (XII – XIII ст.), розвивалася в університетах, її центр став Паризький університет (Сорбона), де культивувався платонізм, що поступово витіснявся аристотелізмом. Домінувало вчення **Томи (Фоми) Аквінського**, який інтерпретував вчення Аристотеля в дусі християнства.

☉ **Пізня схоластика** (XIII – XV ст.) – загострення ідейних суперечностей епохи розвиненого феодалізму. Головна теза: осмислення феномену **двоїстої** (подвійної) **істини**. Християнський містицизм (**Майстер Екгарт**) – пізнання Бога через диво Одкровення.

Першим помітним авторитетом доби став **Ансельм Кентерберійський**. Він проголосив принцип: «**Вірую, аби знати**», що замінив собою тертуліанівський «Вірую, тому що абсурдно». Ансельм доводив, що розум не обов'язково загрожує вірі в процесі осягнення людиною Бога. Навпаки, розумом можна посилювати положення релігійного віровчення. Ансельм продемонстрував, яким чином розум може служити посиленню віри, а саме – сформулював доказ буття Бога, який в історію філософії увійшов під назвою **онтологічний доказ**. Зміст його наступний: Бог є сущим вищого порядку. Бог існує в мисленні людей. Ідею про себе Він заклав людям у розум сам. Отже, Бог існує, оскільки розум має поняття найвищої, максимально досконалої істоти.

Особливістю цих положення Ансельма є те, що богослов апелював до логіки мислення, він, не задовольнившись лише положеннями віровчення, **довів** існування Бога логічними аргументами.

Найбільший схоласт середньовіччя – **Тома Аквінський**, випускник Паризької Сорбони, доктор богослов'я. В історію він увійшов під ім'ям ангелічного доктора. Він мав численні заслуги перед католицькою церквою. Серед його заслуг: філософсько-релігійні праці, найвидатніша з яких – «*Сума теології*» (тобто сукупність теологічних вчень), де він розглянув католицьку догматику з точки зору раціонально-логічного мислення. Ця книга стала **основним надбанням** усієї схоластичної теорії, а вчення Томи Аквінського – офіційною доктриною Ватикану й католицької церкви.

Аквінат стверджував, що **предметом філософії** є істини Розуму, а теології – істини Одкровення, таким чином він сформував положення **двоїстої істини**. Воно ґрунтувалось на переконанні в тому, що істина – єдина, проте шляхи до неї можуть бути різними. Перший шлях полягає в розумовому пізнанні світу, його величі та краси й далі – пізнанні Творця. Другий шлях коротший – шляхом віри та акту Одкровення, в якому Бог безпосередньо відкриває себе людині. Кінцевим результатом обох шляхів та джерелом усякої істини є Бог. Отже не може бути принципів суперечностей між Одкровенням і Розумом, між теологією й філософією. Філософія ж, будучи служницею богослов'я, нижча за нього на стільки, на скільки обмежений людський розум нижчий за божественну премудрість.

Продовжуючи традицію Ансельма Кентерберійського, Тома сформулював **п'ять** доказів буття божого. Він логічно довів, що Бог є та з необхідністю має бути, тому що:

- 1) він є першорухителем, першодвигуном;
- 2) діючою творчою першопричиною;
- 3) першотворцем;
- 4) найвищим благом та найвищою досконалістю;
- 5) найвищою метою.

Вчення Фоми Аквінського дістало назву **томізм**, у формі *неотомізму* воно залишається офіційною доктриною католицької гілки християнства.

4. Середньовічна дискусія між номіналізмом і реалізмом. Ця середньовічна дискусія тривала впродовж декількох століть й стосувалася питання щодо *природи загальних понять (універсалій)*. **Універсаліями** або загальними поняттями називають слова, якими позначаються узагальнені (не конкретизовані) явища. Початково дискусія носила теологічний

характер, від того, яка зі сторін здобувала перемогу, залежала відповідь на питання, як Бог творив світ?

Позиція **реалізму** (Ансельм Кентерберійський, Бонавентура, Тома Аквінський, Бернар Клервоський та ін.) полягала у відстоюванні реального існування універсалій. Позиція **номіналізму** (Вільям Оккам, Роджер Бекон, Росцелін та ін.) полягала у запереченні самостійного існування універсалій. Номіналісти наполягали, що універсалії – це лише узагальнені назви конкретних явищ й існують вони після них (*номіна* – з лат. *ім'я, назва*). Реалісти відстоювали самостійне, первинне існування загальних понять: вони існують як ідеї, план, задум в божественній свідомості, на основі них Бог створював світ. Заперечуючи реалізм, номіналісти наполягали на тому, що Бог є Абсолютом, отже йому не потрібно нічого наперед планувати, він відразу творив світ в конкретних об'єктах, яким потім дали назви, імена. Реалісти в своїх положеннях спирались на платонівську концепцію ідей, номіналісти ж були прихильниками аристотелівського підходу щодо дослідження природи у конкретних фактах. Саме тому наслідки дискусії в майбутньому стосувались вирішення питання щодо істинних шляхів наукового пізнання світу: позиція номіналістів стала основою для формування емпіричного (досвідного) природознавства; позиція реалістів – для формування традиції раціоналізму в філософії Нового часу.

В ході дискусії яскраво спалахнула зірка середньовічного мислителя **Вільяма Оккама**, що називав себе найрішучішим номіналістом та увійшов в історію філософії й науки зі знаменитим правилом, названим на його честь – **Лезо (або бритва) Оккама**. Зміст своєї позиції В. Оккам висловив у тезі: *«Без необхідності не слід стверджувати багато чого»* або *«Даремно робити за допомогою більшого те, що може бути зроблене за допомогою меншого»*. Ще коротше формулювання «бритви Оккама» наступне: *«Сутність не має бути множена понад необхідність»*. Сформульований В.Оккамом принцип увійшов в простір наукових досліджень як **принцип простоти**. Він успішно працює і в межах сучасної науки.

В ході середньовічної суперечки між номіналістами та реалістами сформувалась ще одна, проміжна позиція між номіналізмом та реалізмом – **концептуалізм**, послідовники якого (П'єр Абеляр, Іоанн Солсберійський, Іоанн Дунс Скот та ін.) стверджували, що Бог творив світ без плану, начисто, але вже згодом назви предметів та об'єктів здобули своє самостійне існування, як універсалії або загальні поняття, що існують *після речей*.

Таким чином, дискусія стосувалась проблеми божого творення світу, сутності Бога та світу. Однак наслідки дискусії мали продовження в класичній філософії та науці 17-18 ст. й стосувались пошуків істинних методів наукового пізнання. Традиції реалізму були продовжені у раціоналізмі Нового часу (Декарт, Спіноза) з провідним дедуктивним методом дослідження, а номіналізму – в новоевропейському емпіризмі (Фр.Бекон, Т.Гобс, Дж.Локк) та індукції як методі дослідження одиничних фактів з їхнім подальшим узагальненням.

Висновки. Середньовічна філософія стала закономірним відображенням тих процесів та змін, що відбувались в Європі впродовж тривалого часу – з 1 по 15 ст.. Середньовіччя було цілком християнською епохою, а філософія – цілком підкореною релігії, служницею богослов'я. Головною філософською проблемою епохи стало співвідношення віри й розуму (істин віри та істин розуму; тілесного, душевного та духовного в людині). Головна увага в цей час була зосереджена на цінності духовного життя, не випадково саме в цей період з'являється поняття й феномен совісті. Духовні лідери епохи заявляють про визначальну роль та місце Бога в світі та людському житті. Головним методом мислення й філософування в цей час була екзегетика як мистецтво тлумачення Святого Письма. Світського знання в цей період не існувало, засади наукового природознавства починають оформлюватись в пізньому середньовіччі, завдяки дослідницькій діяльності ченців-природодослідників (бенедиктинців, францисканців).

Тема 4 Філософія доби Відродження (15-16 ст.).

1. Загальна характеристика епохи. Добу Відродження ще називають добою *гуманізму*, *ренесансу* (від італ. та фр. *ренесанс* – відродження). Цей період став епохою пробудження особи, що усвідомила власну свободу й прагне до її реалізації. Саме на цей час припадає формування *ідеології лібералізму* (від фр. *ліберті* – свобода), що призвело до зародження та розвитку капіталістичних відносин в Європі, а далі і в світі. Гаслом епохи стали слова: *Нехай робиться, нехай діється!* В цьому закличові надавалась перевага процесові над результатом. Це сформувало й настрої епохи – сміливість, відвага, жага творчості, усвідомлення людської гідності, шукання пригод, навіть авантюр.

Відродження стало часом сплеску мистецької творчості, настільки потужного творчого зростання людини, що митців називали *«титанами Відродження»*, на честь титанів-велетнів з античних міфів, що кинули виклик богам та змагались із ними, допомагаючи людям (як у знаменитому міфі про титана Прометея). **Франческо Петрарка**, описуючи своїх митців-

сучасників, наполягав, що людина є суперником Бога в можливості творити і створювати величні мистецькі творіння. Творці ренесансної доби добре відомі. Це **Донателло**, **Джотто** ді Бондоне, П'єтро **Перуджино**, **Мікеланджело** де **Караваджо**, **Леонардо** да **Вінчі**, **Мікеланджело** Буонарроті, **Рафаель** Санчес, **Сандро Ботічеллі**, **Тіціан**, **Пітер Пауль Рубенс**, **Рембрандт** ван Рейн та інші. Їхні твори високо цінуються, вони увійшли до скарбниці світових мистецьких шедеврів.

Доба Відродження стала епохою *великих наукових відкриттів*, зокрема географічних. Характерною ознакою цих відкриттів був пригодницький характер отримання результатів, як у Христофора Колумба, що до кінця життя не знав про те, що відкрив Америку, або у Фернана Магеллана, який спорядивши кругосвітню експедицію, не дожив до її завершення, тому що загинув від меча аборигена в якійсь із земель, куди пристали кораблі експедиції. Проте пригодницький характер відкриттів не міг відмінити їхньої наукової цінності, адже вони підтверджували досвідним шляхом, що Земля має форму кулі, розширяли межі відомих людині територій, земель, змінюючи мапу світу.

Іншим важливим, революційним відкриттям в цей час стало астрономічне. Польський астроном **Миколай (Ніколаус) Коперник** став автором *геліоцентричної* (від грецьк. *Геліос* – *Сонце*) будови Сонячної системи (*«Про обертання небесних сфер»*, 1534 р.). Теорія Коперника була уможливленим знанням, точними теоретичними математичними розрахунками, але згодом вона здобула підтвердження, завдяки дослідним експериментам з телескопом, які проводив **Галілео Галілей**. Теорія була підтверджена фактами. Геліоцентричне відкриття Коперника замінило собою *геоцентричну* (від грецьк. *Гео* - *Земля*) систему Всесвіту античного астронома *Птолемея* (2 ст.н.е.), що впродовж майже 1,5 тисячі років складала основу астрономічних поглядів. Вдячні поляки на вшанування пам'яті свого знаменитого земляка зробили напис на пам'ятникові М. Копернику: *«Він зупинив Сонце, зрушив Землю»*.

Внесок у філософію мислителів цієї доби оцінюється з точки зору наслідування ними традицій філософії античності. Таке наслідування завадило філософам розробити дійсно оригінальні ідеї та теоретичні концепції, через що філософія Відродження не сягнула вершин мислення, як це було в попередні періоди. Внаслідок цього не всі дослідники навіть погоджуються виділяти філософію Відродження в окремий самостійний період, вважаючи його або завершенням середньовічної традиції, або початком новоєвропейської.

Витоки ренесансного мислення пов'язуються з творчістю **Джорджо Вазарі**, який запропонував термін «Відродження» для позначення світоглядних змін у суспільстві. Йшлося про розрив середньовічної теологічної традиції, *відродження античних традицій* (передусім у мистецтві), нове розуміння людини як вільної істоти, що наділена почуттям власної гідності. Це нове розуміння сприяло формуванню нової ідеології – **гуманізму** – світоглядного переконання, що в широкому сенсі базується на визнанні абсолютної цінності кожного людського життя. Саме через це епоха отримала свою другу назву – **гуманізму**. Проте поняття гуманізму в цей час мало широкий та вузький сенс. У вузькому сенсі гуманізм – це процес *секуляризації* життя, розмежування церковної та світської його частин. Йшлося про обмеження ролі церкви в житті людини: церква має опікуватись і впливати на питання богослов'я, релігійної віри, культових практик тощо. Решта життя людини носить світський характер, і в ньому людина може реалізовувати свою свободу, не оглядаючись повсякчас на церкву.

2. Різновиди ренесансного гуманізму. Першим гуманістом епохи називають **Данте Аліг'єрі**. Він відомий як творець *«Божественної комедії»*. В цьому творі автор дав власне тлумачення таких важливих для християнства феноменів, як Пекло, Чистилище й Рай. Данте відійшов від ортодоксальної традиції й інтерпретував їх крізь призму людських почуттів, пристрастей, страхів. Тому деякі грішники, змальовані автором, викликають не осуд, а співчуття, жаль. Данте відомий також як засновник традиції *культу прекрасної Дами*. В «Божественній комедії» одним з головних персонажів стала Беатріче – жінка, в яку був закоханий сам автор. Прославляючи й увіковічуючи її чесноти, Данте зірвав покров гріховності з кохання. Свої почуття до прекрасної жінки він описав як акт, що звеличує, а не ганьбить людину: чисте кохання здатне духовно піднести людину до Бога, воно є щаблем до божественної любові.

Так яскраво висловлена Данте ідея призвела до суттєвих соціальних змін, зокрема до зняття карбу гріховності з земного тілесного світу – до **реабілітації тілесності**. Аргументи, що наводились, апелювали до душі як божественного прекрасного дару людині. Однак дбаючи про душу, чому людина не повинна дбати й про тіло? Адже воно також є творінням божим. Крім того, саме тіло є сосудом, в якому міститься душа з її високими прагненнями. Інший аргумент щодо реабілітації тілесності стосувався розуміння сутності Бога як Абсолюту: якщо Бог абсолютний, то він не може мати меж, отже є всюди – і на землі, і на небі, і в земному світі, і в потойбічному, і в духовних сутностях, і в матеріальних речах. Логічним

висновком ставало твердження про присутність Бога в усій природі, в тому числі і в тілі людини, в усіх речах і явищах світу. Таким чином був сформульований новий світогляд – **пантеїзм** (від грецьк. *παν* – *усе* і *θεός* – *Бог*) або *всебожжя*, що ототожнював Бога і світ. Пантеїзм – це Бог в речах.

Продовжив реабілітувати тілесність інший філософ Відродження – **Франческо Петрарка**, відомий творами: «*Моя таємниця*», «*Про знаменитих мужів старовини*», «*Про презирство до світу*» та ін.. В них яскраво виражена *антропологічна* спрямованість творчості, пошук відповідей на різні практично-життєві та філософські питання, зокрема щодо сенсу життя людини. Найвідомішим твором Петрарки стали *Сонети* – цикл віршів на честь дони Лаури, прекрасної жінки, яку платонічно кохав поет й оспівував її красу та велич і чистоту свого кохання, перемогу цнотливості над любов'ю, смерті над цнотливістю, слави над смертю, часу над славою й вічності над часом.

3. Натурфілософський пантеїзм Ніколо Кузанського та Джордано Бруно. Осмислення пантеїстичного світогляду в 15 ст. привели **Н. Кузанського** до пошуку центру Всесвіту. В результаті він сформулював парадокс про збіжність центра кола з будь-якою точкою на колі: якщо Бог визнається нескінченним у своїх можливостях та їх визначеннях, то у ньому зливаються всі протилежності, жодні спроби розуму не здатні тоді виявити його сутність. У нескінченному втрачає сенс різниця між найменшим та найбільшим, між центром та будь-якою точкою на колі.

Джордано Бруно, розвиваючи пантеїстичні ідеї Н. Кузанського та інших попередників, написав твір «*Про нескінченність, Всесвіт і світи*» (1584), в якому захищав геліоцентричну теорію Коперника, висловив ідеї щодо нескінченності природи і безконечної кількості світів у Всесвіті. Про Сонячну систему він образно висловився як про маленький атом, що розвивається і пересувається серед нескінченної кількості подібних йому всередині живого організму Всесвіту, що не має ані початку, ані кінця. Всесвіт, на думку Д. Бруно, складається не лише з клітин-галактик, але і з великої кількості паралельних світів, що постійно трансформуються; проявляючись нескінченною кількістю форм життя та принципів еволюції.

Бруно висунув ідеї, існування яких з математичної точки зору підтвердила (частково), лише наука 20-21 століть. Тому не дивно, що революційні ідеї Дж. Бруно не були сприйняті його сучасниками, він був звинувачений у ересях та піддано судові. У 1600 р. мислителя було привселюдно спалено в Римі на вогнищі інквізиції. Подія стала потрясінням для передових людей часу, адже Д. Бруно судили й стратили не через його

злodianня, а через ідеї, які виявились настільки небезпечними, в першу чергу, для християнської церкви, що була вчинена така ганебна розправа.

4. Утопічні проєкти доби Відродження. Томас Мор – англійський філософ 15-16 ст., є автором твору «*Утопія*», що дав назву цілому жанру літературно-філософських творів, присвячених пошукові ідеальної моделі суспільного устрою. Такі пошуки були розпочаті ще Платоном, проте назва – **утопія** (з грецьк. οὐ + τόπος – *місце, якого немає*) – з'явилась, завдяки творчості Т. Мора. У творі Мора Утопія – це острів, заселений людьми, які ведуть суспільний спосіб життя, працюють, піклуючись про спільне, а не про особисте благо. В Утопії *не існує інституту приватної власності*. З точки зору автора саме вона і є причиною всіх суспільних та політичних проблем, з якими стикається людство. Власність призводить до появи грошей та, в результаті, до нерівності й росту злочинності. В Утопії ці проблеми подолані: інтелектуальний та духовний розвиток для утопійців є пріоритетним, при цьому кожна особа мусить не менш, ніж два роки відслужити землеробом – аби розуміти складність фізичної праці та гідно до неї ставитись. Мешканці острова носять однакове вбрання, кількість якого суворо обмежена, мусять спільно харчуватись і не мають власних осель: хто де житиме, що десять років визначається жеребкуванням. Саме так автор – Т. Мор, розумів соціальну справедливість та можливість вирішення нерозв'язних в реальному житті проблем бідності й багатства, образ та принижень одних людей іншими, нерівнозначності різних видів людської праці тощо.

Продовжилась утопічна тематика в творчості італійського гуманіста **Томазо Кампанели**. Він написав твір «*Місто Сонця*», в якому теж захищав ідею *усуспільнення власності* як шляху подолання соціально-політичних проблем. Кампанела жив у часи оновлення Європи під впливом наукових відкриттів. Ці тенденції знайшли відображення й на сторінках його книги про ідеальну державу. Містом Сонця Т. Кампанели управляв первосвященик – Сонце, який вирішував всі мирські й духовні питання. Його помічниками були Могутність, Мудрість і Любов. Перший займався справами миру і війни, другий – мистецтвом, будівельною справою, науками та відповідними установами й навчальними закладами. Сфера відповідальності Любові – піклуватися про продовження роду й виховання немовлят. Медицина, аптечна справа, усе сільське господарство, харчування та одяг теж у її веденні. У державі Сонця, окрім економічної, встановлена ще й гендерна рівність між чоловіками та жінками.

Слід відмітити, що утопічні концепції в усі часи мали й мають як своїх прихильників та апологетів, так і жорстких критиків. З одного боку,

ці концепції своєю основою покладають цінність соціальної справедливості, однак забезпечення справедливості відбувається у збиток цінностям свободи, лібералізму. Дискусія щодо того, яка з цих цінностей – свобода чи справедливість – є більш важливою в державній політиці, не завершена й триває донині – як у філософії, так і в соціальних науках, в політиці.

5. Обґрунтування принципу вигоди як причини вчинків людини в ренесансній філософії (Лоренцо Валла, Ніколо Макіавеллі). В часи Відродження в коло філософських роздумів потрапила тема корисливості, вигоди, яку до цього не можна було й уявити серед можливих тем філософствування. Проте часи змінювались, ліберальні та гуманістичні ідеї демократизували життя європейців, філософія в дусі пантеїстичного розуміння світу переходила від високого узагальненого стилю до вивчення подробиць, природних характеристик і потреб людини. Однією з них була відзначена *користь*. **Л. Валла** написав низку книг, серед яких – *«Про насолоду»*, *«Про свободу волі»*, присвячених етичним питанням. Поділяючи переконання епікурейців, він вважав природним усе те, що сприяє задоволенню, самозбереженню, щастю людини. Л. Валла відкидав високі моральні принципи офіційного християнства, ідею вродженої зіпсованості людини, поведінкові вимоги аскетизму. Натомість обстоював свободу думки і почуттів, наголошував на цінності природних людських бажань, захищаючи думку, що прагнення вигоди є природним й може приносити користь не лише людині, а й суспільству.

Інший мислитель, флорентієць **Н. Макіавеллі** – став автором творів *«Державець»*, *«Про третю декаду Тита Лівія»*, присвячених обґрунтуванню принципу вигоди в політиці, діях правителів. Автор відстоював думку, що коли правитель здійснює владні повноваження не для власної користі або задоволення особистих інтересів, а для забезпечення блага держави, то має право використовувати всі доступні йому засоби, аби втримати владу й добитись бажаних результатів. Макіавеллі не відмовляв правителеві у праві на будь-що, в тому числі й на злочин, заради досягнення благої цілі, припускаючи можливість вбивства, підкупу, обману абощо, аби лиш він був гарно прихований від підданих та забезпечував інтереси держави. Вправний політик, на думку філософа, має бути ефективним – добиватись поставлених цілей, та сформувати собі гарний імідж людини доброї, милосердної, гарного сім'янина тощо, аби піддані довіряли своєму правителеві. Гаслом успішного правителя Н. Макіавеллі проголосив: *Мета виправдовує засоби*.

Виправдання віроломних дій в політиці дістало назву *макіавелізму* – на честь автора. Саме з тих часів політику почали розуміти як брудну

справу, а політиків – брехунами, що не гребують жодними засобами для здобуття й утримання влади.

Висновки. Огляд головних філософських ідей та теорій доби Відродження дає можливість виразно побачити суперечливий, неоднозначний характер епохи. Характерними рисами філософського мислення Відродження були принципи антропоцентризму, пантеїзму, гуманізму. В культурі та філософії Відродження спостерігаємо поворот від високих філософських тем до природи людини та її повсякденного існування, яке було виведено з-під жорсткого контролю християнської церкви. Загалом філософська думка Відродження еволюціонувала від етичного гуманістичного антропологізму до натурфілософії. Філософія, природознавчі досягнення епохи Відродження відкривали шлях розвитку філософії та науки Нового часу.

Тема 5. Новоєвропейська філософія (17-го – 1 пол.19 ст.).

1. Епоха наукових революцій та її вплив на розвиток філософії. В 16-17 ст. Європа переживала час, що увійшов в історію як період *наукових революцій*. Саме тоді з'являється наука, дисциплінарно організована, як самостійна сфера діяльності людини, відділена від філософії, релігії тощо. В цей час свою класичну фізику/механіку створив видатний англієць **Ісак Ньютон**, математику/геометрію – француз **Рене Декарт**. Сформувавшись як окрема сфера, наука заявила про свою здатність впливати на світ, змінювати його. Адже наукові знання Нового часу були не просто теоретизуванням щодо світу, ці знання спирались на факти, на досвід. Завдяки цьому відкриті наукові закони, сформульовані теорії мали практичні наслідки – виникла нова галузь діяльності людини – сфера техніки. Наукові досягнення призвели до якісних технічних змін – знаряддя праці стали механічними (використовували енергію води, пари, вогню тощо) й збільшили сили й можливості людини, її присутність у світі. Віковічна тотальна залежність людини від природи почала змінюватись на користь людини. Природа все більше потрапляла в залежність від людини завдяки простоту наукового знання та технічних винаходів на їхній основі. Почалася епоха сутнісного оновлення життя, європейці стали усвідомлювати себе по-новому: руйнувались старі консервативні традиції, порядки, уявлення. Процес стрімких перетворень, що почався у світі під впливом розвитку науки, отримав назву *науково-технічного прогресу*. Час від часу цей процес перемирюється *науковими революціями*, які несуть докорінні зміни життя людей та існування світу. У відповідності до оновлень, що відбувалися в суспільстві, змінилась і назва

культурно-історичного періоду – Новий час та, відповідно, **новоєвропейська філософія**.

Прагнучи відповідати викликам часу, філософія як завжди, шукала власну нішу в новій системі знань й знайшла її в царині досліджень *гносеології* (теорії пізнання). Саме **гносеологічна проблематика** стала домінуючою в європейській філософії Нового часу. Мислителі шукали відповіді на питання: як людина здійснює процес пізнання? який шлях (метод) пізнання є найкращим? на скільки людина – суб'єкт пізнання – може бити впевнена в істинності отриманого знання? як не помилятися на шляху до істини? тощо. В залежності від відповідей на ці питання у філософії 17-18 ст. сформувались дві традиції: **емпіризм** та **раціоналізм**.

Емпіризм – філософська течія новоєвропейської філософії, представники якої основою пізнання визначали *чуттєвий досвід (емпірію)*.

Раціоналізм – філософська течія новоєвропейської філософії, представники якої основою пізнання вважали розум.

2. Новоєвропейський емпіризм Френсіса Бекона. Засновником новоєвропейського емпіризму став англієць **Френсіс Бекон**, знаменитий тезою: «**Знання – сила**». Сформульовану таким чином тезу треба розуміти буквально. Справді, знання, що здобувались завдяки науці, робили людину сильнішою. Якщо до цього часу людина могла розраховувати лише на свої власні сили та, максимум, силу коней, якими управляла, то наукові відкриття значно збільшили ці сили, їх продовжували вимірювати в звичних одиницях «кінських сил», проте їхня кількість постійно зростала зростати з примноженням людських знань про світ й розвитком науки й техніки.

Найвідоміший філософський твір Ф. Бекона – «**Новий органон**». В ньому автор:

- 1) досліджує причини людських помилок;
- 2) формулює можливі шляхи пізнання;
- 4) описує індуктивний метод як оптимальний шлях пізнання істини.

Філософ назвав *чотири причини*, чому люди не завжди приходять до істини та помиляються. Це – **привиди або ідоли**, які постають перед людиною в процесі пошуку істини. В метафоричній формі автор зазначає, що люди помиляються внаслідок обмеженості людини як родової істоти, що має чуттєвість в природою встановленому діапазоні й вийти за його межі не може – «**привиди печери**». Крім того, кожна людина має свої таланти, схильності, уподобання, які також впливають на пізнання й можуть викривлювати істину («**привиди роду**»). Також слід пам'ятати, що люди залежні від думки більшості, від загальноприйнятого й через це часто некритично сприймають інформацію, яка може бути помилковою й

викривлювати процес пізнання («*привиди ринку*»). Четвертим ідолом («*привиди театру*») для Бекона став спотворюючий вплив на пошуки істини хибних або застарілих авторитетів, серед яких він називає й Аристотеля, наполягаючи на тому, що за дві з половиною тисячі років його вчення й метод пізнання дещо застаріли й потребують зміни.

Ф. Бекон сформулював три можливі **шляхи пізнання**: *шлях мурахи* (вузького емпірика, зосередженого на нагромадженні емпіричних фактів без їхньої подальшої обробки й узагальнення); *шлях павука* (раціоналіста, що продукує істину з власного розуму, але не узгоджує із зовнішнім світом, лише з логікою мислення) та *шлях бджоли* – *істинний* шлях справжнього дослідника, що як бджола, починає із збору фактів (нектару), а потім перетворює їх на істину (мед). Оптимальним методом для справжнього дослідника має стати сформульований Ф. Беконом метод **індукції** – пізнання від одиничного (фактів) до загального (істини). При цьому автор застерігає, що індукція рідко буває повною, адже людина є обмеженою істотою й не може охопити, як би не прагнула, усієї повноти фактів світу. Тому важливо для справжнього науковця застосовувати *дедукцію* на завершальних етапах пізнання та шукати негативні випадки або *виключення*, які не підпадають під узагальнені висновки.

3. Розвиток емпіричної традиції в творчості Томаса Гоббса, Джона Локка, Джорджа Берклі та Девіда Г'юма. Емпіризм був продовжений у філософському доробку таких англійців, як: **Т. Гоббс, Д. Локк, Дж. Берклі та Д. Г'юм.**

Т. Гоббс («*Про тіло*»), заперечуючи схоластичну теорію подвійної істини, розрізняв *істини розуму та істини відчуттів; первинні та вторинні якості речей*, що їх людина отримує завдяки досвіду. Первинні якості не залежать від суб'єктивних вражень, тому, на думку Т. Гоббса, є об'єктивними. Серед них: простір, рух, форма, розмір. Вторинні якості ґрунтуються на суб'єктивних враженнях та є непостійними, як то: колір, швидкість, теплота тощо. Т. Гоббса вважають засновником **семіотики** – науки про знаки. Головна ідея, сформульована ним в семіотиці – щодо знакової природи мови. Йшлося про те, що слова є нічим іншим, як знаками, позначками, які людина застосовує, щоб «помітити» речі й мати змогу щось про них казати. Т. Гоббс виділяв два етапи формування мови: 1) дати назви (позначити) всьому; 2) погодитись, щоб всі люди використовували саме цю знакову систему.

Т. Гоббс також став творцем **договірної теорії походження держави**. Знаменитое є його теза: «*Людина людині – вовк*». Так він визначив стан відносин між людьми у додержавні часи, коли люди вели

природний спосіб життя й ще не знали держави. Держава стала результатом договору між людьми про дотримання ряду правил та норм співіснування. Державу Т. Гоббс назвав Левіафаном (монстр з біблійної міфології) в своїй найвідомішій праці – *«Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та громадянської»*, присвячену осмисленню соціальної проблематики. Однак хоча автор і вважає державу монстром, проте переконаний, що краще з нею, аніж без неї.

Філософську позицію **Дж. Локка** визначають як **сенсуалізм** – радикальний емпіризм, що відчуття називає *єдиним* джерелом пізнання. Філософ відомий своїм порівнянням свідомості людини при народженні з чистою дошкою (лат. *tabula rasa*). Саме так уявляв Дж. Локк людину, свідомість якої формується виключно під впливом досвідних відчуттів. Його знаменита теза, в якій втілена сутність сенсуалізму: *«У розумі немає нічого, чого до цього не було б у досвіді»*, твір – *«Дослідження людського розуміння»*. У своїй філософії Дж. Локк здійснив розрізнення *зовнішнього та внутрішнього досвіду*. Згідно цього поділу розуму надається лише інструментальне значення – він упорядковує, комбінує зовнішній досвід та слідкує за дотриманням логіки, ці внутрішні операції розуму отримали у Дж. Локка назву *рефлексія* (вважається, що він вводить в обіг поняття рефлексу). Процес формування знання філософ розділив на три стадії: *спекулятивна*, коли знання отримується шляхом внутрішніх інтуїтивних розмірковувань розуму; *демонстративна*, коли розум міркує над даними зовнішнього досвіду; *чуттєва* – що керується безпосереднім чуттям. Завдяки Дж. Локкові філософію, відірвану від досвіду, стали називати схоластичною, спекулятивною, а отже й не вартою уваги.

Філософську позицію **Дж. Берклі** називають **іматеріалізмом**. Суть її – в запереченні самостійного існування матерії. Як послідовник емпіризму Дж. Берклі визнавав існування речей тільки у випадку, коли їх хтось сприймає. Сенс своїх філософствувань Дж. Берклі висловив тезою: *«Бути – значить бути сприйнятим»*. Така позиція призвела до загострення позицій емпіризму, аж до їхньої абсурдизації. Адже якщо річ ніхто не сприймає, то вона має зникати й з'являтися тоді, коли її знову хтось почне сприймати. Оскільки світ зберігає своє існування навіть у випадках, коли ніхто з людей не сприймає якісь речі, то філософ доводить цим існування Бога, що будучи Абсолютом, завжди сприймає весь світ й забезпечує йому цим стабільність існування. Знаменитою стала емпірична теза філософа: *«Немає нічого в розумі, чого до цього не було б у відчуттях»*. Емпіризм Дж. Берклі, доведений до його крайньої межі, став спробою захистити релігійну віру у світі, що все частіше став відмовлятися

від Бога, переклавши на науку й розум сподівання на щасливе майбутнє. Дж. Берклі був священником, віруючою людиною й використав аргументи розуму для захисту божого існування.

Д.Г'юм був послідовником традиції **агностицизму** («Трактат про людську природу», «Дослідження людського розуму»). Він висловив переконання в *непізнаваності суті речей*, а увесь процес пізнання зводив до побудови асоціативних **вражень: людські знання – це враження, що постійно повторюються**. Однак повторюваність у минулому не гарантує, що так буде і надалі, адже зафіксувати факт не тотожне тому, щоб проникнути в його суть. Будучи послідовником емпіризму, Д. Г'юм прагнув враховувати лише знання, здобуті досвідним шляхом та ігнорувати гіпотетичні тлумачення. У відчуттях людини немає досвіду субстанційної сутності речей, а розум не здатен додати щось до вражень світу, а лише об'єднувати або розділяти враження – виявляти подібності або відмінності; встановлювати послідовності; визначати причинно-наслідкові відношення. Однак поняття «причина» не є емпіричним – адже не існує такого факту, як причина. Це приводить філософа до висновку про те, що розум не здатен зрозуміти остаточний зміст подій, причин та наслідків.

3. Новоевропейський раціоналізм був заснований Рене Декартом, математиком і філософом, який став автором твору «*Міркування про метод*». Р. Декарт був переконаний в універсальних можливостях істинного наукового метода, яким вважав **раціональну дедукцію** (хід думки від загального до одиничного). Він сформулював **чотири правила** застосування методу.

1. Починати пізнання з простих, *очевидних, незаперечних істин*;
2. Кожну складну проблему ділити на прості – аж до очевидного, незаперечного знання (*аналіз*);
3. Проаналізувавши окремі складові проблеми, знову об'єднувати їх та досліджувати в цілісності (*синтез*);
4. В процесі дослідження не припускатись логічних суперечностей – кожне наступне твердження має бути *логічно узгоджене* з попереднім.

Очевидні істини, з яких слід починати пошук істини, Р. Декарт називає «*вродженими ідеями*» – такими, що від народження присутні в свідомості людини (ідеї Бога, числа, простору, часу), вони доступні людині завдяки **інтелектуальній інтуїції**. Вихідним пунктом інтелектуальної інтуїції Р. Декарт вважає сумнів: ніщо не слід сприймати на віру, сумніватись можна навіть у власному існуванні. Така позиція філософа зробила його творцем методу, названого на його честь – **картезіанський сумнів**. Сумнів Р. Декарт застосував максимально широко – він сумнівався

в існуванні всього – світу, Бога, у власному існуванні. Адже емпіричні докази існування будь-чого для раціоналіста Р. Декарта не були переконливими: чуттєві враження можуть бути помилковими. Р. Декарт шукав раціональні докази існування всього. Сумнів долається раціональними аргументами.

Першим декартовим аргументом став знаменитий: «*Мислю, отже існую*». Логіка його мислення зводилась до наступних тверджень. Можна сумніватись у власному існуванні, проте не можна сумніватись в наявності сумніву. Сам по собі сумнів існувати не може, його має хтось висловити. Оскільки сумніваюсь Я, то Я й існую. Я не можу бути причиною власного існування, має бути щось (хтось), наділений такими можливостями творення. З необхідністю такою сутністю у Р. Декарта є Бог, який створивши Я, створив і решту людей та світ в цілому. Таким чином філософ, використавши як засновок твердження про діяльність свідомости, довів існування світу та Бога.

Важливо відмітити, що саме Р. Декарт ввів у філософський обіг поняття «**свідомість**», яку він ототожнював з мисленням; поняття «**субстанція**» як першооснова світу. Ще одним досягненням Р. Декарта стала побудова **дуалістичної** (від лат. *дуо* – *два*) моделі світу, в якому філософ назвав дві *субстанції* (першооснови) – *протяжність* (матеріальна основа світу) і *мислення* (духовне світове начало).

Продовжив раціоналістичну традицію 17 ст. **Бенедикт Спіноза**, автор твору «*Етика, доведена в геометричному порядку*», в якому він раціональними математичними засобами довів актуальність та істинність моральних норм, боже існування. Спіноза тлумачить Бога **пантеїстично**: як тотожного Всесвіту, що одночасно є і його субстанційною основою. Онтологічну позицію щодо світу у Спінози можна визначити як **монізм** (єдина субстанція). З точки зору філософа, підтвердження субстанції не можна шукати емпіричним шляхом, воно є лише продуктом розуму, адже субстанція ні від чого не залежить й існує вічно сама по собі. Властивості субстанції Б. Спіноза називає її *атрибутами* (невід’ємні властивості), *модусами* (змінні властивості) та *акциденціями* (випадкові властивості).

Внутрішньою властивістю субстанції, з точки зору філософа, є **необхідність** існування. Оскільки субстанція Б. Спінози тотожна світові, це означає, що в світі існує необхідність. Мислячи таким чином, філософ задається питанням, як у світі необхідності можлива свобода людини? Він дає визначення свободі, що стало знаменитим та хрестоматійним у філософії: **Свобода – це усвідомлена необхідність**. Йшлося про те, що людина як особлива світова частина (модус), здатна усвідомити

необхідність, присутню у світі й, усвідомивши, узгодити прояви власної волі з світовою необхідністю. Таким чином людина може досягти максимальної свободи в досягненні своїх цілей, що будуть узгодженими зі світовою необхідністю.

Готфрід Ляйбніц (Лейбніц) – німецький філософ, що у своїй творчості не протиставляв, а об'єднав емпіричне й раціональне як два взаємно необхідні рівні пізнання. Зокрема, тезу Дж. Берклі «В розумі немає нічого, чого до цього не було у відчуттях» Г. Ляйбніц доповнив, у нього вона здобула такий вигляд: «**В розумі немає нічого, чого до цього не було у відчуттях, окрім самого розуму**». Цим він ствердив необхідність та цінність як досвіду, так і розуму в пошукові істини. Чуттям фіксується випадкове, одиничне, а розум здатен до узагальнень та відкриття необхідного й суттєвого знання. Процес пізнання Г. Ляйбніц розумів як розвиток здатностей до створення та усвідомлення ідей.

Г. Ляйбніц є автором концепції **монадології**, через яку він пояснює існування світу (Твір на цю тему – «**Монадологія**»). Монада, з точки зору філософа, є субстанційною основою світу, їх наявна нескінченна множина. Сутність монад зводиться до енергетичних центрів, носіїв енергії. Монадами просякнутий увесь світ, завдяки ним все існує й проявляє себе. Г. Ляйбніц виділяє монади різних рівнів: вищого та нижчого порядків, чим пояснює різні рівні організації світу, його складність. Монади нижчого порядку характеризуються духовно-пасивною здатністю сприйняття, яку Г. Ляйбніц називає *перцепцією*; монади вищого порядку – це монади-душі, вони мають здатність до актів свідомости, чуття та уявлення, Г. Ляйбніц визначає це поняттям *apperception*. Монада монад (верховна монада) – це Бог, який узгоджує рух і діяльність всіх монад та забезпечує **наперед встановлену гармонію** Всесвіту. Таку позицію множинної субстанції в філософії визначають як **плюралізм**.

4. Філософія доби Просвітництва (18 ст.). Просвітництво – це ідейний рух, що зародився у Франції 18 ст., основу якого становила **віра в розум**, як джерело перетворення людства й побудови щасливого життя на засадах розуму. Просвітники створили **культ розуму**, повіривши в його потенційну здатність покращити людину і світ. Ідеалом майбутнього, до якого прагнули просвітники, стало царство **свободи, рівності, братерства**. Щоб його досягти, потрібно було просвітити розум всіх людей, всіх соціальних верств, завдяки чому люди могли б зрозуміти цінність соціальної рівності, рівного доступу всіх до можливостей самореалізації, розвитку, втілення мрій. Розум постав знаряддям перетворення світу.

Перетворювати світ просвітники взяли на всіх рівнях – від найвищого, владного, до нижчих суспільних верств. Зокрема, **Вольтер**, **Дені Дідро** листувались з європейським монархами – Фрідріхом II (Пруським), Катериною II, аби просвітити їхній розум й таким чином логічними аргументами переконати в шкідливості рабської праці (кріпацтва) та користі для держави вільного труда, капіталістичних реформ.

Інший напрямок діяльності просвітників – зробити знання доступними для представників різних верств, соціальних класів. Адже багаті мають кращі умови й можливості здобувати освіту, тоді як для бідних людей ці можливості суттєво обмежені. Аби виправити ситуацію, просвітники започатковують шляхетну акцію – видання *Енциклопедії* як універсальної збірки всіх відомих на той час наукових знань про світ, щоб до них мали доступ всі охочі. З 1751 по 1780 роки було видано 28 томів, головними авторами статей в Енциклопедії стали **Д. Дідро**, **Жан Д’аламбер**, **Поль Гольбах**. Видання дійсно стало величезним внеском у справу розвитку розуму, наукового пізнання світу.

Просвітники активно *критикували релігію* та церкву як знаряддя упокорення та контролю населення. Найбільшим критиком став **Вольтер**, відомий своїми провокативними закликами проти церкви й християнських священників, яких звинувачував у паразитуванні на релігійних почуттях віруючих. Таке **вільнодумство** підриваючи авторитет церкви, традиційних цінностей, призвело до появи нових світоглядів, поширення ідей:

атеїзму – безбожжя

деїзму – уявлення про те, що Бог створив світ, але після цього не втручається в події, й світ розвивається за своїми внутрішніми законами

матеріалізму – світогляду, що вважає матерію – єдиною й незнищеною реальністю, основою й запорукою існування світу

механіцизму – розуміння світу як механізму, на зразок годинникового та пояснення всіх подій законами механіки.

Механістичний світогляд Просвітництва яскраво представлений в творчості філософа та лікаря **Жульєна Офре де Ламетрі** – «*Людина-машина*» та «*Людина-рослина*». В дусі часу він порівнював людський організм з механізмом та з рослиною й прийшов до висновку, що між ними немає принципової різниці: тіло можна порівняти з годинниковим механізмом, й те, й інше здатні до виконання певних завдань (робіт); і людині, і машині потрібне живлення (харчування). Людина має ряд переваг перед машиною – людина є значно складнішою, в порівнянні з машиною. Її не треба створювати; вона сама себе заводить, харчуючись;

здатна продовжувати діяти-працювати навіть після поломки або втрати частини органів-деталей.

Філософські погляди просвітників вирізнялися революційним характером, вони стали апологетами капіталістичних перетворень в Європі, руйнівниками феодальної ідеології, старих соціокультурних та релігійних традицій. Руйнуючи старі моделі суспільних стосунків, просвітники запропонували нові, зокрема: *природну релігію, природну мораль, природну концепцію походження держави*. Їхньою особливістю стало звернення до природи, щоб пояснити походження цих важливих чинників соціального життя (моралі, релігії, держави). В попередній феодально-середньовічній традиції для цього використовувалась теологічна ідея Бога як творця світу і всього, що в ньому є. Революційні погляди просвітників спирались переважно на атеїстичні переконання. Тому пояснення всім явищам соціального життя просвітники шукали в природі, природному розвитку подій та прагненні людей досягати користі, вигоди для себе. Традиційні релігія та мораль були оголошені просвітниками зняттями для того, щоб тримати населення в покорі. Однак розуміючи необхідність та важливу соціальну функцію як моралі, так і релігії, просвітники протиставили їм нову, природну мораль та природну релігію – без Бога. Ґрунтовані на природних чинниках, вони мають не заперечувати або пригнічувати природу людини, а навпаки, сприяти її розкриттю та реалізації.

В питанні походження людини й держави просвітники звернулись до концепції природних прав людини, розроблену софістами античності, й на її основі розробили *договірну концепцію походження держави*. Т. Гоббс висловив припущення, що в давнину люди не мали держави й вели природний спосіб життя, перебуваючи в стані «*війни всіх проти всіх*», тому що стосунки між ними регулювались правом сили: перемагав найдужчий. Такий стан був доволі небезпечним, отже не задовольняв людей. Зрештою люди домовились про створення держави, яка б регулювала суспільні стосунки на основі дотримання *природних прав* (в першу чергу права *на життя, свободу та недоторканність власності*). Таким чином держава постала як результат *суспільного договору (угоди)*: люди створюють державу, що захищатиме їхні базові права, але натомість вони стають громадянами, а значить відмовляються від необмеженої свободи природного стану, погоджуються дотримуватись законів й виконувати свої громадянські обов'язки. Створену державу Т. Гоббс порівняв з чудовиськом – Левіафаном, що пожирає людей – адже держава вимагає від своїх громадян дотримуватись обов'язків, коритись владі, іноді

несправедливий й т.ін., проте філософ висловив переконання, що краще з нею, аніж без неї.

Дещо інакше інтерпретував сутність держави **Жан-Жак Руссо** («*Думки про походження та основи нерівності між людьми*», «*Суспільний договір*»). Він був переконаний, що добровільно люди не погодились би відмовитись від свободи природного стану. Природне додержавне існування людей Ж.-Ж. Руссо вважав раєм на землі, що був втрачений з появою держави. Адже, на його думку, держава виникла в результаті примусу. Винними у її створенні Руссо вважав власників, саме їм було вигідно створити цей репресивний апарат, щоб захистити свою власність, на яку в природному стані вони не мали законних прав. Решта людей отримали громадянський статус, не маючи в ньому зацікавлення. Однак оскільки кожен, ставши громадянином, втратив частину своєї свободи, то обов'язком правителів є захист інтересів усіх громадян, адже всі вони є джерелом влади або її **суверенами**. Якщо правителі здійснюють владу не в інтересах народу, народ має право на революцію та повалення тирану. Вчення Руссо про народний суверенітет та право народу на революцію стали важливим внеском у розвиток політико-правових засад соціального життя, що в 1789 р. привели Францію до революційних подій, *проголошення конституції*, повалення монархії, гільйотинування монархів та проголошення республіки у 1792 р.. Дещо раніше, у 1776 р., була підписана Декларація незалежності США. Так теоретичні вчення спровокували зміни у світі, які пов'язані з обмеженням абсолютної влади та переходом до конституційних форм правління.

Висновки. Новий час став важливим періодом в розвитку філософської думки. Зокрема, була детально розроблена гносеологічна проблематика, в окрему сферу виокремилась проблема методу, що засвідчило зрілість філософії. Нових революційних інтерпретацій здобула соціально-філософська проблематика, завдяки чому теоретичні дослідження отримали практичне застосування. Досягнення цього періоду задали початок науково-технічному прогресові та революційним перетворенням світу.

Тема 6. Німецька класична філософія.

1. Загальна характеристика німецької класичної філософії. В історії світової філософської думки на період розквіту німецької класики припадає небагато часу – лише близько 70 років. Однак цей час став вершиною розвитку класичної традиції філософствування, формування філософського канону, що пізніше отримає назву «*платонівсько-кантианський канон філософування*» (Р. Рорті). Початком періоду визначають

становлення **Імануїла Канта** як філософа та написання ним докторської дисертації «*Про форму і принципи почуттєвого і розумоосязного світів*» (1770 р.), завершенням – публікація **Людвігом Фейєрбахом** програмної роботи «*Сутність християнства*» (1850 р.).

Головними проблемами, навколо яких відбувався розвиток німецької класичної філософії, були:

- проблема **пізнавальних** можливостей людини, яка вирішується в контексті **тотожності мислення і буття**
- принцип **активності** та самостійності **суб'єкта** пізнання
- ідея **саморозвитку** як результат розв'язання суперечностей в середині суб'єкта чи об'єкта
- повернення уваги від природи до історії та **культури**
- протиставлення розуму і матерії на користь **розуму**
- повернення до **традиційної** релігії, теорії держави та етики, заперечення утилітарної етики 18 ст.
- в соціальній філософії поділ суспільного життя на **громадянське та державне**
- **академічний** характер філософствування.

2. Філософія І. Канта. Імануїл Кант – засновник німецької класичної філософії, все своє життя прожив у пруському місті Кенігсберг, працюючи в місцевому університеті. Під Кенігсбергом знаходиться і могила філософа, епітафією на якій стали слова самого І. Канта: «*Дві речі мене по-справжньому хвилюють: це зоряне небо, що наді мною, та моральний закон, що всередині мене*». В цих словах відображена сутність кантівської філософії. Філософствував Кант щодо світоустрою та можливості його пізнати, він шукав відповіді на питання: хто така людина та якою їй належить бути?

Філософ виділяв два періоди власної творчості – **докритичний** та **критичний**. В першому періоді він успішно займався природничими дослідженнями. І. Кант розробив космогонічну гіпотезу походження Сонячної системи з гігантської початкової газової туманності (*теорія Канта-Лапласа*); висунув ідею розподілення тварин у порядку їхнього можливого походження; сформував ідею природного походження людських рас; вивчав роль припливів та відпливів на нашій планеті.

Проте познайомившись одного разу з творчістю Ж.-Ж. Руссо та Д. Г'юма, І. Кант, за його ж власним висловом, пережив потрясіння й здійснив «**коперніканський переворот**» у філософії. Зрештою завдяки цьому він перейшов від фізичних досліджень до теоретичного **критичного** осмислення дійсності. Зміст коперніканського перевороту зводиться до

наступного твердження: *слід не знання узгоджувати зі світом, а навпаки, світ зі знаннями*. І. Кант, як Н. Коперник у свій час, поміняв місцями центри. Н. Коперник змістив центри в астрономії – від Землі (геоцентризм) до Сонця (геліоцентризм). І. Кант змістив центри в теорії пізнання: від світу, як джерела істини, до людини, розум якої є центром та джерелом формування істин про світ. Тим самим І. Кант сформулював принцип *активності суб'єкта* пізнання, який не отримує готове знання з навколишньої дійсності, а створює його у власному розумові.

Своє завдання І. Кант вбачав в пошукові відповіді на три запитання, які стали знаменитими у філософії:

- Що я можу знати?
- Що я повинен робити?
- На що я можу сподіватись?

Відповідаючи на ці запитання, І. Кант написав твори, що увійшли до скарбниці філософського знання: *«Критика чистого розуму»*, *«Критика практичного розуму»*, *«Критика здатності судження»*.

Перша книга присвячена дослідженню пізнавальних можливостей людини – *чистому* або пізнавальному розуму людини. Щоб пояснити, як людина пізнає світ, І. Кант:

- виділив три пізнавальні рівні: *чуттєвість, розсудок та розум*, кожному з яких відповідають свої **апріорні** (додосвідні) **форми** пізнання;
- процес пізнання розумів як поєднання досвіду зовнішнього світу з апріорними формами мислення;
- прагнув пояснити, як історично в процесі пізнання людина створила істини *математики, фізики та філософії*.

І. Кант вважав, що на кожному пізнавальному рівні людина мислить за певними правилами, що від народження, до всякого досвіду присутні там. Це і є апріорні форми пізнання. Зокрема, рівню чуттєвості притаманні апріорні форми *простору та часу*. Простір і час, відтак, трактувалися І. Кантом як достовірні, властиві свідомості форми споглядання. Простір і час, на думку І. Канта, це не властивості світу, а спосіб людини сприймати його. Завдяки таким апріорним формам чуттєвого рівня пізнання й стали можливими істини математики (геометрії).

Рівень розсудку характеризується власними апріорними формами мислення, це: *кількість, якість, відношення* (субстанція, причинність, взаємодія), *можливість, необхідність, випадковість*. Досвід світу, що осмислюється через ці апріорні форми, уможлиблює формування істин фізики (природознавства).

На рівні розуму апіорними формами мислення є Бог, душа й світ (як Всесвіт). Досвід світу не узгоджується з цими формами мислення, адже нічого в світі їм не відповідає. Відтак розум стикається з *антиноміями* – невирішуваними суперечностями мислення. І. Кант наводить чотири антиномії, вирішення яких неможливе для розуму:

- Світ є кінцевим у просторі і часі *або* Світ є безкінечним у просторі і часі
- Все у світі є простим і неподільним *або* Все у світі є складним і все можна розділити
- В світі існує свобода *або* В світі немає свободи, все відбувається за законами природи, тобто з необхідності
- Існує Бог як першопричина світу *або* Не існує ніякої першопричини світу.

Вирішити ці суперечності людський розум не може, отже усвідомлює власну *обмеженість*. Висновок про *межі пізнавального розуму* – важливий висновок І. Канта, адже в просвітництві панувала віра у всесилля розуму та необмеженість його можливостей. І. Кант же довів, що є ряд питань, які не можна розв'язати розумово, їх кожна людина вирішує для себе індивідуально – в актах віри, інтуїції тощо.

Продемонструвавши межі теоретичного розуму, І. Кант перейшов до вивчення практичного розуму, який цінував вище, ніж теоретичний. Адже практичний розум відповідальний за поведінку, за вибір (моральний) людини. Цьому присвячена **«Критика практичного розуму»** І. Канта. Щодо практичного розуму він формулює вимогу (закон), яку називає **категоричним імперативом в царині моралі**. Моральний імператив І. Канта звучить так: *«Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для тебе... Дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу»*. В умовах, коли релігія втратила свій статус абсолютного морального авторитета, І. Кант логічними засобами раціонального мислення прагнув довести універсальність та всезагальність морально-етичних норм. Він висловив переконання, що людина має обов'язок поводитись морально. Якщо кожна людина усвідомить цей свій моральний обов'язок або імператив – в будь-яких ситуаціях поводитись відповідно до найвищих моральних вимог, бути зразком для наслідування, в кожній людині вбачати завжди мету й ніколи не засіб для досягнення власних корисливих цілей, то людство автоматично вирішить всі труднощі й проблеми етичного порядку. Зрештою, якби люди погодились поводитись таким чином, то зникла би потреба у всіх репресивних

соціальних інститутах, що в реальному житті контролюють людей й змушують до моральної поведінки.

I. Кант прагнув вічного миру, однак його наступники критикували філософа й звинуватили в ригоризмі (від лат. *rigor* — *твердість, строгість*) – надмірній строгості проведення етичного принципу у поведінці та думці, що виключало можливість сердечних порухів людини, проявів милосердя, спонтанної людяності, жертвовності й т.ін. Адже людина – не лише мисляча істота, вона ще любить, вірить, співчуває, емоційно реагує на світ, обставини та інших людей. Цінність етичних вчинків людини не можна зводити лише до виконання обов’язку. Людяність потрібна не лише тим, хто потребує допомоги, але й тим, хто її висловлює.

3. Філософська система та діалектичний метод Георга Фрідріха Гегеля. Зміст філософії Г. Гегеля можна звести до цитати філософа: «*Усе розумне – дійсне, все дійсне – розумне*». Характеристиками його філософії стали:

- Ідеалізм
- Системність
- Раціональність
- Тотожність буття і мислення
- Тріадичність
- Суперечність як основа розвитку
- Діалектика
- Розуміння істини як системи, що породжує себе в процесі розвитку
- Переосмислення співвідношення розсудку й розуму.

В центрі філософської системи Г. Гегеля перебуває вчення про **абсолютну ідею** як про вічну логіку світу, що існує до матерії і до людини й розвиває себе в процесі існування. На певному етапі свого розвитку ідея відчужує (втілює в протилежність) себе в матерію, породжуючи в **природу**. Еволюція природного світу приводить до появи людини як **мислячого духу** – істоти, що пізнає. Таким чином Г. Гегель розуміє буття як це цілісну (**тріадичну**) систему, основу якої становить розум. Відповідно до цієї тріади система філософії Г. Гегеля реалізується в трьох творах: «**Логіка**», як наука про чисте мислення, «**Філософія природи**» та «**Філософія духу**».

Переосмислюючи співвідношення розсудку й розуму, Г. Гегель виділяє два пізнавальні рівні:

- **розсудок** (первинний рівень пізнання, що включає *буденне* та *наукове* знання, обмежене й кінчене, де істина залежить від обставин)

- **розум** (вищий рівень пізнання, який складається з **негативного**, що охоплює суперечності та **позитивного розуму**, що долає суперечності й творить істину).

Г. Гегель розробив систему **діалектики** як вчення про розвиток та особливий філософський метод пізнання. Зміст діалектики відображений в трьох законах: **Закон переходу кількості в якість; Закон взаємопроникнення суперечностей; Закон подвійного заперечення**. В першому законі діалектики філософ демонструє розвиток пізнання як шлях накопичення кількісних знань, що при досягненні певної міри (межі), формують нову якість знання. Так дитина спочатку вивчає літери, складає їх в склади, словосполучення, щоб здобути нову якість – вміння читати. Другий закон діалектики зосереджений на пізнанні істини через осягнення протилежностей. Зокрема, людина може пізнати добро після того, як стикається з його протилежністю – злом. Взятє ж саме по собі добро сприймається як належне. Тому у філософії й існують діалектичні пари протилежностей: добро-зло, світле-темне, прекрасне-потворне, що розуміння кожного з елементів пари забезпечується через пізнання його протилежності. Третій закон діалектики зосереджує увагу на еволюційному характерові розвитку знання. Людина не утримує в своєму розумі увесь масив здобутих за життя знань. Ми використовуємо попередньо здобуті знання як сходинку, трамплін для того, щоб зрозуміти більш складні істини, підняти на більш високу сходинку пізнання. Попередня ж сходинка залишається в «діалектично знятому», запереченому вигляді. Такий порядок речей – заперечення заперечення – триває впродовж всього пізнавального процесу.

Г. Гегель застосував діалектику щодо розуміння історичного процесу, який він називав «ходом Бога в світі». На переконання філософа, історія – це прогрес у пізнанні свободи, що долає історичну тріаду: Східний світ, Античний світ та Германський світ, сучасний філософу. При цьому дещо погрішивши проти істини, Г. Гегель назвав германський (монархічний) світ вершиною історичного процесу, чим викликав критичні зауваження своїх наступників.

Після смерті Г. Гегеля його численні учні розділились на два табори: старогегельянців та молодогегельянців. Старогегельянці були ортодоксальними шанувальниками творчості вчителя, ретельно її досліджували та тлумачили складні частини вчення. Молодогегельянці, взявши за основу вчення свого вчителя, дозволили собі його вільно інтерпретувати, критикуючи при цьому й самого Г. Гегеля.

4. Антропологічний матеріалізм Людвіга Фюєрбаха. Л. Фюєрбах був учнем Г. Гегеля, належав до крила молодогегельянців й звинуватив свого вчителя в ідеалізмі. Предметом своєї філософії Л. Фюєрбах обрав критику релігії. Саме цьому присвячена головна праця Л. Фюєрбаха «*Сутність християнства*». Філософ, перебуваючи на атеїстичних та матеріалістичних позиціях, шукав пояснення для існування релігій та висловив переконання, що сутність Бога – це *відчужена* сутність людини. Йшлося про те, що людина за своєю природою – обмежена в усіх сенсах істота (смертна, хвороблива, залежна від багатьох зовнішніх та внутрішніх обставин), однак все одно прагне до ідеалу. Досвід земного життя повсякчас переконує людину, що в умовах земного існування досягнення ідеалу не можливе. Не бажаючи відмовлятися від ідеалу, але й не маючи можливості реалізувати його на Землі, людина вигадала трансцендентного Бога, що став втіленням всіх абсолютних прагнень. Людина почала вклонятись об'єкту своєї творчості.

Л. Фюєрбах перебував на атеїстичних світоглядних позиціях. Мислячи раціонально, Л. Фюєрбах розумів людину, з одного боку, як природну, біологічну, з іншого – як культурну істоту, здатну до вищих проявів. Він переконував у марності зусиль, які людина витрачає на релігійний культ, та запропонував нову етику – *етику любові*. Її основу мала складати матеріалістична *релігія Любові* людини до людини. Максима Л. Фюєрбаха: *Людина людині – Бог*. Антропологізм філософа полягав в прагненні повернути людині повноту земного буття. Якщо кожен ставитиметься до іншого як до Бога, вбачаючи в кожній людині абсолютну цінність, людству вдасться вирішити велику кількість проблем.

Висновки. Німецька класична філософія стала апофеозом розвитку класичної філософської традиції, завдяки чому був сформований класичний канон філософування (т.зв. «платонівсько-кантіанський канон» за Р. Рорті). Теоретичний абстрактний стиль філософії був максимально реалізований в творчості німецьких філософів. Їхня творчість складає скарбницю світової філософської мудрості. Водночас, великою мірою завдячуючи теоретизму, раціоналізму та абстрактності мислення німецьких мислителів, філософія стала «знанням для обраних», не доступним для широкого загалу, через що й була активно критикована в подальшому як «вежа зі слонової кістки». Сягнувши вершини раціонального мислення, класична філософська традиція завершилася. Подальша доля філософії – перехід у некласичну стадію та звернення уваги до інших – нераціональних характеристик та проявів людини.

Тема 7. Сучасна неklasична та постнеklasична філософія.

1. Загальна характеристика неklasичної філософії. Філософія Г. Гегеля стала вершиною розвитку класичної філософської традиції, її кульмінацією та водночас, завершенням. Після цього відбувся розпад класичного канону й філософія перейшла в свою **неklasичну стадію**. Некласичність в першу чергу пов'язана з тим, що постало *запитання до розуму* – на якій підставі його було абсолютизовано у збиток всім іншим проявам людини та життя в цілому? Крім того розум здатен до теоретичного осмислення дійсності, проте мало впливає на практичний бік життя. Отже відбувся вимушений перегляд філософських пріоритетів, відхід від домінуючої ролі розуму. Некласичну філософію слід також розуміти як підхід до людини, орієнтований на пріоритет особливого над загальним, проблем людського існування — над теоретико-пізнавальними проблемами.

В залежності від декларованих пріоритетів філософування було утворено дві генеральні філософські традиції: **сцієнтизм** та **антисцієнтизм**. *Сцієнтизм* – це науковий світогляд, що виник у 19 ст. та розглядав науку як культурно-світоглядний зразок. Сцієнтисти пропонували застосовувати наукові цінності та методи у всіх галузях людського знання та освоєння світу. Сцієнтизм вітав досягнення науково-технічного прогресу і виражав віру у безмежні можливості науки у вирішенні усіх проблем людського існування. На противагу йому *антисцієнтизм* вимагав обмеження експансії науки й повернення до традиційних людських цінностей: віри, любови, мудрости, духовности – як тих людських проявів, без яких неможлива власне людина.

Філософія продовжила своє існування у школах, кожна з яких зосереджувалася на власному предметові дослідження. Традиція *сцієнтизму* була максимально представлена в **позитивізмі**; традиція *антисцієнтизму* – в **філософії життя, психоаналізі, екзистенціалізмі, феноменології, структуралізмі, герменевтиці**.

2. Марксизм як перехід від теоретизування до практики. Марксизм – це вчення Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, що складається з *діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму та теорії комуністичної революції*. В умовах розвиненого капіталізму, жорсткої класової нерівности, експлуатації праці представників нижчих суспільних верств марксизм виявився доволі привабливою доктриною, що пропонувала модель справедливого суспільного устрою за рахунок усуспільнення власности. На поч. ХХ ст. марксизм перетворився на

марксизм-ленінізм як ідеологію побудови комуністичного суспільства в ряді країн світу. В кін. ХХ ст. марксизм трансформувався в неомарксизм.

К. Маркс був учнем Г. Гегеля, що критикував вчителя за ідеалізм, проте сам створив *ідеологічне утопічне вчення*, що своєю бентежною мрією про соціальний ідеал спонукало суспільні розколи, революції, насильство та масовий терор. Особливою кривавістю характеризувалися насильницькі спроби втілити ідеї марксизму в практику життя на території колишньої Російської імперії – в Союзі Радянських Союзів.

Ідейною основою марксизму був *матеріалізм*. Така світоглядна установка втілена у позиції засновника – К. Маркса: *буття визначає свідомість*. З *матеріалістичних* позицій в марксизмі пропонується *розуміння світу й історії людства*. В історії марксистки виділяли п'ять **формацій**: *первісний комунізм, рабовласництво, феодалізм, капіталізм та майбутній комунізм*. Критерієм для їхнього розмежування стала найбільш поширена для кожної формації форма власності: суспільна в первісній та майбутній комуністичній формації, та приватна в інших: раби в рабовласницькій, земля в феодальній, гроші в капіталістичній формаціях.

Важливим став внесок марксистів в розробку соціально-економічного вчення: основу (**базис**) будь-якого суспільства складає *матеріальне виробництво* (продуктивні сили та виробничі відносини). Решту (політичні державні та громадські інституції, рухи, освітні, релігійні, культурні тощо організації й інститути) марксистки позначили як **надбудову**, похідну від базису. Проблемність людського існування в суспільстві, де панує приватна власність, марксистки пояснювали через категорію **відчуження**, розуміючи її як неможливість для людини скористатись результатами своєї праці, вплинути на її процес, характер, що зумовлює кризу у ставленні людини до себе, до природи, до інших.

В Російській імперії в 1917 р. партія більшовиків здійснила державний переворот, в результаті чого було проголошене створення нової країни, в якій більшовики прагнули втілити в реальність вчення К. Маркса та Ф. Енгельса щодо побудови комунізму як світлого майбутнього людства. Серед методів, які для цього застосовувались більшовиками, були: усупільнення приватної власності насильницьким шляхом розстрілів, ув'язнення, розкуркулення й виселення власників на віддалені території, ураження їх та незгодних людей в правах. Відбувалось насаджування комуністичної ідеології, яка ґрунтувалась на відмові від національної або станової ідентичності, запровадженні соціальної рівності й перетворення всього населення країни на «совєтських людей – будівників комунізму». Будь-який спротив або протест людей жорстко

переслідувався, в СРСР існував розвинений репресивний апарат, що в своєму арсеналі мав безліч кривавих засобів для упокорення.

Однак слід зазначити, що громадянські протести проти утисків влади й насаджування кривавими методами марксистсько-ленінських ідеалів тривали впродовж усього періоду існування СРСР. В Україні це втілювалось в діяльності Холодноярської Республіки, Української Повстанської Армії (УПА), Спілки Визволення України (СВУ), окремих повстаннях та протестних виступах, в русі шістдесятників (Євген Сверстюк, Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл), протестах інтелігенції, митців, (Микола Хвильовий та «Розстріляне Відродження»), дисидентів, як то: Українська Гельсінська Спілка, Михайло та Богдан Горині, Василь Стус, Сергій Параджанов, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Степан Хмара, Левко Лук'яненко, Гелій Снегірьов та багато інших, чії героїчні дії та імена спеціально замовчувались советською владою – для створення ілюзії загальної підтримки населенням владної політики.

В сучасному світі марксизм залишається доволі впливовим вченням, особливо в країнах так званого «третього світу», що постраждали від минулого імперіалістичного панування, расової дискримінації та колоніальної експлуатації й виявились економічно відсталими й неконкурентними в сучасних умовах. Зокрема, лідери КНР, ряду країн Азії, Африки та Латинської Америки обрали марксистську ідеологію у якості орієнтира державної політики як рух до справедливого розподілу матеріальних благ, задоволення людських потреб й залучення народу до планування й політико-економічної діяльності в своїх країнах.

Як філософське вчення сучасности марксизм, переживши кризу через поразку його практичної реалізації в СРСР, існує у вигляді *неомарксизму*. Його ідеї розвивалися в роботах *Дердя Лукача, Антоніо Грамші, Анрі Лефевра, Луї Альтюсера, Ернеста Лаклау, Шантала Муффа* та інших.

3. Позитивізм як школа філософії науки. Школа була заснована в 30-х рр. XIX ст., її засновником став французький математик і філософ **Огюст Конт**. В історії розвитку позитивізму виділяють етапи:

- перша хвиля позитивізму (О. Конт, Г. Спенсер)
- друга хвиля або махізм та емпіріокритицизм (Е. Мах, Р. Авенаріус)
- неопозитивізм, аналітична та логічна філософія (М. Шлік, Р. Карнап, Б. Рассел, Л. Вітгенштайн)
- постпозитивізм, історична школа філософії науки (К. Поппер, Т. Кун, П. Фейєрабенд, С. Тулмін, І. Лакатос)

Зміст позитивістської позиції О. Конт зводив до вимоги спирати наукові знання на досвід, **факти**. Лише факти є критерієм достовірності та науковості, а наука єдина здатна змінити життя, зробивши його кращим, позитивним. Позиції позитивізму були сформульовані О. Контом в «*Курсі позитивної філософії*». Він закликав звільнити пізнання від філософської інтерпретації («*метафізичного мотлоху*»); лише факти мають бути критерієм істини. Філософ висловив вкрай негативне ставлення до філософії, наполягаючи, що традиційна філософія має бути скасована й замінена науками: «*Наука сама собі філософія*»; «*Філософія – служниця науки*».

Для пояснення логіки розвитку людських знань О. Конт сформулював **закон 3-х стадій**, в історії становлення людських знань про світ виділивши *міфологічну, метафізичну, наукову* стадії. О. Конт висловив переконання, що люди, стикаючись із невідомим, спочатку пояснювали це через надприродні чинники (міфологічна стадія). В процесі накопичення історичного досвіду й знань люди перейшли від релігійних пояснень до філософських, шукаючи за явищами дійсності метафізичні сутності – субстанції, флогістони, модуси тощо. Й лише перейшовши до наукової стадії, люди стали пояснювати явища дійсності, вивчаючи їх, їхні прояви та характеристики.

Всі науки О. Конт поділив на *описові* (що відповідають на питання *як?*) та *пояснювальні* (що відповідають на питання *чому?*). Справжніми науками, що мають право на існування, О. Конт вважав лише описові науки – адже вони не виходять за межі фактів, строго описуючи їх. О. Конт створив власну систему **класифікації наук**, відмежувавши наукове знання від ненаукового. До цієї системи він включив *астрономію, математику, фізику, хімію, біологію, соціологію* (яку він же і започаткував).

Жорстка вимога першого позитивізму узгоджувати знання з фактами зрештою не виправдала себе. Адже факти для всіх людей одні й ті ж, але різні люди фіксують та пояснюють їх інакше. Зокрема, в кін. 19 – на поч. 20 ст. почали з'являться т.зв. теорії-конструкти. В них одні й ті самі факти тлумачились по-різному, висновки теж носили часом протилежний характер. Перший позитивізм зазнав кризи, настав час доповнити **перший критерій науковості – відповідність фактам** – додатковими критеріями. Їхнє формулювання здійснювали *позитивісти другої хвилі* – **Ернст Мах** та **Ріхард Авенаріус**.

Вони звернули увагу на визначальну *роль особистості вченого (суб'єкта наукового пізнання)* в процесі формування наукових теорій, відкритті законів, організації методології пізнання тощо. Факти одні й ті

самі, проте потрібен був саме І. Ньютон, аби з факту падіння яблука на землю вивести закон всесвітнього тяжіння. Отже критерії науковості були доповнені таким формулюванням: факти – це підґрунтя для наукового пізнання, власне ж «цеглинками» в будові науки є те, як факти інтерпретуються вченими. Було наголошено на визначальній *ролі суб'єкта наукового пізнання* в формуванні наукової істини.

Третій етап позитивізму сформувався в Європі в 30-х рр. 20 ст. В цей час європейці вже пережили певне розчарування щодо наукового прогресу, а очікування щасливого науково організованого майбутнього обернулось жахами та масовими смертями першої світової війни, використанням наукових досягнень для створення нових видів зброї (хімічної, бактеріологічної, а невдовзі й атомної) масового знищення. Наука з одного боку, поліпшувала умови людського життя, з іншого – значно їх ускладнювала. Холодний науковий розум зіткнувся з аргументами й викликами морального характеру, що не враховувались в прагненні досягти істини. Це сприяло *реабілітації філософського знання*, про що й заявили філософи-неопозитивісти, наголосивши однак, що філософія як світоглядне знання не повинна претендувати на науковий статус. Щодо науки, то користь філософії полягає в її здатності розробляти системну методологію пізнання, принципи, методи, критерії наукової істини.

Щодо критеріїв науковості, то неопозитивісти зосередились на вирішенні переважно мовних проблем осмисленості наукових термінів. Зокрема, віденці (**Моріц Шлік, Рудольф Карнап, Філіп Франк**) запропонували використовувати принцип **верифікації** (від лат. *veritas* – істина). Йшлося про необхідність перевірки всіх наукових висловлювань на предмет їхньої осмисленості: слід зіставляти наукове поняття з фактом, який це поняття позначає. Якщо поняттю відповідає факт дійсності, воно вважається верифікованим, в протилежному випадку його слід вилучити з наукової мови. Однак виявилось, що існують базові наукові поняття (наприклад, *теорія, аксіома, гіпотеза, закон* тощо), які не мають відповідників серед фактів, при цьому вони є засадничо необхідними для науки. Неопозитивісти погодились на пом'якшення вимог верифікації, й наряду з іншими критеріями науковості цей принцип став важливим чинником перевірки наукового знання.

В *аналітичній школі* філософи (**Бертран Рассел, Джордж Мур, Людвіг Вітгенштайн, Гілберт Райл, Джон Остін**) увага дослідників була зосереджена на аналізі буденної мови. Л. Вітгенштайн в своєму *«Логіко-філософському трактаті»* використав поняття «природної мови», «мови-

гри», «ситуативного контексту» для пояснення помилок, які трапляються в науковій мові. Його висновок – мова науки має бути максимально наближена до природної мови, що є рідною для людини, в ній майже не трапляються помилки. Проте при нестрогому вживанні слів, переносі понять (особливо іншомовного походження) з одного ситуативного контексту в інший трапляються помилки, що призводять до наукових заблуджень. Л. Вітгенштайн закликав уникати цього, максимально зводячи наукову мову, за можливості, до буденних мовних конструкцій. Таким чином філософія як лінгвістичний аналіз стала засобом розв'язання мовних вузлів, аналізом гріхів попередніх філософів. В наступних поколіннях спроба аналітиків звести всю палітру філософії лише до філологічного аналізу викликала гостру критику та протест.

В 30-х рр. 20 ст. зародилась ще одна позитивістська школа – **критичного раціоналізму**. Її творець – німецький філософ **Карл Поппер**. Зміст його позиції полягає в звеличенні *критичного розуму* вченого та *творчої критичної ролі наукової спільноти*. К. Поппер пропонував застосовувати процедуру **фальсифікації** (спростування, критики) як фактор якісного приросту наукового знання. Позицію філософа можна звести до міркувань: людина починає пізнання, маючи певні упередження – ідеї, гіпотези, вподобання; сфера фактів не створює, а лише відбраковує теорії; будь-яка теорія може виявитися хибною. В цьому й полягає цінність наукового знання – воно не може бути застиглим, догматизованим, але має розвиватись, удосконалюватись. Фальсифікуючи, спростовуючи теорії, вчені сприяють уточненню їхнього змісту, усуненню недоліків, помилок. Отже *вимога фальсифікації* стала ще одним критерієм істини наукового знання.

Четвертий етап позитивізму найповніше представлений *історичною школою філософії науки*. Серед її членів: **Томас Кун, Поль Фєєрабєнд, Стівєн Тулмін, Імре Лакатош**. Зміст їхнього вчення відображений в назві – до аналізу розвитку наукового знання вони додали історичний контекст. Філософи цієї школи виходили з переконання, що будь-який дослідник – ніколи не соціальний Робінзон, кожен живе в суспільстві, засвоює культурні коди своєї нації, традиції, цінності, етичні норми, звичаї тощо. Й усе це впливає на світогляд вченого, на коло його зацікавлень та спосіб вирішення проблемних питань. Проте ці складові ніколи не враховувались при дослідженні генези наукового пізнання. Т. Кун в роботі «*Структура наукових революцій*» вводить ряд нових понять: *нормальна наука, наукова спільнота, наукова парадигма, наукова революція*. За їх допомогою він запропонував наступну модель розвитку науки. Нормальна наука

розвивається в межах певної *парадигми* (системи загальних правил та стандартів науковості), в її межах відбуваються відкриття. В певний момент з'являються відкриття, що суперечать, не вписуються в існуючу парадигму. З часом кількість таких відкриттів зростає. Коли вона стає критичною, відбувається наукова революція, стара парадигма руйнується, вчені будують нову парадигму, в межах якої, вже на новому якісному рівні, знов продовжується розвиток нормальної науки. При цьому зв'язку між попередньою та наступною парадигмою може і не бути.

4. Філософія життя як альтернатива раціональній парадигмі мислення. Питання *недовіри до розуму* було чітко сформульоване в межах школи, що протиставила *розуму* з його холодністю, аналітичністю, упорядкованістю – *життя* у всій множині його непередбачуваних спонтанних проявів. Звідси і назва школи – **філософія життя**. Представники школи – **Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Анрі Бергсон, Зігмунд Фройд** – виходили з настанови, що розум є лише одним з аспектів життя, він часто безсилий у протистоянні долі, року, пристрасті, силі волі тощо. Мислителі відійшли від досліджень об'єктивного світу та пошуку наукової істини й впритул наблизились до людини з її волею, інстинктами, ірраціональним.

Головна праця А. Шопенгауера - «*Світ як воля та уявлення*», де автор абсолютизує *волю* як сліпе безособове начало світу. Максима філософа – у світі над усім панує воля, що все живе змушує жити. Людина ж, як мисляча істота, шукає сенси в житті, їй складно примиритись зі сліпим примусом волі. А. Шопенгауер позначав людське існування як трагічне, песимістичне, при цьому він знайшов для людини і можливість для порятунку. Один шлях – релігійний, адже віра в Бога дарує людині надію вирватись з-під приречености земного існування у вічне райське блаженство. Інший шлях порятунку – творчість, в процесі якої людина переживати натхнення, долає власні межі й виривається з-під тиску волі.

Філософський світогляд, в якому *воля* проголошується основою світу, називається **волютаризмом**.

В межах волютаристської традиції створив свою філософію інший німецький вчений – Ф. Ніцше («**Так казав Заратустра**», «**Антихристиянин**», «**По той бік добра і зла**»). Проте на відміну від А. Шопенгауера пануючим первнем світу Ф. Ніцше є *воля до влади*. Філософ переконаний, що життя світу – це боротьба за виживання, постійне становлення, самоствердження. Переможець у такій боротьбі отримує кращі шанси, окрім того, шляхом боротьби відбувається розвиток світу, коли слабке,

неконкурентне гине, поступаючись місцем здоровому, сильному, життєвому.

Однак в людському раціоналізованому соціумі владу захопили слабкі, що змушують сильних жити за своїми законами, які заперечують природну вітальну силу. Ф. Ніцше звинуватив в цьому релігію, зокрема християнство з його проповіддю милосердя та співчуття до ближнього. На противагу християнському «допоможи ближньому» Ф. Ніцше формулює власну максиму – «Підштовхни того, хто падає!». Таким скандальним закликком він прагнув повернути людство на шлях природного вдосконалення, здорової конкуренції. Філософ висловив переконання, що людина – лише проміжна ланка еволюційного розвитку. Вершиною ж має стати **надлюдина** – вільна, сильна, вольова істота, здатна самотійно досягати будь-яких вершин й бути зразком для наслідування. При всій неоднозначності й скандальності філософії Ф. Ніцше його великою заслугою стало, що він вказав на вразливість людини, яка занадто віддалилась від законів природи у світ культури з її умовностями. Абсолютизація раціонального нанесла шкоду людській тілесності, суттєво її ослабивши.

Філософську позицію А. Бергсона визначають як **інтуїтивізм**, для її прояснення філософ використав такі поняття як «*життєвий порив*», «*творча еволюція*». На його переконання, еволюція світу є процесом творчим, неконтрольованим розумом. Її можна представити як коливання хвиль, коли піднесення чергуються зі спадами. Людина може узгодити власне існування зі світовим еволюційним процесом, проте розум безсилий допомогти людині в цьому. Поривання світу можна *інтуїтивно* відчутти й узгодити з власними життєвими пориваннями, завдяки чому зросте результативність для творення вищих активних форм життя.

Наприкінці 19-поч. 20 ст. яскраво заявив про себе австрійський вчений З. Фройд, що став творцем **психоаналізу** в прагненні зрозуміти причини людських неврозів. Предметом його досліджень стала людська психіка, в ній він виділяв рівні: *несвідоме (Воно)*, *свідоме (Я)* та *надсвідоме (над-Я)*. До сфери несвідомого З. Фройд відносив природні характеристики людини – її інстинкти, природні потяги; до свідомого – людську раціональність, ідентичність; надсвідоме – це засвоєні знання, соціальні правила, культурні норми, настанови й заборони (*табу*). Найважливішими з інстинктів З. Фройд вважав *сексуальний* (Ерос) та *страх смерті* (Танатос). Вони змушують живе до збереження життя й продовження роду. Людина ж, будучи не лише природною, але ще й соціальною істотою, вибудувала цілу систему правил, що забороняють їй

вільно задовольняти свої інстинкти. Це позначається на роботі психіки: несвідоме тисне на рівень свідомості, вимагаючи задоволення інстинктів; в свою чергу надсвідоме тисне, вимагаючи дотримання правил моралі, культурних норм. Свідомість опиняється затиснутою між двома протилежно спрямованими полюсами. Якщо тиск на свідомість надмірний, й людині не вдається реалізувати потреби (сексуальні) в соціально прийнятній формі, трапляються психічні неврози, прояви немотивованої агресії, девіантна поведінка тощо. Свою сексуальну енергію (*лібідо*) людина може переспрямувати в прийнятні та соціально значимі форми – *творчість* в її найширшому розумінні, З. Фройд позначає такий процес як *сублімація*.

5. Екзистенціалізм як філософія існування. Передтечею екзистенціалізму став данський філософ **Сьорен Керкегор** (1813-1855), погляди якого випередили час й залишились не зрозумілими для сучасників. Проте саме С. Керкегор створив поняття «**екзистенція**», яким позначив особливості людського існування. На думку філософа, ці особливості полягають в прагненні вийти за власні межі, адже людина є обмеженою істотою, усвідомлює власну смертність, проте приймаючи її, прагне подолати. Вихід за межі реалізується в індивідуалізації життя: кожна людина неповторна в своїх пристрастях, бажаннях, стражданнях, прагненнях. Отже не можливо об'єктивувати людське існування, сформулювати якийсь узагальнений образ людини з її усередненими характеристиками, що пояснювали б особливості існування окремих індивідів. Неповторність кожної людської долі визначається тим, який вибір робить кожен на різних етапах життя. С. Керкегор звертає увагу на те, як поводить себе людина, коли потрапляє в ситуацію неможливого. Розум в такій ситуації безсилий, тому що саме він встановлює межі можливого. Проте саме за це С. Керкегор критикує розум, протиставляючи йому віру, яка здатна здолати неможливе. В такому контексті філософ аналізує людську моральність, виділяючи етапи її становлення: *естетичний* (його символом є Дон Жуан), *етичний* (символ – І. Кант) та *релігійний* (Ісус Христос).

В 30-ті рр. 20 ст. формується власне школа **екзистенціалізму** як суб'єктивістське вчення, що сенси існування світу виводить з людського існування. Екзистенціалізм існував у двох традиціях – *релігійній* (**Мартін Гайдеггер, Карл Ясперс, Габріель Марсель**) та *атеїстичній* (**Жан-Поль Сартр, Альбер Камю**).

Головні положення екзистенціалізму можна сформулювати наступним чином:

✓ Існування передує сутності (Ж.-П. Сартр), що означає, що жодна людина не народжується зі сформованими сенсами, її життєві цінності, пріоритети, правила формуються впродовж життя й визначаються тим, який **вибір** робить людина;

✓ Кожна екзистенція – *незавершений проєкт*, унікальна й неповторна, адже в залежності від власної волі, людина, поки живе, може змінювати себе, це її постійна можливість самовизначення;

✓ Екзистенція не може бути об'єктивованою – адже вона позбавлена єдиного для всіх субстанційного незмінного начала, це завжди рух, зміни, реалізація можливостей, **турбота** (М. Гайдеггер);

✓ Екзистенція – завжди *трансценденція*, адже людське існування – це завжди **вихід за власні межі**.

Екзистенціалом (невід'ємною характеристикою) людського існування **Ж.-П. Сартр** вважав **свободу**: «Людина приречена на свободу». Адже свобода – це можливість обирати, людина ж не просто має таку можливість, вона постійно змушена це робити – від найбуденніших речей (чим поснідати) до складних і відповідальних виборів, які впливають на все. Вибір є завжди, людина приречена на свободу. Тому ситуація вибору – це напруження, тривога, відчай, відповідальність за вибір. Тому людина тікає від свободи, прагнучи уникнути вибору, а відтак і відповідальности за нього.

А. Камю людське існування характеризує через поняття **абсурду**. Знаменитий твір філософа – «**Міф про Сизифа**» порівнює абсурдну роботу античного міфологічного героя з життям людини, яка чогось прагне, будує плани, реалізовує їх, час-від-часу радіє й впадає у відчай, проте з її смертю все закінчується й «сизифофа каторжна праця» повторюється в нових людських життях, таких самих позбавлених сенсу через неможливість порятунку від безсенсовости існування. Попри песимізм, яким просякнутий твір, він все ж має життєствердний характер. Дійсно, людина є смертною, конечною істотою, проте усвідомлюючи власну смертність, приймає її й продовжує працювати над тим, щоб стати кращою та покращити світ навколо себе.

К. Ясперс у своїй творчості приділив увагу так званим «**межовим ситуаціям**» людського існування, що час-від-часу трапляються з кожним. Це ситуації крайнього напруження життєвих сил, обставин, коли людина перебуває на межі: життя-смерти, втрати-набуття, перемоги-поразки тощо. В таких обставинах якнайбільше формується характер людини, адже проходять практичну перевірку її життєві цінності й ідеали.

6. Феноменологія, герменевтика та структуралізм. Засновником школи став німецький мислитель **Едмун Гуссерль**. Головна увага феноменології зосереджена на дослідженні діяльності свідомості, що сприймає явища дійсності. Для розуміння цього слід диференціювати поняття:

- *феномен* - те, що дане у свідомості (образ дійсности)
- *ноумен* – річ, як вона є.

Е. Гуссерль звернув увагу, що об'єкти навколишньої дійсности (ноумени) не потрапляють у свідомість людини безпосередньо, свідомість має справу з певними образами (феноменами) – тим, якою річ або явище є для людини. Оскільки предметом зацікавлення філософа була діяльність свідомості, то він «виніс за дужки», проігнорував існування реального світу, зосередившись лише на актах свідомості – так званий *метод феноменологічної редукації*. Філософ розмежував рівні сприйняття, адже по-різному ми сприймаємо предмети неживої, живої природи, тварин, себе та світ інших людей, предмети культури, науки, творчости, світ цінностей або фантазій тощо. З особливостями сприймання на кожному рівні Е. Гуссерль пов'язував такі поняття, як *горизонт сприймання, інтенціональність* (спрямованість) *свідомості, життєвий світ, інтерсуб'єктивність тощо*. Йшлося про те, що людина не може сприйняти увесь світ, досвід світу обмежується певним горизонтом, чим він ширший, тим складнішими є акти свідомості такої людини, тим глибше вона розуміє світ, себе, інших. Живучи серед інших людей, ми вступаємо з ними в різноманітні контакти, зв'язки, завдяки чому наші життєві світи перетинаються, доповнюючи один одного – що також впливає на процес сприймання та розуміння себе та світу.

Школа **герменевтики** своїм завданням визначила інтерпретацію (тлумачення) текстів. Власне традиція тлумачення текстів є доволі давньою, особливого поширення вона набула в Середньовіччі, коли існувала потреба тлумачення Святого Письма, творів Отців Церкви задля популяризації й поширення християнства. В 19 ст. **Фрідріх Шлеєрмахер** також працював з інтерпретацією текстів, що було способом проникнути в духовний світ авторів текстів. В 20 ст. представники школи – **Мартін Гайдеггер, Георг Гадамер, Вільгельм Дільтей** – підкреслили чинник **розуміння** як визначальний у стосунках людини зі світом, як безпосереднє й цілісне осягнення певної духовної сутности. Розуміння можливе шляхом *пояснення* – самоспостереження (інтроспекції), вживання, співпереживання. Особливо плідною герменевтика є для розуміння предметів культури, в межах гуманітарного знання. Прикметно, що в межах герменевтики значного розширення здобуло поняття «тексту». Під ним стали розуміти

будь-який культурний об'єкт, смисл якого прагнули зрозуміти – картину, музичний твір, арт-об'єкт тощо. Зокрема, М. Гайдеггер вважав завданням герменевтики «саморозкриття буття» й вважав за можливе це зробити за допомогою т.зв. «герменевтичного кола».

Школа **структуралізму** виникає в 20 ст., її програмне положення склала теза: структури буття відображають структури мислення. Це означає, що розум людини мислить структурно, структурувати – це спосіб розуму упорядкувати світ, знайти в ньому якусь логіку, зв'язки й послідовність. Структури мислення виявляють себе через мову як специфічну знакову систему, що становить основу будь-якої класифікації. Далі людина «накидає» сконструйовані нею структури на світ, приписуючи власне світові існування структур, зафіксованих людиною. Таким чином структури мислення стають структурами навколишньої дійсності, буття.

Таким чином, **структуралізм** – філософський напрям, що трактує явища буття як певну структуру, частини якої пов'язані між собою і утворюють більш всеосяжну систему або структуру.

Послідовники школи – **Фердинан де Сосюр, Ролан Барт, Жак Лакан, Клод Леві-Стросс, Мішель Фуко** – виявляли та аналізували структури на різних рівнях та вимірах буття. Зокрема Ф. де Сосюр – в мові, К. Леві-Стросс, Л. Леві Брюль досліджували первісні племена й родинні структури, ієрархії, які у них з'являлись, етапи формування мови як відображення первісного мислення; М. Фуко досліджував соціальні структури, як то: масиви знання («**Археологія знання**», «**Слова і речі**»), медичні, репресивні соціальні інститути («**Наглядати й карати**»), що з'являлись та змінювались відповідно до логіки розвитку суспільних потреб та можливостей людини .

7. Філософський постмодернізм та постструктуралізм. Найпримітнішою особливістю цих шкіл, що з'являються в 70-х рр. 20 ст. стали намагання зламати сталі структури, наративи (гранднاراتиви) мислення, традиційні виміри й орієнтири. Постмодерністи стали втіленням бунтарського духу молодих мислителів, які прагнули оновлення Європи, омолодження духу науки, зламу закостенілого логоцентризму мислення, що на думку постмодерністів, втратили будь-який плідний потенціал.

Постмодернізм – це світоглядно-мистецький напрям, що виник та існує за епохи постмодерну. Його характерні риси:

- розчарування в ідеалах модернізму: безповоротності прогресу, вирішення наукою й технікою глобальних проблем людства, цілісності світу, існуванні загальнолюдських цінностей
- розмиття меж мистецьких жанрів і напрямів,

- усунення відокремленості масової культури від елітарної, автора від глядача (читача),
- проголошення відносності істини та цінностей, недовіра до авторитетів,
- деконструкція (Ж. Деріда), ризомність (Ж-Ф Ліотар) мислення, гра та іронія.

Найвідоміші представники філософської школи постмодернізму: **Жак Деріда** (концепція *деконструкції*), **Жиль Дельоз** (концепт *ризоми, шизоаналіз*), **Жорж Батай** (*насильство й еротизм, естетика потворного*), **Жан Бодріяр** (концепція *симулякрів*), **Жан-Франсуа Ліотар** (*постфрейдизм*), **Юлія Крістева** (*психоаналітичний фемінізм*), **Жак Лакан** (*мова безсвідомого*), **Фелікс Гваттарі** (*шизоаналіз*), **Ролан Барт** (концепції *карнавалізації життя, смерти автора*), **Мішель Фуко**, **Умберто Еко** (концепція *іронізму, семіотики*).

В мистецтві найяскравішими представниками постмодернізму стали: **Енді Ворхол**, **Едвард Мунк**, **Девід Салле**, **Пітер Блек**, **Джексон Поллок**, в літературі – **Хорхе Борхес**, **П Зюскінд**, **Мілан Кундера**, **Умберто Еко**, **Харукі Муракамі**, **Юрій Андрухович**, **Юрій Іздрик**, в кіно – **Джордж Лукас**, **Стівен Спілберг та ін..** Митці постмодернізму відкинули погляди класичного мистецтва про те, що воно здатне перетворювати дійсність, та вирішили показувати життя таким, яким воно є. Передтечею постмодернізму, що потряс світ, став арт-об'єкт **Марселя Дюшана** – пісуар як скульптура під назвою «*Ready-made*». Ще одне потрясіння – картина **Е. Ворхола**, що принесла йому відомість – «*Банка супу Кемпбелла*», що зображувала найпоширеніший предмет вжитку американців й аж ніяк не розглядалась з естетичної точки зору. Митці прагнули відновити *чистоту та автономію творчості (постідеологічної)*, ліквідувати межу, яка відділяла високе мистецтво від низького, від повсякдення засобами *іронії, деконструкції, компіляції, еkleктики, адогматизму, пастішу, колажу, перформансу, інсталяції*.

Висновки. Філософія др.пол. 19 – 21 ст. характеризується руйнуванням класичного канону філософствування та пошуками нового розуміння світу й місця філософії у світі, що почав стрімко змінюватись під впливом науково-технічного прогресу. Філософія втратила свою цілісність й продовжила існування в різноманітних школах, кожна з яких спеціалізувалась на вузькій проблематиці, в першу чергу – неповторності людського існування (антисцієнтизм) та пріоритету науки (сцієнтизм). У філософії 21 ст. відчутні ознаки декадансу, втоми, втрати старих орієнтирів та пошуку нових.

Тема 8. Українська філософія.

1. Загальна характеристика. Українська філософія є невід'ємною складовою світового філософського процесу й дозволяє розуміти генезу світосприйняття українців, еволюцію національної свідомості. Як і всюди у світі, джерелом для української філософії стали міфи, багаті яскравими образами й символами, в яких відображалися природні та суспільні явища життя. Українська філософія розвивалась в контексті світової філософської думки, однак з характерними рисами, пов'язаними з культурно-економічними, геополітичними, етнонаціональними особливостями регіону. Ці особливості зумовлені тим, що українські землі традиційно були кордонними, що виявлялось у синтезі Заходу і Сходу, Півночі й Півдня (шлях з варягів у греки); культури лісу й культури степу; римської та візантійської цивілізації; землеробського, хліборобського та козацького стилю життя; фольклорно-язичницької та християнської культури. Це сприяло тому, що вже в давні часи склалися характерні риси українського світогляду:

- емоційно-чутливий характер;
- індивідуалізм;
- волелюбність;
- демократизм у суспільному житті;
- шанобливе ставлення до природи
- шанобливе ставлення до жінки

Ці риси визначили особливості формування української філософської думки, яка має яскраво виражений **практичний** характер, спрямована на пошук правди і мудрості. Як самостійна професійна сфера знання українська філософія з'явилась в 16 ст., з появою перших українських закладів вищої освіти, проте філософський, софійний стиль мислення можна простежити вже в стародавніх творах, починаючи з 7-6 ст. до н.е., коли в ході *великої грецької колонізації* елліни стали заселяти землі Північного Причорномор'я, утворили міста-держави *Борисфенід, Ольвію, Херсонес, Тіру, Пантікапей, Фанагорі* та інші, асимілювали серед місцевого населення (скіфів, сарматів) й сприяли активізації філософської думки. З тих часів відомі імена та мудрі висловлювання **Анахарсиса Скіфського, Біанта** («*Набуваєш: справою своєю – пам'ять про себе, належною мірою – обережність, характером – благородство, працею – терпіння, словом – переконання, рішенням – справедливість, відвагою – мужність, діянням – владу, а славою – верховенство*»).

2. Філософська думка часів (Київської) Руси (9-13 ст.). Історики наполягають на тому, що справжня назва держави – Русь, Київ же був її найбільшим та найважливішим центром. В часи, коли Західна Європа

переживала культурний занепад, панування релігійного догматизму – «часи мороку», Русь досягла найвищого рівня політичного, економічного та культурного розвитку, була успішною княжою державою – до кін. 10 ст. – язичницькою. Попри інститут князівства Русь мала *демократичний державно-політичний устрій*, адже всі головні питання вирішувались колегіально – на центральному **майдані** Києва або на народних зборах (віче). В **980 р.** за правління князя **Володимира** (Святого) почався процес **хрещення Руси**. Це дозволило Руській державі увійти до когорти християнізованих країн й стати повноцінним гравцем світової політики. В той же час влада прагнула пом'якшити процес навернення населення до нової віри, накладаючи християнське віровчення й культ на язичницьку обрядовість, що й донині відображене в ряді традицій (свято Івана Купала, культ води та християнська Трійця; Пасха, Різдво та новорічні святки й веснянки, розмальовування крашанок тощо. З прийняттям християнства відбуваються зміни й всередині країни, у світовідчутті русичів. Ідеологія християнства потрапляла на Русь разом з християнською літературою, яку привозили отці церкви з Візантії, що призначались київськими митрополитами. Великим завоюванням русичів стало здобуття права обирати митрополита серед місцевих. Першим с таких став **Іларіон Київський** – людина, для якої рідною була місцева мова, звичаї, культура, а відтак він їх захищав та підтримував. За часів правління князя **Ярослава Мудрого** в Києві складається **культ книги**, князь володів бібліотекою з кількості примірників, що було великим скарбом, як духовним, так і матеріальним, свого часу. Іншими видатними людьми часу стали: **Нестор-літописець, Кирило Туровський, Никифор та Климент Смолятичі**. Завдяки їхній творчій діяльності можна відмітити процес формування філософського стилю мислення, *духовними джерелами* якого стали: антична філософська спадщина; переклади Святого Письма та патристичної літератури релігійно-етичної тематики; власні твори – літописна та література освітнього характеру (повчання) (*Слово про закон і благодать київського митрополита Іларіона; Проповіді Кирила Туровського; Руська правда Ярослава Мудрого, Повчання Володимира Мономаха; Слово о полку Ігоревім; Повість временних літ*)

Характерними рисами українського стилю філософствування стали:

- кордоцентричність
- гуманізм
- антропологічна спрямованість
- релігійне забарвлення

У **1187 р.** у Київському літописі ігумена Видубицького монастиря з'явилась перша письмова згадка слова «**Україна**» для позначення відповідних територій. В цей час переяславський князь Володимир Глібович пішов походом проти половців, захворів та помер. В зв'язку з цією подією «*плакаша по нем вси Переяславци... нем же Оукраина много постона*». На думку українських істориків *Андрія Плахоніна, Кирила Галушка та Наталії Яковенко*, йшлося про прикордонні території, які першими страждала від нападів половців – насамперед Середня Наддніпрянщина, пізніше землі від Переяслава до Галича й Берестя. В канцелярській практиці Великого князівства Литовського слово «Україна» закріпилося, а в кін. 16 ст. з'явилося в документальних згадках про Київську та Брацлавську «україни».

3. Філософська думка українського відродження та бароко (14-18 ст.). Період 14 ст. стає часом татаро-монгольської навали, роздробленості й втрати Україною політичної самостійності, що згодом на нетривалий час (1648-1654 рр.) буде відновлена в Козацькій державі 1648-1754 рр. Українські землі були розділені між кількома країнами – Литви, Польщі (західні території), Московщини (східні) – частково занепадають, з 16 ст. населення поступово закріпачується. Татаро-монгольська навала затримала розвиток української філософської думки. В XV-XVI ст. починаються процеси, що сприяли її відродженню. Зокрема, поширювалися гуманістичні ідеї, носіями яких були **Юрій Дрогобич** (1450–1494) («**Прогностик 1479 року**»), **Павло Русин** (1470–1517), **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513–1566). У виробленні нових філософських світоглядних поглядів істотну роль зіграли **Іван Вишенський, Лаврентій, Ісая Копинський, Кирило Ставровецький, Касіян Сакович, Памво Беринда, Захарія Копистенський, Сильвестр Косів, Петро Могила** (1596–1647) та інші.

Суттєвою проблемою розвитку західних українських територій стало релігійне протистояння місцевого православ'я (з 16 ст. все більшого поширення набував протестантизм) та польського католицизму. Насильна полонізація українства супроводжувалась його національним, економічним і духовним пригніченням, що особливо посилилось після прийняття Брестської унії (1596). Гостроти набуло завдання **просвіти** населення та захисту місцевої культурної спадщини. З цим пов'язана діяльність князя **Костянтина Острозького** (засновник слов'яно-греко-латинської школи – **Острозької академії**, 1576 р.), друкаря **Івана Федорова** (видав перші книги – «Апостол» та Буквар слов'янською мовою, 1574 р.), діяльність **книжників**, створення **братств** (у Львові, Хелмі, Києві та ін., які

займались просвітою, відкривали школи. З діяльністю Львівсько-Успенської братської школи пов'язані видатні діячі: **Мелетій Смотрицький, Іван Копинський, Кирило Транквіліон-Ставровецький**. В 1615 р. було відкрито школу при Київському братстві, з її діяльністю пов'язані імена **Іова Борецького, Хоми Ієвлевича, Ісаї Трофимовича-Козловського, Касіяна Саковича** та ін.. У 1556-156 рр. було створене рукописне **Пересопницьке Євангеліє** – одна з українських святинь, на якій присягають на вірність народу українські президенти під час інавгурації. В 1596 р. була підписана Берестейська унія, якою була утворена унікальна *греко-католицька церква* як результат компромісу між католицькою й православною церквами.

Вихід філософської думки на професійний рівень пов'язаний з **Києво-Могилянською академією (колегіумом)**, створеною у 1632 р. митрополитом Київським і Галицьким **Петром Могилою** шляхом злиття Київської братської школи і Лаврського «гімназіону». Навчання в ній було відкритим й тривало дванадцять років й завершувалось вивченням філософії та богослов'я. Філософську традицію Києво-Могилянської академії представляє когорта мислителів: **Інокентій Гізель** (гносеологічне вчення про *закарбовані образи*, «*Твір про всю філософію*», «*Мир з Богом людині*», «*Правдива віра*»), **Лазар Баранович, Феофан Прокопович** («*Буквар*», «*Володимир*»), **Георгій Щербицький, Стефан Яворський, Симеон Полоцький** та інші. Майже всі майбутні гетьмани України – **Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Яким Сомко, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Михайло Ханенко, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол**, переважна більшість полкової, сотенної старшини Запорозжя – **Кость Гордієнко, Іван Глоба, Володимир Сокальський** та ін. – вихованці Києво-Могилянської академії. Одним з її найвидатніших вихованців був **Григорій Сковорода**.

4. Філософія Григорія Сковороди. Григорій Савович Сковорода – це український філософ, що здобув світову славу та зробив визначальний внесок у формування української філософської думки. Суть його філософії склала ідея **самопізнання**, пошуку власного життєвого шляху, який би в повній мірі відповідав внутрішнім потребам філософа. Г. Сковорода сформулював це так: «Світ ловив мене, та не впіймав». Ці слова висічені на надгробному камені на могилі філософа у с. Сковородинівці Харківської області. Великою заслугою філософа стало сформульоване ним на повний голос питання про право людини на *щастя*. Г. Сковорода був переконаний, що щасливою людина може почуватись тоді, коли не

наслідує інших чи слідує за модою, але коли розуміє, що потрібно саме їй, що відповідає її потребам та запитам. Тому слідом за Сократом, з яким його часто порівнюють, Г. Сковорода закликав: *«Пізнай себе!»*. Завдання самопізнання стало лейтмотивом сквородинівської філософії. На думку філософа, цей процес передбачає пізнання **трьох світів**: зовнішнього світу (**макрокосму**), власного внутрішнього світу (**мікрокосму**) та зав'язків, через які поєднується макрокосм з мікрокосмом – **світу символів (Біблія)**.

Досліджуючи ці три світи, Г. Сковорода доходить висновку про **двонатурність світу**: все у світі має дві природи (натури) – видиму і невидиму (тілесне-духовне, добро-зло, тлінне й вічне). Цей висновок Г. Сковорода робить на основі використання **антитетичного методу** при вирішенні проблеми буття – світ як єдність протилежностей, тези й антитези. Однак між протилежностями немає напруження, вони існують в єдності, а світ влаштований гармонійно. Основу макрокосму, за Г. Сковородою, складають чотири вічні начала – земля, вода, вогонь і повітря.

Дослідження людини дозволили філософу зробити висновок про те, що кожна людина – це цілий Всесвіт в мініатюрі, звідси й поняття – мікросвіт, яким Г. Сковорода позначає людське існування. Осередком мікросвіту є свобода людини, що дозволяє реалізувати призначення людини у світі – шукати істину, в тому числі й щодо себе. Пізнати, зрозуміти себе людині потрібно, аби визначитись із тим, чим їй займатись, що робити в житті. Г. Сковорода висловив переконання, що насправді щасливою людина може стати тоді, коли займатиметься **сродною працею**, такою, що відповідає природі людині, сприяє її розвиткові, розквіту, реалізації.

Реалізація людини можлива лише у зовнішньому світі, макрокосмі. Шукаючи шляхи, якими людина пов'язана з макрокосмом, Г. Сковорода вдається до Біблії як священної книги християнства. На переконання філософа, Біблія сповнена глибоко символічного змісту, біблійні історії не можна читати й сприймати буквально, їх потрібно розшифрувати, використовуючи біблійну символіку для пізнання світу й самопізнання.

Філософська спадщина Г. Сковороди має софійний характер, сповнена християнського духу, проте філософ був далекий від ортодоксального тлумачення біблійних істин, християнських святинь. Серед найвідоміших його праць: поетична збірка *«Сад божественних пісень»*, *притчі «Байки харківські»*, *Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру»*, *«Жінка Лотова»*, *«Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті»*, *«Діалог, або розмова про давній світ»* та ін.

5. Класична українська філософія 18-19 ст. Просвітництво й романтизм. Філософія національної ідеї. У др. пол. XVIII ст. Україна втратила рештки державної автономії та колишню військову славу. Її територія була поділена на частини: 80% її входило до складу Російської імперії, а Галичина, Закарпаття, Північна Буковина – до Австрійської. Російська імперія проводила **колонізаційну політику** по відношенню до українців, типові прояви якої закріпились у російсько-українських стосунках на довгі століття, аж до російсько-української війни 2014-____ рр. Серед таких проявів: *навіювання комплексу меншовартості, позбавлення права на власну історію, мову, ідентичність, на своїх героїв, на розвиток власної науки, культури. Україна (під принизливою назвою Малоросія) використовувалась у якості сировинного придатка, коли викачувались місцеві багатства (природні ресурси, мізки, історичні, культурні, мистецькі цінності тощо) з периферії до центру, до столиці імперії.* В Російській імперії декілька разів викладання філософії в університетах заборонялось, її вважали шкідливою. В 1784 р. було заборонено читати лекції українською мовою в Києво-Могилянській академії.

На поч. XIX ст. в Україну потрапляють ідеї західноєвропейської філософії, видатних мислителів німецької класичної філософії: І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля. Сильний вплив на філософську думку України справили ідеї німецького романтизму, особливо Шеллінга. Популяризаторами, дослідниками систем німецьких філософів стали: **Петро Лодій, Людвіг Якоб, Василь Довгович, Яків Рубан, Йоган Батист Шад, Михайло Максимович, Йосип Міхневич, Орест Новицький, Сильвестр Гогоцький.** Завдяки їхнім зусиллям традиції європейського **Просвітництва** потрапили та поширилися в Україні. Зокрема, в січні 1805 р. завдяки ініціативі **Василя Каразіна** та харківської громади засновано *Харківський університет*. В листопаді 1833 р. в Києві заснований Імператорський *Університет Святого Володимира* на базі перенесеного до Києва польського Кременецького ліцею. За задумом влади, університет мав стати форпостом імперії, забезпечувати лояльність місцевого населення до імперії, протистояти національним, антиколоніальним рухам. Першим ректором став 30-річний професор ботаніки, історик, фольклорист, вчений-енциклопедист **Михайло Максимович**. У 1834-1835 навч. р. в університеті працював лише філософський факультет з двома відділеннями: історико-філологічним та фізико-математичним.

В 1819 р. замість Києво-Могилянської академії з її сильними протестними традиціями, загрозливими для влади, була відкрита Київська

духовна академія. Вихованцями її (Орест Новицький, Сильвестр Гогоцький, Петро Авсенєв) було створено школу Київської релігійної філософії, сферою наукових досліджень якої була проблема поєднання розуму та віри. Досягненням цього часу стала творчість **Памфіла Юркевича** (1826–1874), професора Київської духовної академії, згодом – Московського університету. Завдяки йому відбулася концептуалізація засадничої риси української філософської думки – **кордоцентризму**. Ідеї П. Юркевича, випередивши свій час, вплинули на філософські позиції В. Соловйова, С. Трубецького, С. Булгакова, М. Бердяєва, С. Франка, М. Лосського, В. Зеньковського та ін. Програмним твором, в якому П. Юркевич сформував тези кордоцентризму, стало *«Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого»* – цілісна філософсько-антропологічна концепція про серце як визначальну основу фізичного та духовного життя людини.

Романтизм сприяв пробудженню національної свідомості українського народу, був співзвучним з прагненням національного відродження України. Понад усе класична українська філософія знаменна розробкою української національної ідеї, що пов'язане з пробудженням національної свідомості українців. Відомі діячі української культури романтичного спрямування – **Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Олександр Потебня**. В 40-х рр. в стінах Київського університету з'явилося таємне **Кирило-Мефодіївське братство** (1845), членами якого були *М. Гулак, В. Білозерський, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш*. У своїх творах вони привертати інтерес суспільства до власного минулого, зокрема до героїчної напівдержавної доби Гетьманщини. Проте імперія активно переслідувала думки про самостійність України. Так в день власного весілля був заарештований М. Костомаров з Т. Шевченком, що мав бути весільним боярином. Арештовані були й інші члені товариства, а їхні твори заборонені й вилучені з продажу. Друзі були позбавлені волі (М. Костомаров у в'язниці, Т. Шевченко на десять років потрапив у заслання із заборною писати й малювати).

Все в імперії чимдужче піддавалося загальноімперській уніфікації. Показовим є факт, що утиски, пов'язані з використанням української мови, почалися одразу після укладання Богданом Хмельницьким угоди про союз з Московією (1654 р.). В 1693 р. ухвалюється заборона ввозити до Московії українські видання та запроваджується цензурування українських книговидавців. В 1709 р. обов'язковим стає цензурування всіх українських книжок в Москві. В 1720 р. повністю забороняється друк книжок

українською. В 1784 р. оголошується заборона на викладання українською в Києво-Могилянській академії. В 1863 р. ухвалений *Валуєвський циркуляр* про заборону друкувати українською букварі, навчальні посібники, наукові видання, періодику. Це мало вкрай згубні наслідки для української початкової освіти, адже призвело до закриття шкіл. В 1876 р. оприлюднюється *Емський указ*, яким ще дужче посилювались заборони на вживання та використання української. Вже наступного року не було надруковано жодної книжки українською мовою. Ідентичність розмивалась, українські землі чимдужче занепадали.

На другому етапі культурно-просвітницької діяльності в роботах **Михайла Грушевського**, **Михайла Драгоманова** («*Громада*»), **Лесі Українки**, **Івана Франка** («*Що таке поступ?*») було доведено, що історія українського народу є безперервною і самобутньою. Сформувалась ідея боротьби за українську самостійність, що стало віддзеркаленням об'єктивних тенденцій розвитку світової цивілізації. Вищим щаблем її поступу є звільнення поневолених народів. Ця теза стала засадничою для ідеологічної платформи українського визвольного руху. Першим і найбільш радикальним її виголошенням стала програмна книжка **Миколи Міхновського** «*Самостійна Україна*». Її автор заявив, що «через увесь час свого історичного існування нація наша здебільшим зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної». **В'ячеслав Липинський** («*Листи до братів-хліборобів*») створив елітарну концепцію суспільного розвитку у формі *гетьманату* у відповідності до звичаїв та українських традиційних цінностей – хліборобської аристократії та войовників-продуцентів. Український філософ **Дмитро Донцов** став творцем концепції **інтегрального націоналізму** («*Націоналізм*», «*Підстави нашої політики*»), в якій стверджувалась потреба досягти панування українців на своїй українській землі – як перший крок для побудови незалежної української держави. «Така повинна бути наша національна ідея: всеобіймаюча, виключна, яскрава, якої гаслом є не спочинок і уживання, лиш акція і воля до влади над відірваними засадами, над чужою ідеєю, над власним оточенням, над «обставинами», над усім часовим і поодиноким. Лише та ідея виведе нас зі стану провінцій, лише вона сполучиться з тим штосом, без якого мертва всяка ідея».

6. Філософія України в ХХ-ХХІ ст. Володимир Винниченко – один з видатних культурних та політичних діячів України першої пол. 20 ст., став творцем крилатого вислову: «Українську історію не можна читати без брому». 20 ст. в повній мірі підтвердило цю максиму, адже Україна перебувала в центрі різного роду випробувань, трагедій,

терору: дві світові війни, революції, утворення СРСР, советська політика індустріалізації, колективізації, русифікації, наслідком чого стали масові репресії, штучно створений голодомор-геноцид українського народу. Умовно українську історію 20 ст. можна поділити на періоди:

- 20-ті постреволуційні роки;
- період сталінізму (30-50-ті роки) – **«Розстріляне Відродження»**, голодомор-геноцид, сталінські репресії;
- кінець 50-х - 80-ті роки – «відлига», часи застою та репресій в 60-х-80-х
- 90-ті рр. – період перебудови, розпад СРСР, здобуття незалежності.

Щодо філософії, слід розрізняти діяльність **українських (советських) філософів та філософів української діаспори** за кордоном.

Панування тоталітарної советської системи дуже негативно позначилось на розвитку вітчизняної філософії. Офіційною філософською доктриною в СРСР було оголошено *марксистсько-ленінську* й усі філософи мали працювати лише в межах цієї *матеріалістичної* платформи, що суттєво вплинуло на якість та значимість філософських досліджень в онтології або соціальній філософії. При цьому достатньо плідними стали гносеологічні філософські студії, зокрема здійснювані вченими школи **Павла Копніна** (*«Логічні основи науки»*) з вироблення концептуальних основ науки, наукового пізнання; дослідницькі групи з філософської антропології (**Віталій Табачковський**), культурології (**Мирослав Попович, Євген Бистрицький**), історії філософії (**Вілен Горський, Ігор Бичко**), логіки та методології науки (**Сергій Кримський, М. Попович**), теорії діалектики (**Валерій Босенко, Микола Дученко**). Директор інституту філософії (1968-2001) **Володимир Шинкарук** створив *«Київську школу філософії»* («Київську світоглядно-антропологічну школу»).

Провідними українськими філософами *діаспори* були **Дмитро Чижевський** (*«Українське літературне бароко»*), **Микола Шлемкевич** (*«Загублена українська людина»*), професор Гарварду **Юрій Шевельов** (*«Нарис сучасної української літературної мови»*), **Іван Мірчук** (*«Філософські студії»*). В своїй діяльності вони прагнули зберегти для нащадків українські культурні традиції та їхніх носіїв, їхня творчість сприяла досягненню Україною власної незалежності. До кола інтересів Чижевського належали історія філософії та історія літератури, зокрема література слов'янських народів (українська, російська, чеська, словацька). Провідною ідеєю філософії Миколи Шлемкевича було шукання правди,

він прагнув до здійснення ідеалів Шевченка і Франка про добро, правду і красу, за нову українську людину.

Від початку 90-х років основні зусилля філософів були спрямовані передусім на долання успадкованої ізоляції української філософії від західної, світової філософії. Це долання ізоляції представлене двома взаємопов'язаними напрямками діяльності — перекладами філософських творів українською мовою і дослідженнями історії світової філософії. Здійснення та публікація перекладів є частиною джерелознавчих історико-філософських досліджень.

Сучасна українська філософія з повним правом пишається філософами світового рівня, серед яких: **Мирослав Попович, Сергій Кримський, Володимир Шинкарук, Анатолій та Володимир Єрмоленки, Оксана Забужко, Валентин Лук'янець, Вахтанг Кебуладзе, Євген Бистрицький** та ін.

Висновки. Українська філософія являється невід'ємною сторінкою світової філософської традиції, вона має свої характерні риси й особливості, якими визначається місце та роль української філософії. Насамперед, це принцип кордоцентризму, згідно якого серце є осередком людської мудрости, джерелом філософування на українських землях з давніх часів. З іншого боку сучасні українські філософи наполягають на необхідності більш широкого розуміння змісту вітчизняних філософських шукань, в яких досить повно представлені зразки раціонально-логічно організованої творчости. З огляду на багаторічну трагічну бездержавну українську історію, можна стверджувати, що і в царині української філософії існують забуті сторінки, стерті з пам'яті імена, які потрібно досліджувати й повертати у філософський простір. Безсумнівим також є те, що набуття Україною реальної незалежності сприятиме появі нових самобутніх постатей, розквіту оригінальних філософських ідей та концепцій.

Модуль 2

Онтологія. Гносеологія. Соціальна філософія

Тема 9. Онтологія - філософське вчення про буття

1. Фундаментальне значення проблеми буття у філософії. Термін «онтологія» (з грецьк.: *суцце* та *вчення*) вперше ввів філософ **Гокленіус** («**Філософський лексикон**») у 1613 р. У практичному вжитку термін був закріплений німецьким філософом-раціоналістом **Християном Вольфом**. Отже онтологія – це класична філософська дисципліна, вчення про світ та все суцце в ньому. В сучасній філософії як синонім до онтології використовується поняття **метафізика** (з грецьк. *над тілом, природою*) – узагальнений погляд на фізичний (природний) світ. Для онтології існування світу – це проблема, адже філософія завжди ставить питання, зокрема й щодо світу. Будь-яка очевидність існування з точки зору онтології приховує проблеми. Серед найпоширеніших **онтологічних питань** наступні:

- Чи існують **першоелементи** суцчого?
- Чи існує **субстанція** як незмінна основа всього?
- Чи існує світ як **єдність**? Чим ця єдність забезпечується?
- Чи має світ **початок і кінець**, або він є безкінечним та вічним?
- Чи існують **причинно-наслідкові зв'язки** або ж не існує детермінації?
- Яке **місце людини** у світі?

Слід розуміти, що йдеться не лише про наявне суцце – те, що є (**актуальне буття**), але й про всі можливі **модальності** (*способи*) **буття**: матеріальне й ідеальне, те, що потенційно може бути, про уявне, реальне, актуальне, ідеальне, визначене, віртуальне, гіпотетичне тощо **буття** (існування). Поняття **буття, суцчого й існування** є близькими за змістом, однак **буття** є найбільш загальним серед них, воно включає в себе інші поняття – *суцце* та *існування*. В пошукові відповідей на метафізичні питання філософія дуже щільно пов'язана з **фізикою**, зокрема, космо-, астрофізикою, що як і філософія, характеризуються великою мірою теоретичности й умоглядности, особливо при спробі пояснити виникнення світу (теорія струн, теорія великого вибуху, теорія туманности тощо). Таким чином сучасні метафізичні пошуки передбачають міждисциплінарні дослідження та потребують додаткових освітньо-наукових знань і навичок від науковців (філософи-фізики, філософи-біологи тощо).

Важливими **поняттями**, на яких ґрунтується онтологічне вчення, є наступні: **антропія** (принцип наявности людини у світі, без неї, її

свідомості неможлива ніяка метафізика), *буття, небуття, дао* (китайський ієрогліф, що має множинне значення – шлях, начало, сенс життя тощо; альтернативне західному розуміння буття), *інь-ян* (в китайській філософії поділ світу на чоловіче та жіноче начало), *ніщо, сансара* (в індійській філософії уявлення про коловорот світу й душі; альтернативне західному розуміння буття), *рух, простір, час, матерія, праматерія, субстанція, розвиток, становлення, діалектика* (вчення про розвиток), *матерія, свідомість* (як відображення дійсності в розумі людини), *інтенція* (спрямованість свідомості на щось конкретне, властивість думки опредметнюватися), *предметність* тощо.

У вченні про буття виділяють різні **форми** та **рівні буття**, що забезпечує розгляд онтологічних проблем з позиції їхнього розвитку, діалектики буття. Зокрема:

- **неорганічні процеси, нежива природа** (механічні, фізичні, хімічні, геологічні, астрономічні явища)
- **органічні процеси, жива природа** (клітина, організм, популяція, вид, біосфера)
- **соціальні процеси, людське буття** (суспільний устрій, духовність, ноосфера, техніка)

2. Проблема буття в історії філософії. Вже в стародавній філософії присутня онтологічна (метафізична) проблематика. Власне філософія, принаймні в західному світі, почалася з уваги до природи, зовнішнього світу, зі здивування світом та бажання прояснити своє здивування. Перших грецьких філософів так і називали: філософи-фізики. Саме вони започаткували першу онтологічну програму – пошук першоначала (архе), шукаючи відповідь на питання «З чого все почалося?». У Фалеса архе – це вода, у Піфагора – число, у Геракліта – вогонь, у Емпедокла – землі, вода, вогонь, повітря, у Анаксагора – першонасінина. Використання певної фізичної речовини для позначення першооснови світу отримало назву **вульгарного матеріалізму** як спрощене пояснення. Для філософів було важливо знайти першооснову світу, так вони пояснювали космічну єдність – усе пов'язане з усім завдяки присутності в усьому першоелементу. Емпедокл й Анаксагор не просто запропонували свій варіант першооснови, але долучили до пояснення світу фактор сили, що впливає на першоелементи, змушуючи їх до організації. У Емпедокла такими силами були Любов та Ненависть, у Анаксагора – світовий розум (грецьк. *нус, ноос*). Елеати ввели у філософію поняття буття для позначення всього: *буття є, а небуття немає, тому що його і помислити неможливо*. Таким

чином елеати започаткували *абстрактний* (не конкретний) підхід до розуміння світу.

В онтології *атомістів* розуміння світу зводилось до атомів як найменших неподільних та незнищених першоелементів, що рухаються в порожнечі. Атомів існує безкінечна кількість, вони різняться між собою за розміром, формою й теплотою, а отже й швидкістю руху. Атоми споряджені гачечками, якими при русі вони чіпляються один за одного, утворюють різні речі, певний час існують в такому стані, проте гачечки слабнуть, розчіпляються й речі руйнуються. Атомістам вдалося створити концепцію, що стала *першою науковою програмою античності* й донині продовжує захоплювати вчених своєю простотою, логічністю та універсальністю. Адже для пояснення всього, що відбувається у світі вистачило лише атомів та порожнечі! Пояснення світу через речовинні першоелементи отримало у філософії назву **матеріалізм**. Засновниками традиції матеріалізму у філософії вважають атомістів.

Платона вважають засновником традиції **ідеалізму**. Основою світу він вважав *ідеї*, що є прообразами речей. Ідеї Платон характеризував як вічні, незмінні, досконалі, вони існують в світі ідей, що є паралельним до земного. Платон вважав, що ніщо матеріальне, будучи тимчасовим, не може служити основою для вічного світу. Ідеї ж через свою нематеріальність не псуються й не тьмяніють з часом, а тому є й завжди будуть основою для мінливого світу речей. **Аристотель** критикував онтологічні позиції Платона, вважаючи невиправданим ускладненням поділ світу на світ ідей та світ речей. Будучи науковцем, Аристотель прагнув пояснювати дійсність через наявне буття, тому використав для цього поняття **матерії** та **форми** як першооснови. Аристотелівська матерія – вічна, пасивна сировина, що має потенцію (силу) стати чимось (кимось), завдяки формі – оформленню матерії. Позицію Аристотеля просто пояснити на прикладі пластиліну, який, поки він лежить в коробці, є лише сировиною (матерією), щоб чимось стати. Пластилін стає чимось в залежності від того, що з нього виліплять, якої форми йому нададуть. Відповідно, форма – активне, вічне, чисте першоначало, завдяки якому реалізується потенціал матерії. Аристотель розділяв форму у неживій природі – форма як вигляд речей, у живій форма є душею. В залежності від рівня організації філософ виділяв рослинну, тваринну та розумну душі. Завдяки такому поділу Аристотель зафіксував моменти буття як *становлення*.

Всю середньовічну онтологію можна однозначно характеризувати як **об'єктивний ідеалізм**, адже мислителі доби основою світу називали

нематеріальне активне начало – Бога, який водночас є і його Творцем, джерелом та центром, що відображено в позиціях *теоцентризму*, *креаціонізму*, *трансценденталізму*. В період Відродження та Нового часу формуються *пантеїстичне* розуміння Бога, *дійстичне*, *дуалістичне* (Декарт) сприйняття світу, позиція *суб'єктивного ідеалізму* (Берклі), *плюралізму* (Ляйбніц), *монізму* (Спіноза). Оформлюється *субстанційний* підхід до пояснення світу. Філософи німецької школи додали до розробки онтологічної проблематики поняття *речі-в-собі* (закриті для пізнання *ноумени*) та *речі-для-нас* (*феномени* – речі в нашому сприйнятті). Це привернуло увагу дослідників до свідомості, яка сприймає, й вивело онтологічну проблематику на новий рівень та додало суб'єктивістського забарвлення подальшим концепціям.

В некласичній філософії категоріальні визначення буття вийшли на якісно новий рівень, в першу чергу через акцент на позиції того, хто сприймає світ – людини або суб'єкта пізнання. Через це поруч з *субстанційними* позиціями ідеалізму або матеріалізму значної ваги здобули *несубстанційні* концепції буття, поруч з *об'єктивістськими* – *суб'єктивістські* концепції: буття як потік, процес, тривалість, неперервність, націленість, буття з точки зору різноманітних людських вимірів – як турбота (М. Гайдеггер), як потік свідомості (Е. Гуссерль), як інтуїтивне сприйняття (А. Бергсон), як світ повсякденності (в постмодернізмі) тощо. Позиції некласичної філософії в цілому можна сформулювати наступним чином:

- Заперечення онтології неокантіанцями та неопозитивістами
- Продовження традиційних онтологічних вчень (неогегельянство, неотомізм, марксизм)
- Ірраціоналістична онтологія «філософії життя»
- Формування новітніх онтологічних вчень на базі феноменології та екзистенціалізму

3. Сучасні уявлення про буття. Наукова картину світу як правило базується на принципі матеріальності буття. Згідно з уявленнями сучасної науки, *матерія* (речовина) разом із *енергією* та *інформацією* складають ті три вихідні компоненти, які можемо знайти в будь-яких явищах чи процесах. В *сучасній науковій картині світу*, найбільш повно представленій у *синергетиці*, буття розуміється з точки зору його *динамічності*, *системної ієрархічності*, *багаторівневості*, *еволюційності*. Згідно із синергетичною концепцією розвиток світу вкладається в схему «хаос-порядок-хаос». Якщо з часів античної філософії світ розглядався як принципово упорядкований, то з точки зору синергетики, упорядкованість

світових процесів є лише видимим проявом більш глибокої тенденції до зростання *ентропії*, безладдя. Синергетика розглядає світ як відкрити до зовнішніх та внутрішніх впливів систему, що коливається, самоорганізується й перебуває у постійному становленні. Щодо самоорганізації системи діє таке обмеження: чим більш складною стає система, тим більшою є вірогідність її руйнування. Будучи відкритою, система зазнає впливу різноманітних подразників – *атракторів*, які можуть підсилювати або послаблювати коливання. Коливання досягають свого максимуму в точках *біфуркації*; якщо амплітуда коливань стає критичною, це може призвести до непередбачуваних наслідків або до руйнування системи в цілому. Переломні моменти в процесі самоорганізації, коли система опиняється в найнерівноважнішому стані на роздоріжжі між поступальним рухом вперед до ускладнення і зворотньо-регресивним рухом до спрощення, що отримали назву точок біфуркації, є визначальними для подальших процесів в системі, при цьому вибір напрямку руху в точці біфуркації залежить від випадкового збігу обставин. Так само непослідовним і спонтанним є перебіг еволюції системи від однієї точки біфуркації до іншої.

В сучасній науковій картині світу *людина*, що оволоділа результатами науково-технічного розвитку й досягла надвисокого рівня можливостей впливати на систему, аж до її руйнування – постає важливим чинником існування світу як відкритої системи. Людина, наряду з іншими факторами, розглядається як атрактор, що може змінити стабільність системи аж до її руйнування. Тому в сучасну наукову картину світу включені питання етичного відношення людини до світу, а саме, відповідальності людини за наслідки своїх дій. Відкритість та коливання системи передбачають наявність варіативу подальших шляхів її розвитку та наявність множини альтернатив. Все у світі сприймається з позиції динамічної стабільності: одночасної взаємної впорядкованості й неупорядкованості та обумовленості усього усим. Таким чином сучасна метафізика виходить з наявності більш, ніж одного варіанту розвитку подій та багатовекторної подальшої долі світу. Для пояснення цього використовується деревоподібна графіка: образ дерева з розгалуженою кроною символізує варіатив можливостей розвитку світу в залежності від обставин, які складуться. Таким чином сучасна наукова картина світу розглядає світ з позицій *динамічної стабільності*, а сучасна онтологія базується на принципі єдності суб'єкта та об'єкта й усвідомлення **відповідальності людини за наслідки своїх дій**.

4. Поняття онтології: категорії та структури буття. Для основних вимірів буття в онтології застосовується система *категорій*. Найважливіші категорії онтології – це *рух, розвиток, простір, час, матерія, ідея* та інші. Перш ніж переходити до конкретизації цих основних категорій буття, варто нагадати, що **категорії** (грец. *kategoria* – *вислів, вираз*) – це загальні структури або властивості суцього, речей, процесів, живого, ідеальних предметів, всього, що утворює світ; загальні форми мислення. Отже використовуючи систему категорій для глибшого розуміння проблематики буття, слід пам'ятати, що це дійсно найбільш загальні форми мислення, які не можливо звести до ще більш загального рівня. Це дещо утруднює їхнє тлумачення та розуміння.

Отже, базова категорія онтології – **матерія**. **Матерія** – це об'єктивна реальність, незалежна від свідомості, дана людині в чуттях. Це абстрактне поняття, водночас кожна конкретна річ чи явище матеріальні, адже вони мають таку загальну властивість, як здатність бути чуттєво сприйнятими. Характеристиками матерії є: *реальність, незнищенність, просторовість, причинність, непроникність, інертність та вага*. В історії західної філософії виділяють три хвилі матеріалізму:

- 1) античний стихійний матеріалізм (Демокріт, Епікур);
- 2) механістичний матеріалізм XVIII ст. (П. Гольбах, Ф. Вольтер, Ш. Ламетрі);
- 3) марксизм.

Сучасна філософія розглядає матерію під кутом зору її складної системної організації. Будь-який об'єкт матеріального світу може бути проаналізований як самостійна система-цілісність, що має нерозривно пов'язані між собою елементи. Актуальною для сучасної онтології залишається категорія *субстанції*, яка характеризується *абсолютністю, вічністю, першопричинністю та незмінністю*.

Рух – є *способом* реалізації суперечності буття та *формою* його існування: не існує руху без матерії, а матерії без руху. У широкому розумінні рух – це будь-яка зміна. Рух не має зовнішньої причини – він закладений у природі самого буття. Існують різні *типи руху* – від простих (механічний рух) до надскладних (простір і час живих організмів та соціальних систем): кількісний, якісний, зовнішній, внутрішній, механічний, фізичний, хімічний, біологічний, соціальний, рух як *розвиток*.

Згідно з матеріалістичними концепціями виділяють два основні різновиди руху:

- рух, пов'язаний із збереженням якості предмета (переміщення людини в кімнаті);

- рух, пов'язаний зі зміною якісних характеристик предмета (наприклад, перетворення води на пару чи лід).

Простір і час – є основними *формами* буття і матерії: простір передає спосіб *співіснування* розмаїтих матеріальних утворень; час є способом *зміни* матеріальних явищ. Зміни, рух буття можливі тільки в межах певних просторово-часових параметрів. Поняттям «простір» охоплюються фундаментальні ознаки матеріального суцього: *місце* серед інших суцях і його *тяглість* як продовження того самого суцього. Кожне тіло має три виміри тяглісті: *довжина, ширина і висота*. Вони визначають розміри предмета. Розмір тіла та його місцезнаходження в середовищі визначають його просторові характеристики.

Поняття *час* відображає фундаментальні риси процесів, які відбуваються з матеріальними тілами, а саме *тривалість і черговість подій*. Тривалість – це фази того самого явища, у ній розрізняємо *сучасне, минуле й майбутнє*. Черговість вказує на місце події у часовому просторі (раніше-пізніше). Місце події серед інших подій та її тривалість визначають її часову характеристику.

Головною характеристикою простору є його *безперервність*, а часу – *незворотність* перебігу від минулого до майбутнього. Простір і час взаємодоповнюють один одного: простір визначають через час і навпаки. Багатоманіття світу можна представити через різноманітні *типи* простору і часу: *фізичний, біологічний, соціальний*. Кожен з них має свої особливості, зокрема, біологічний час передає внутрішнє відчуття плину часу, тоді як фізичний час передбачає його математичний облік; соціальний час характеризується самоприскоренням – за однаковий проміжок часу в нашу добу відбувається в багато разів більше суспільно значущих подій, ніж у давнину. Вимірювання простору і часу відрізняється в макро-, мікро- та мегасвітах: метри і секунди та похідні одиниці (кілометр, година, рік) використовуються для вимірів у макросвіті; у мікросвіті розміри елементарних часток, тривалість їх життя і взаємодії в мільйони і мільярди разів менші за нормативний шаблон, а в мегасвіті – усі масштаби в мільйони і мільярди разів більші. Для людини важливу роль відіграє поняття культурно-історичного часопростору. Воно пов'язане з усвідомленням людиною себе, власної *ідентичності, історичної пам'яті, культурної традиції, системи цінностей* тощо.

Розрізняють дві основні *концепції простору і часу*:

- *субстанційна* (Демокрит, Ньютон), що розглядає простір і час як щось самостійне (як різновид субстанції). Навіть якби всі матеріальні речі зникли, простір і час залишилися б;

• **реляційна** (Аристотель, Ляйбніц), що розглядає простір і час як властивості матеріальних утворень. Простір і час є похідними, відносними, залежними від матерії.

Ряд категорій онтології існує в діалектичній єдності та зв'язку з іншими, змістовно в ними пов'язаними. Вони утворюють **парні категорії онтології**, зокрема:

- Кількість-якість
- Одиничне-загальне
- Частина-ціле
- Форма-зміст
- Явище-сутність
- Тотожність-відмінність
- Простір-час
- Елемент-система
- Випадковість-необхідність.

Висновки. Онтологія як вчення про буття є однією з базових філософських дисциплін, на теренах якої вирішується так зване «основне питання філософії» – про співвідношення всього з усім, суперечку матеріалізму та ідеалізму, різноманіття форм та модальностей буття та, зрештою, щодо перспектив розвитку світу й існування людини в ньому. Будучи наділеною безумовною метафізичною цінністю, онтологія водночас являється й однією з філософських дисциплін, щільно наближених до науки в царині світопізнання.

Тема 10. Свідомість як онтологічна проблема.

1. Поняття «свідомість». Види, характеристики та функції свідомості. Свідомість, попри те, що вона є невід'ємною характеристикою людського буття, являється однією з найзагадковіших, багатозначних та найменш досліджених сфер. Вона охоплює собою духовний, душевний світ людини, її когнітивну (розумову, інтелектуальну) сферу, самосвідомість. Свідомість пов'язує, співвідносить наші відчуття, поняття, думки, почуття. У філософії існує ряд визначень поняття свідомості, вони залежать від світоглядної позиції філософа – матеріалізм або ідеалізм, об'єктивізм або суб'єктивізм тощо. Часто для означення здатностей людини, що вирізняють її з тваринного світу, користуються лінійкою понять: *психіка, свідомість, мислення, розум*. В списку перераховано характеристики від найбільш загальних, притаманних усім тваринам, до специфічних, притаманних лише людині. Розглянемо їх детальніше.

Отже, **психіка** – це здатність живої істоти (людини або тварини) чуттєво сприймати світ і емоційно реагувати на нього. Однак тварині властиві лише нижчі, несвідомі вияви психіки, що базуються на біологічній доцільності й забезпечують виживання організму. **Свідомість** же є вищою формою відображення об'єктивної дійсності, властива лише людині. Її також визначають як специфічну форму життєдіяльності людини, продукт її взаємодії з об'єктивною дійсністю. **Свідомість** – нова якість психічної діяльності, де дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку. Серед *визначень* свідомості є такі: це здатність направляти свою увагу на предмети зовнішнього світу, одночасно зосереджуючись на станах внутрішнього духовного досвіду, що супроводжують цю увагу; це особливий стан людини, в якому одночасно доступний як світ, так і сама людина. Свідомість людини традиційно розглядають як певний **процес**, потік переживань, що складається з окремих актів – *сприймання, міркування, пригадування, хотіння, емоції, мотиви, потреби, інтереси, цілепокладання, контроль та самоконтроль, оцінювання* тощо. Акти свідомості можна розділити та узагальнити за **видами**, це: *мислення, воління, емоційні переживання*. **Мислення** – один із найважливіших актів свідомості, полягає в оперуванні абстрактними поняттями. Виділяють рівні мислення: *розсудок* та *власне розум*.

Ознаками свідомості являються:

- небіологічний тип поведінки
- мова
- оперування абстрактними змістами
- продукування (створення) нового
- використання предметів культури за призначенням
- цілеспрямований характер дій та думок.

Важливим елементом структури свідомості є **самосвідомість**. Її визначають як діяльність душі людини, спрямованість на внутрішню сутність; це діалог з внутрішнім «Я», з самим собою. Самосвідомість є обов'язковим елементом свідомості, вона допомагає людині зрозуміти себе, своє місце та зв'язки зі світом, сприяє самовдосконаленню особистості.

Варто враховувати, що *філософи-екзистенціалісти*, представники школи *феноменології* вважали безглуздими будь-які спроби визначити або об'єктивувати свідомість, наполягаючи на тому, що таким чином втрачається її життєва творча безпосередність, тому вони відмовлялись давати визначення.

2. Проблема свідомості в історії філософії. У філософії проблема свідомості була сформульована й виокремлена в самостійну сферу дослідження, завдячуючи внеску *Р. Декарта*, який першим використав це поняття. До цього акти свідомості пояснювались по-різному. Наприклад, в *архаїчні* часи – як діяльність душі, на яку можна впливати матеріальними чинниками. В *античній* філософії Платон вважав, що душа (свідомість) належить до світу ідей, отже її витoki перебувають поза межами людських можливостей. *Середньовічна* позиція походження свідомості/душі традиційно пов'язувала з боготворчістю, додавши до розуміння внутрішнього Я людини рівень духу. В *Новий час* Р. Декарт ввів поняття свідомості для позначення особливої *інтелектуальної* здатності душі як розуму. Філософ через свідомість доводив існування світу («*Мислю, отже існую*»). Традиція ототожнення свідомості з розумом в цілому була характерною для раціоналізму, зокрема для філософії Г. Гегеля. Проте вже К. Маркс з Ф. Енгельсом запропонували *матеріалістичне* тлумачення походження свідомості природним еволюційним шляхом внаслідок доцільної діяльності (праці) людини. Вони підкреслювали її соціальний та історичний характер.

На новий рівень вийшли дослідження свідомості в *некласичній* філософії, коли була розірвана жорстка прив'язка свідомості до розуму. Зокрема, філософи-волюнтаристи пов'язували її існування з *волею*, бажаннями людини. Розробка З. Фрейдом *психоаналітичної* концепції сприяла розширенню тлумачення свідомості як складової психіки людини. Поруч із свідомими рисами особистості були проаналізовані ще й несвідомі, передсвідомі її прояви. До того ж З. Фрейд поставив ще й питання взаємозв'язку та взаємовпливу свідомого, несвідомого та надсвідомого, відкривши широкий простір для розвитку психотерапії.

Дослідження когнітивних спроможностей свідомості в пізнанні світу здійснив *Е. Гуссерль*, створивши *феноменологічну* концепцію свідомості. Філософ поставив задачу максимально виявити й проаналізувати всі акти свідомості, вказавши на те, що світ для людини існує не об'єктивно, а як потік актів свідомості. В цих актах людина наділяє значеннями всі актуальні для неї прояви буття – конститує світ. В залежності від підходів та ставлення Е. Гуссерль виділив *сфери суцього*:

- матеріально-просторовий світ
- живі істоти
- людина і соціальний світ
- власне свідомість (психіка)
- предмети культури

- ідеальні предмети: формально-логічні, матеріально-змістовні поняття, цінності, світ фантастичних утворень, релігійних вірувань тощо.

Ці сфери утворюють *горизонт життєвого світу* людини, який визначається її *горизонтом сприймання*. Жодна людина не здатна сприйняти одразу увесь світ, кожен з нас включає до власного життєвого світу те, що актуальне персонально для нас – те, що цікавить, хвилює, привертає увагу, безпосередньо або опосередковано впливає на життя і т.ін. Життєвий світ кожного з нас включає ряд певних *матеріальних* предметів, які ми безпосередньо чуттєво сприймаємо; певний перелік *живих істот*, яких ми сприймаємо не просто чуттєво, але й шляхом *емпатії* або внутрішнього співчуття до живого; певної кількості *людей*, для сприймання яких потрібне ще *розуміння* глибин їхнього внутрішнього світу, *співпереживання* їхнім проблемам тощо. Особливу сферу життєвого світу людини складають *акти свідомості*, які становлять основу будь-якої здорової людської *ідентичності* (*Я є Я*). Особливість сприймання *предметів культури* полягає в тому, що не достатньо лише їхнього просторового сприйняття, потрібне ще й розуміння їхніх смислів, призначення – адже створювані людьми предмети є втіленням їхніх ідей, думок уявлень про прекрасне, корисне, зручне, важливе тощо. Сприйняття *ідеальних предметів* відбувається в різних актах свідомості: віруваннях, міркуваннях, фантазії тощо. Зрештою все, що має значення для людини, навіть якщо це фантазійні, вигадані образи – має буття. При цьому, чим більшим є життєвий досвід людини, чим складнішим є її внутрішній світ, тим більш різноманітним та глибоким буде й горизонт її життєвого світу. Таким є висновок феноменологічної концепції свідомості. Завдяки цьому можна зрозуміти, чому в приблизно однакових життєвих умовах одна людина зберігає оптимізм та активно проявляє себе у світі, будує плани та реалізує їх, тоді як інша схильна до депресій, песимізму або занепадницьких настроїв. Світ такий, яким ми його сприймаємо – у кожного свій.

3. Виникнення свідомості. Концепції походження свідомості. Все різноманіття філософських спроб пояснити, звідки у людини свідомість, можна представити через наступні позиції:

- *релігійна* концепція походження свідомості, згідно якої свідомість є проявом божої іскри, вона вкладена Богом в людину при створенні світу;

- *дуалістична* концепція, в якій у світі виділяються два начала – духовне і тілесне;

- *еволюційна* концепція, яка розглядає свідомість як результат еволюції, пристосування людини до світу;

- концепція єдиного *інформаційного поля*, в якій свідомість є проявом інформаційного поля;
- *субстанційна* концепція, згідно з якою свідомість самопороджується внаслідок природно-космічних передумов;
- концепція *праці* як соціально зумовленої свідомої доцільної діяльності людини, що сприяла розвитку свідомості.

Дослідники, що перебувають на матеріалістичних позиціях, пояснюють походження свідомості природним поступовим еволюційним шляхом. Виділяються *природно-біологічні* та *соціальні чинники*, на основі яких стала можливою поява та розвиток свідомості. Природно-біологічні чинники розглядаються як незалежні від людини об'єктивні природні характеристики, що виявились сприятливими для появи та розвитку свідомості. Соціальні ж чинники стали наслідком спільних людських зусиль краще пристосуватися до навколишньої дійсності.

До *біологічних* передумов виникнення свідомості відносяться:

- людський мозок з його властивостями;
- вільні передні кінцівки;
- особлива будова гортані;
- прямоходіння.

Соціальними передумовами розвитку свідомості є:

- суспільно-соціальний спосіб життя людей;
- мова й спілкування;
- праця як доцільна діяльність.

Суспільно-соціальний спосіб життя передбачає формування навичок колективного вирішення ряду життєво важливих питань, напрацювання соціальних здатностей до співчуття, емоційної прив'язки, наслідування корисних навичок поведінки, навичок нормування діяльності, цілепокладання, раціонального вибору між різними варіантами й відповідальності за вибір, спільних зусиль щодо захисту життєво-важливих цілей тощо. Важливим моментом соціального життя є можливість пізнавати себе через інших – у вчинках, ставленні до інших, емоційному відношенні, виборі партнерів, самообмеженні тощо.

Спілкування та мова по-перше, забезпечують отримання та передачі інформації про світ; по-друге, формують способи практичного відношення до світу на основі отриманої інформації; по-третє, забезпечують формування суспільної свідомості як форми колективної спільності за певними критеріями. Важливою функцією мови є те, що вона є засобом висловлення предметного змісту знання, змісту свідомості, збереження історичного досвіду, культурної пам'яті тощо. Саме в мові зберігається та

передається наступним поколінням інформація, що стає основою та джерелом соціально-історичного розвитку.

Праця – це доцільний вид діяльності, характерний виключно для людини. Її відмінністю від інших видів діяльності є те, що вона передбачає досягнення певної мети, результатів (матеріальних або духовних) та використання знарядь праці. На думку матеріалістів, першими знаряддями праці стали палка та камінь, використані для того, щоб здобути їжу. Після того як праця, так і її знаряддя сильно еволюціонували в ході науково-технічного прогресу, сягнувши в сучасному світі автоматизації та цифровізації всіх сфер діяльності людини.

4. Функції, ознаки (властивості) свідомості та її структура. До *функцій* свідомості відносимо:

- відображаюча
- керуюча
- логічна
- пізнавальна
- естетична
- моральна.

До *властивостей* свідомості належать здатність накопичувати та зберігати знання про навколишній світ, про себе та про інших людей; закріплена здатність розрізняти суб'єкт-об'єктні відношення (те, що належить до «Я» й те, що не належить до «Я»); присутність емоційних оцінок в міжособистісних відношеннях, у ставленні до світу. Свідомість *характеризується ідеальністю, інтенціональністю* (спрямованість), *здатністю творити та відтворювати ідеї* (осмислений план дій), свідомість можлива завдяки мові – вона *опосередковується мовою*. Не існує мови без мислення, як і мислення без мови, проте структура мислення і структура мови різні: закони мислення спільні для всіх людей, не зважаючи на те, що розмовляємо ми всі різними мовами, як правило національними. Через мову свідомість проявляє себе у творах культури і мистецтва, в письмовій творчості (книгах), в знаряддях праці, в науці і техніці тощо.

В процесі усвідомлення людиною світу можна виділити ряд *етапів*. Серед них: самоусвідомлення як відмежування себе від досліджуваного предмета; копіювання або формування його умоглядного образу; аналіз або розбиття на складові елементи; пошук сенсу та визначення сутності умоглядних образів; синтез окремих елементів досвіду в єдність та *розуміння* (усвідомлення) призначення досліджуваного предмета.

Очевидно, що свідомість є складною структурою життєдіяльності людини, у зв'язку з чим дослідники її структурують або розбивають на складові елементи. Існує два підходи щодо структури свідомості: **компонентний** (змістовий) та **рівневий**.

Компонентно свідомість складається з:

- **знань** (*когнітивна сфера*: відчуття, сприймання, уявлення, поняття, судження тощо)
- цінностей, потреб, інтересів, емоцій (*мотиваційна сфера*);
- програм, проєктів, планів, цілей (*нормативно-проєктивна сфера*).

Рівнево в свідомості присутні очевидні та приховані структури (свідоме, несвідоме, надсвідоме – за З. Фрейдом; особисте та колективне несвідоме – за Г. Юнгом).

За носіями свідомість поділяють на **індивідуальну** та **суспільну**. Індивідуальна свідомість здобуває цілісність завдяки *самосвідомості* як єдності актів *самопізнання, самостереження, самооцінки та саморегуляції*. В свою чергу суспільна свідомість в залежності від способу формування та рівня організації може бути *побутовою* (повсякденною) та *теоретичною*. Теоретична свідомість являється областю свідомої та цілеспрямованої розробки, накопичення, закріплення та передачі соціально цінного досвіду для отримання соціально прийнятних або бажаних результатів. В першу чергу, йдеться про сферу духовності, зокрема про суспільну мораль, право, релігію, науку, філософію, культуру тощо.

5. Штучний інтелект. «Маніпуляції свідомості». Історично ідея штучного інтелекту пов'язана з бажанням людей перекласти частину людської праці на розумні машини – роботи. Тому і перші згадки про них належать письменникам-фантастам. В сучасному світі науково-технічний прогрес досяг рівня, коли штучний інтелект став реальністю в нарізно-манітніших сферах існування людини, й цей процес продовжує набирати оберти. Широкого розповсюдження здобули, зокрема, використання комп'ютерної техніки в побуті та науці, в метеорології, війсьній справі (роботизована зброя), в кібер-медицині, біотехнологіях, генній інженерії, екології, сільському господарстві, управлінні, освіті, у сфері розваг тощо. В науці та освіті ШІ може використовуватися для створення інтелектуальних систем пошуку на основі контекстного аналізу та семантичного пошуку. ШІ може аналізувати дані та впізнавати потенційні взаємозв'язки, які дослідникам може бути важко помітити, що дозволяє генерувати нові гіпотези та напрямки досліджень. ШІ використовують для проведення складних симуляцій та моделювання процесів, що дозволяє оптимізувати

експериментальні досліди та проводити дослідження, неможливі або занадто дорогі в реальних умовах.

Сформувалась нова ідеологія – *трансгуманізму* – як ідея появи роботизованої людини. Спроможності штучного інтелекту багато в чому випереджають можливості людини. На відміну від розвитку людського інтелекту, який розвивався десятками тисяч років, передбачається, що штучний інтелект (ШІ) зможе розвиватись майже експоненціально – за долі секунди. Однак слід розуміти, що діяльність штучного інтелекту порівнювана з діяльністю людського мозку: дослідники оцінюють його (мозок) як процесор із тактовою частотою 20 ГГц і жорстким диском місткістю до 100 ГБт, проте механізми досягнення результатів у людини та у комп'ютера різняться. Якщо процесор комп'ютера для досягнення запрограмованого результату послідовно (з чимдалі зростаючою швидкістю) перебирає всю множину можливих варіантів, то людський інтелект працює творчо, використовуючи для досягнення результату смисловий контекст. Встановлення людиною смислів передбачає створення плану дій, формулювання бажаної мети та очікуваних результатів. ШІ діє за зовнішніми, не усвідомлюваними машиною правилами, що представляють собою цифрові коди з певною послідовністю чисел. В той же час нові покоління роботів (системи AGI) розробляються таким чином, щоб адаптуватися, вчитися на досвіді та застосовувати знання в нових і незнайомих ситуаціях. Тому в сучасному світі актуалізуються проблеми зі сторінок фантастики щодо війни роботів, повстання машин і т.ін., а отже ще раз наголошується на відповідальності людини за наслідки дій, наукових відкриттів, технічних досягнень. Йдеться про безпеку застосування та етичного використання інтелектуальних машин. Момент в майбутній історії, коли ШІ перевершить людський розум, описується як *«технологічна сингулярність»*. Наслідки технологічної сингулярності не можливо передбачити, оскільки людство ніколи не мало справи з чимось набагато розумнішим і потужнішим за людський розум. На думку футуролога **Рея Курцвейля** людство досягне сильного ШІ людського рівня у 2029 році, на думку **Ілона Маска** – у 2025.

Тема маніпуляцій свідомістю стала особливо актуальною в сучасному світі, коли процес нав'язування, м'якого неочевидного примусу до певної дії став теоретично та системно розроблятися. **Маніпуляція** свідомістю означає факт зовнішнього цілеспрямованого втручання в процес споживання людиною певної інформації й ухвалення нею рішень, бажаних для зовнішніх акторів (маніпуляторів). Отже маніпуляція по суті є різновидом влади, домінування, підкорення однієї людини іншою, при

тому що підкорюваний не усвідомлює втрати свободи та незалежності при ухваленні рішень. Адже маніпуляції відбуваються на рівні свідомості й передбачають корисливе спотворення змісту свідомості однієї людини в інтересах іншої. Особливого розповсюдження маніпуляції свідомості здобули в сфері політики, мас-медіа, бізнесу та торгівлі, сфері обслуговування та розваг тощо.

Висновки. Свідомість є складним та багатофункціональним феноменом, однією з особливостей людини, що визначає її особливий онтологічний статус у світі. Зрозуміти повною мірою свідомість у всьому багатстві її функцій, у розмаїтті її виявів можна лише в контексті всієї культури та історії людства. Зважаючи на те, що основним питанням філософії є співвідношення буття та мислення, взаємодія матерії та свідомості, то очевидно, що тема свідомості безпосередньо стосується основного питання філософії. При цьому слід зважати на те, що питання, як працює наша свідомість – одне з найменш зрозумілих. Склався парадокс: людина відчуває, мислить, проявляє емоції, бажання, волю. Однак яким чином сигнал з мозку переходить у м'язову активність, м'язову пам'ять тощо – пояснити досі складно, механізми роботи свідомості залишаються слабо дослідженими й мало зрозумілими. Тож сократівське гасло – Пізнай себе! – залишається актуальним в межах проблематики свідомості.

Тема 11. Гносеологія – теорія пізнання.

1. Пізнання як предмет філософського аналізу. У філософії існує великий варіатив визначень поняття пізнання. **Пізнання** є процесом отримання нових знань, здобуття та засвоєння інформації про навколишній світ; це сукупність процесів, процедур та методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу. Процес пізнання є одним із способів налагодження взаємовідносин між людиною та світом, більш того, пізнання є людським способом пристосуватись до навколишньої дійсності. Адже невідомість викликає, щонайменше, напруження, тривогу, інколи – страх, паніку. Можна говорити про природну настанову: невідомого остерігайся, воно може бути небезпечним! Так природа на рівні інстинкту забезпечила виживання живих істот.

В тваринному середовищі прагнення до виживання виражається в інстинктах: біжи, завмири, нападай, ховайся. Людина ж використовує розум та його пізнавальні можливості, аби досягти кращих можливостей для життя. Отже, пізнаючи, ми 1) долаємо тривогу перед невідомим, 2) здобуваємо нові знання про світ, 3) розвиваємо свої пізнавальні навички, створюючи нові та вдосконалюючи відомі методи пізнання, 4)

накопичуємо культурний багаж людства, що існує в єдності наукового, соціального, гуманітарного та ін. знання та сприяє зростанню духовності. Отже, пізнання – це вища форма відображення об'єктивної дійсності, процес вироблення дійсних знань; процес здобуття, переробки, передавання та використання знань про навколишній світ.

Гносеологія (від грецьк. *гносис* – знання; *логос* – вчення) – розділ філософії, який досліджує процес пізнання. В гносеології досліджується не стільки те, що ми знаємо про світ, скільки те, яким чином ці знання здобуваються. Гносеологія виділяє **складові пізнавального процесу**. Це **суб'єкт, об'єкт та результат пізнання**. **Суб'єкт** пізнання – це завжди активний учасник процесу, той, хто здобуває знання. Ним може бути людина або колектив людей, що спільно досліджують певну проблему. – це завжди пасивний учасник пізнавального процесу, це те, що пізнається, на що спрямована увага суб'єкта. Людина є допитливою істотою, яка може цікавитись будь-чим. Таким чином, об'єкт в пізнанні є максимально широким – все, що цікавить або може зацікавити людину, є об'єктом пізнання, включаючи і власне людину – адже нам властиво пізнавати себе та інших людей. Це означає, що людина одночасно може бути і суб'єктом, і об'єктом пізнання.

Метою пізнавального процесу є здобуття **істини** про світ. У філософії склався пієтет щодо істини, в класичній парадигмі істина була метою всіх філософських шукань. Очевидно, що в гносеології істина є найбільшою цінністю. Однак так само очевидно й те, що людині властиво помилятися, іноді вважаючи за істину хибні, помилкові знання або ж людина може свідомо викривляти результати пізнання для якихось корисливих цілей. Істина далеко не завжди є результатом пізнання, однак прагнення до неї, бажання її досягти, є вічним. В будь-якому випадку пізнання завжди має певний **результат**, знання. **Знання**, як правило, є наслідком адекватного відображення навколишнього світу в свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій й виражені у вигляді уявлень, знаків природних і штучних мов.

Щодо можливостей пізнання людиною світу у гносеології сформувались три крайні **позиції**:

Гносеологічний оптимізм – як переконання в безмежності та всесиллі розуму людини пізнати все;

Гносеологічний агностицизм – переконання в неможливості для розуму проникнути в сутність речей та явищ, а отже й неможливості пізнати істину;

Гносеологічний скептицизм – сповідує сумнів у можливості досягти істину.

2. Види, рівні та форми пізнання. Пізнання є процесом складним та структурованим, існують різні *види* пізнання: *міфологічне, містичне, релігійне, мистецьке, повсякденне, наукове* тощо. Кожен з цих видів має свою специфіку. Очевидно, що в залежності від виду пізнання відрізняються і його результати (знання), навіть якщо об'єкт в різних видах пізнання буде один і той самий. Для будь-якої людини першим доступним для неї видом пізнання є *повсякденне*. Його особливістю являється максимальна природність – це той так званий *здоровий глузд*, який кожен з нас накопичує впродовж життя, аби вміти орієнтуватись у світі, починаючи від базових знань про світ й завершуючи тим, що людина називає мудрістю, життєвим досвідом. Знання, здобуті в ході повсякденного пізнання, вберігають нас від небезпечних вчинків, допомагають робити правильний вибір: серед множини життєвих варіантів обирати те, що нам потрібне або те, що є найкориснішим для нас. На основі повсякденного пізнання можливі всі інші види пізнання.

Окрім поділу за різновидами в гносеології застосовується ще й поділ за рівнями пізнання. Зокрема, виділяють *чуттєвий та раціональний рівні пізнання*.

Чуттєвий – початковий рівень пізнання, що спирається безпосередньо на емпірію, *чуттєвий досвід* та є можливим саме завдяки йому. Чуттєве пізнання відбувається у притаманних йому формах. **Формами** чуттєвого рівня пізнання є **відчуття, сприйняття та уявлення**. Як відомо, людина має п'ять органів чуття: зір, смак, слух, нюх та дотик, що є такими собі «віконцями», через які до нас потрапляє первинна інформація про зовнішній світ. Через очі ми маємо зорові відчуття, через вуха – слухові тощо. **Відчуття**, таким чином, є початковою формою пізнання, що містять інформацію від різних органів чуття, в яких фіксуються окремі характеристики пізнаваного предмета. **Сприйняття** є більш складною формою пізнання, в якій дані від окремих органів чуття об'єднуються в єдиний цілісний образ пізнаваного предмета на основі живого споглядання. **Уявлення** є формою чуттєвого рівня пізнання, в якій образ пізнаваного предмета реконструюється, відтворюється за допомогою пам'яті або уяви: ми уявляємо те, що раніше впливало на наші органи чуття або могло впливати, але в теперішньому такий вплив відсутній.

Більш складним рівнем пізнання є **раціональний**, це рівень безпосередньої розумової діяльності, що виявляє себе у мисленні. **Мислення** є активним процесом узагальнення й опосередкованого відображення

дійсності, що забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зав'язків дійсності та виражає їх у системах понять. Виділяють два основні *рівні мислення*:

- **розсудок** – початковий рівень, на якому мисленнєва діяльність здійснюється за наперед заданими схемами. Отже суб'єкт пізнання на рівні розсудку демонструє вміння мислити абстрактно, відтворювати логічні мисленнєві конструкції та засвоєний понятійний апарат – використовує те, що вже існує в системі людського знання;

- **розум** – вищий рівень мисленнєвої діяльності, на якому розвинутий розум здатен подолати наперед задані схеми мислення та створювати нове знання: робити відкриття, висувати нові ідеї та гіпотези, формулювати нові теорії та закони тощо. Це творчий рівень вільного мислення. Далеко не кожна людина має настільки розвинутий розум, щоб мислити не за схемами – пізнавальна діяльність більшості людей обмежується розсудковим рівнем. І лише деякі сягають рівня розуму, відкриваючи для людства нові горизонти буття і мислення та вписуючи власні імена у скарбницю людської історії як генії, що показали решті нові шляхи та можливості.

Раціональний рівень пізнання так само здійснюється у *формах*, зокрема, *поняття, судження та умовиводи* є формами раціонального рівня. **Поняття** є початковою «цеглинкою» мислення, це виражене в словах узагальнене та найістотніше розуміння певного явища, події, предмета або зв'язку. Простіше кажучи, поняття є словом із строго закріпленим значенням. Понятійний стиль мислення був започаткований **Сократом**, поняття, завдяки строгості й сталості їхніх значень, стали основою для формування наукової мови – однозначної, чіткої, об'єктивної. **Судження** – це висловлювання про властивості досліджуваного об'єкта. **Умовивід** є логічним міркуванням шляхом поєднання декількох суджень, що призводить до формування нових знань.

3. Істина і знання. Як уже було зазначено, істина є найвищою метою пізнання, це відповідність знань дійсності, адекватна інформація про об'єкт пізнання, отримана завдяки його чуттєвому або раціональному осягненню, або завдяки повідомленню про нього. Філософів з найдавніших часів цікавило питання, як людина може бути впевнена в тому, що її знання дійсно відтворюють світ таким, як той є. Шукаючи відповідь на це питання, філософи в різні часові періоди розробили ряд *концепцій істини*:

- *кореспондентська* – розроблена **Платоном та Аристотелем**, ґрунтується на точній відповідності знань дійсності; людина в ній виконує роль посередника (кореспондента) між дійсністю та знаннями про неї;

- *конвенційна* – розроблена *Анрі Пуанкаре* на межі 19-20 ст., в ній істина розуміється як результати домовленості (конвенції) між людьми про те, що на даному етапі вважати істиною;

- *регулятивна* – істина, що саморегулюється в ході розгортання пізнавального процесу, розвитку пізнавальних здатностей, створення нових методів пізнання тощо;

- *когерентна* – істина як сума знань, що внутрішньо узгоджені, несуперечливі між собою;

- *прагматична* – теорія, розроблена представниками американської школи прагматизму (*Д. Дьюї, У. Джеймс*), в якій визначальним принципом є корисність знання, його здатність вирішувати певні проблеми в житті людей чи існуванні світу.

В гносеології сформульовано ряд **ознак істини**, що стали її характеристиками, невід’ємними властивостями. Це: **об’єктивність, обґрунтованість та конкретність** істини. Крім того, виокремлені певні етапи буття істини, такі як: **абсолютна істина, відносна та конкретна істина**. Йдеться про те, що **абсолютна істина** містить всю повноту знань про світ або повноту знань про досліджуваний об’єкт. Поняття абсолютної істини використовується дуже обережно, адже людина, будучи обмеженою істотою, не може претендувати на абсолютність будь-де. **Відносна** – істина, доступна на даному етапі пізнання, з врахуванням обмеженості людських пізнавальних можливостей, а отже й перспектив, що істина буде змінюватись. **Конкретність істини** – це розуміння, що істина є не абстрактною, розмитою, але конкретним знанням про щось. В цілому, всі дослідження істини приводять до висновку про те, що істина перш за все, є процесом, що відображає *прагнення* людини до досконалості, й не зважаючи на неможливість досягнення такої досконалості, прагнення її все ж є шляхетним.

Поряд з проблемою істини актуальною є тема знання як результату пізнання. **Знання** є перевірена досвідом та засвоєна інформація про світ; сукупність відомостей, набутих у процесі повсякденного досвіду, навчання та спеціальних способів дослідження. Поняття знання може використовуватись як синонім до істини. Проблеми знання у філософії досліджуються в розділі **епістемології**. Оскільки людина за свою історію накопичила величезний обсяг знань, філософи його упорядкували та систематизували. Отже, **знання** за різними критеріями розділяють на:

- *перцептивне* (ґрунтоване на досвіді) та *аперцептивне* (абстрактне);
- *повсякденне* (здоровий глузд) та *теоретичне* (системно організоване)

- наукове та ненаукове, навколонукове, квазінаукове, псевдонаукове – те, що безпідставно претендує на науковість.

Знання також класифікують за предметом дослідження – *природничі та соціогуманітарні, математичні* тощо.

4. Наука і наукове пізнання. Наукове знання складає особливий масив знань, що чинять максимально потужний вплив на всі сторони буття людини та світу. Сьогодні не існує жодної сфери, яка не змінювалась би під впливом науки. Наука, як самостійна сфера людської діяльності, склалась в 17-18 ст. Її відмінною **ознакою** стало жорстке опертя на *факти, логіку мислення та дослідна перевірка* результатів. Знання, що здобувались у такий спосіб, відкрили для людства шлях науково-технічного прогресу, наукових революцій та неупинного розвитку. **Наукове знання** — це система знань про закони природи, суспільства, мислення, воно є основою наукової картини світу, оскільки описує закони його розвитку. При цьому кожна наука будує свою наукову картину світу, як то біологічну – в біології, фізичну – у фізиці і т.ін. З точки зору змісту наукові знання поділяються на *природничі та соціогуманітарні*; з точки зору віддалености від практики на: *фундаментальні та прикладні*. Наукове знання має ряд обов'язкових **характеристик**, зокрема: *об'єктивність, теоретичність, раціональність, системність та послідовність*. Йдеться про те, що це знання є неупередженим, не залежить від особистісного ставлення людини до нього та ґрунтується виключно на розумі; воно теоретично описує світ на рівні теорій, законів, принципів буття. Крім того наукове знання передбачає системне розуміння світу як єдності й взаємозв'язку усього з усім.

Наукове знання здобувається шляхом *наукового пізнання* світу, що є одним з різновидів пізнання й має свої особливості, зокрема: опертя на **факти**, використання *логіки* мислення та коректної **послідовности** побудови умовиводів, наявність розвинутої **методології** наукового пізнання. Наукова методологія – це система методів та принципів науки, що використовуються для отримання приросту наукового знання. Традиційно наукова методологія складається з наступних **груп методів**:

- **філософські** (діалектичний, феноменологічний, герменевтичний)
- **загальнонаукові** (експеримент, моделювання, формалізація, системний метод, історичний, порівняльний тощо)
- **загальнологічні** (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування)

- **специфічні** наукові (методи, притаманні конкретним наукам, які відповідають специфіці досліджуваних проблем).

Принципами наукового пізнання є: пізнаваності, розвитку, суперечності, єдності історичного та логічного, системності, сходження від абстрактного до конкретного, єдності теорії й практики, творчого відображення та конкретності істини.

Виділяють два **рівні наукового пізнання**:

- **емпіричний**
- **теоретичний.**

Емпіричний рівень максимально пов'язаний з дослідженням фактів, даних чуттєвого досвіду. На цьому рівні використовуються відповідні методи: **спостереження, вимірювання, експеримент**. Теоретичний рівень характеризується прагненням до узагальнення досвідного матеріалу й формулювання **ідей, гіпотез, висновків, теорій, законів, принципів**, що відображали б це узагальнене розуміння. Найфундаментальнішими серед них є поняття «**закон**» і «**теорія**». **Закон** – це зв'язок, який характеризується всезагальністю, необхідністю, повторюваністю, стійкістю. Головним завданням наукового дослідження завжди вважається відкриття законів. **Теорія** – упорядковане знання про закономірності того чи іншого аспекту дійсності. Ознаками теорії як логічного способу пізнання світу: а) системність; б) узагальненість; в) узгодженість. Теорія завжди формулює стійкий, повторюваний зв'язок між предметами або явищами.

5. Діалектика як теорія і як метод. **Діалектика** (від грецьк. *μυστέω σπέρχαις*) є найзнаменитішим філософським **методом**, відомим ще з часів античності. Зокрема, **Геракліт**, з його позицією «все тече, все міняється», вважається одним з творців діалектики. Завдячуючи внеску **Г. Гегеля**, діалектика сягнула рівня філософського **вчення про розвиток**. Отже, **діалектика** – це особливий стиль мислення та особливе світосприйняття, побудовані на уявленнях про **розвиток і взаємодію** всього існуючого. Марксисты доповнили вчення Г. Гегеля, сформулювавши закони та принципи діалектики. Є **три закони діалектики**.

1. Переходу кількісних змін у якісні.
2. Єдності й боротьби (взаємопроникнення) протилежностей.
3. Подвійного заперечення (заперечення заперечення).

Для розуміння цих законів діалектики, перш за все, слід пам'ятати, що вони описують процес розвитку ідеї (пізнання). Зокрема, починається процес пізнання завжди з кількісного накопичення пізнавального матеріалу. На цьому принципі побудована вся система освіти – від початкової, де дитина опановує початки грамотності й освіченості – до

середньої, де здобувач оперує вже більш складними знаннями, поняттями, операціями – до вищої, де здобувач отримує можливість мислити узагальнено, критично, творчо. Йдеться про те, що з накопиченням достатнього кількісного досвіду відбувається досягнення нової якості розуміння. Так можна описати дію *першого закону діалектики*, коли **кількість** переходить у **якість** при досягненні необхідної **міри**. *Щодо закону взаємопроникнення протилежностей*, то йдеться про те, що розуміння певних явищ життя можливе через їхню протилежність: добро-зло, правда-брехня, красиве-потворне тощо. Хрестоматійним став приклад розуміння добра і зла. Як описується в Біблії, добро перші люди, Адам і Єва, зрозуміли тоді, коли були вигнані з раю через гріхопадіння та зіткнулися з його протилежністю – злом, хворобами, тяжкою працею. До цього в раю добрі умови існування сприймалися ними як норма, й лише тоді, коли була втрачена ця можливість, Адам і Єва зрозуміли – пізнали – втрачене як добро. *Третій закон подвійного заперечення* акцентує увагу на тому, що людина не утримує у своїй свідомості, розумі увесь здобутий попередній досвід. Він переосмислюється або мовою філософії – **діалектично заперечується** – з позиції зберігання того, що потрібне для подальшого розвитку, руху вперед. Цей процес можна описати як *еволюцію знання*: все, що втратило дієздатність, актуальність, заперечується, а те, що має потенціал, використовується як основа для подальшого розвитку. Дію закону можна порівняти з рухом сходами: кожна наступна сходинка умовно є запереченням (як подоланням) попередньої. Рухаючись таким чином, ми діалектично, або умовно заперечуємо минуле, як те, що вже відбулось та не існує, при цьому саме минуле є можливістю для майбутніх змін та досягнень.

Окрім законів у діалектиці використовуються **принципи**, зокрема наступні: **загального зв'язку, розвитку, суперечності, стрибкоподібності, заперечення**. Вони є категоріями мислення, а отже й категоріями діалектики. Окрім зазначених категорій варто ще згадати наступні: *взаємодія, відношення, кількість, якість, властивість, міра, відмінність, протилежність, антагонізм та інші*. У категоріях діалектики відображені найзагальніші суттєві ознаки, зв'язки, властивості, відношення між речами, які існують в об'єктивній дійсності.

Альтернативою діалектики є **метафізика**, яка розглядається як філософський метод дослідження речей та явищ, як вони є, ігноруючи моменти змін, розвитку. В сучасній філософії науки метафізика є синонімом до філософії в цілому та до поняття онтології.

Висновки. Питання про те, яким чином людина пізнає світ, є одним з найдавніших у філософії. Узагальнюючий багатий гносеологічний досвід вирішення цього питання, можемо підсумувати. Процес пізнання починається з уваги до окремих конкретних речей та явищ, з'ясування їхньої сутності, що відкриває шляхи для узагальнення та виходу пізнання на більш абстрактні рівні знання загального. Узагальнений пізнавальний досвід, попри те, що він віддалений від конкретного та часткового, має вищий пізнавальний потенціал, адже на цьому рівні знання існує у вигляді теорій, законів, принципів, а отже, відображає тенденції та перспективи розвитку, пропонує уявлення про природу понять. Однак, яким би досконалим не видавався шлях пізнання та здобуті результати, не можна забувати про те, що людина – істота не абсолютна, а значить може помилятися, а отже будь-які знання є лише етапом на шляху до одвічного прагнення людини до істини.

Тема 12. Соціальна філософія.

1. Сфери суспільного життя, характеристика та функції.

Соціальна філософія – це ще один класичний розділ філософського знання, що присутній у філософії зі стародавніх часів. Соціальна філософія досліджує суспільство, соціум як спосіб організації життя та найрізноманітніші питання з цим пов'язані. **Суспільство** — це сукупність усіх видів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, в якій знаходить вияв їх взаємозалежність один від одного. Вже давніх філософів цікавили питання походження та досконалого устрою держави. Адже лише людина веде державно-суспільний спосіб існування та має потребу в ньому. Зважаючи на те, що держава як соціальний інститут, характеризується цілою низкою репресивно-каральних функцій, постали питання: для чого людині держава? чому люди так ретельно зберігають державу, не зважаючи на всі проблеми, складнощі та обмеження, пов'язані з нею? як удосконалити державу, краще узгодити її інституції з потребами та запитамі людини? які відмінності між державою та суспільством? як співвідносяться людське існування та існування держави, що важливіше? Перелік питань можна продовжувати, адже кожна людина є соціальною істотою (За Аристотелем – соціальною твариною), а значить у кожного з нас можуть бути питання щодо держави або суспільства.

Людина має *потребу в суспільному способі буття* через те, що суспільство забезпечує наступні провідні *потреби*:

- 1) *збереження та відновлення членів суспільства;*
- 2) *підтримка стабільного існування соціальної організації життя;*

3) культивування вищих *духовних потреб* у членів суспільства.

Таким чином, головними *ознаками* суспільства є:

1. Соціальна *діяльність*.
2. *Спілкування*.
3. Накопичення і передача *досвіду*.

В сучасній філософії щодо розуміння суспільства використовується *системний підхід*, який передбачає ставлення до суспільства як до складної багатофункціональної динамічної цілісності, що самоорганізується та саморегулюється. *Соціальна система* – цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їхні зв'язки, взаємини, взаємодії та соціальні інститути й організації, соціальні групи, спільноти, норми і цінності. Виокремлюють чотири *сфери* суспільного буття:

- *матеріальна*
- *соціальна*
- *політична*
- *духовна*.

Йдеться про те, що існування будь-якого суспільства проявляється на рівні матеріального буття, це власне люди (тілесно) з їхніми навичками та вміннями, матеріальні цінності, які вони створюють, засоби та знаряддя праці, якими користуються, природні ресурси, які мають у користуванні тощо. В цілому це *матеріальна*, або *економічна* сфера – сфера спеціалізованого виробництва, розподілу, обміну і споживання речей.

Соціальна сфера представлена різного роду соціальними утвореннями, інституціями, що утворюються відповідно до потреб і запитів людей та суспільства в цілому, як то: сім'я, суспільні верстви (класи), соціальні групи за професійним спрямуванням, якими визначається соціальний статус людини, заклади освіти та виховання, система соціального захисту (допомоги), медичного забезпечення тощо.

Політична сфера – це зона продукування і підтримання влади в суспільстві. До цієї сфери відносяться: владні інститути держави, політичні партії та організації, система права та правового, ідеологічного регулювання соціальних стосунків, правова свідомість, політичні відносини тощо. Важливо зазначити, що всю систему політичних відносин можна розділити за спрямуванням діяльності:

- 1) політичні інститути, що забезпечують внутрішній порядок в суспільстві;
- 2) політичні інститути, діяльність яких спрямована на забезпечення міжнародної безпеки та стабільності суспільства.

Духовна сфера суспільства формується на рівні *суспільної свідомості* як результат попереднього історичного й культурного досвіду, властивого кожному суспільству у вигляді традицій, закріплених суспільно значимих норм та цінностей, моделей соціально прийнятної поведінки, накопичених досягнень в царині філософії, науки, культури, мистецтва, етики й естетики тощо. Важливим елементом духовної сфери є інститут релігії та церкви. На цьому рівні *фігурують економічна, правова, моральна, естетична, релігійна свідомість*, архетипи колективного несвідомого.

Зазначена структура притаманна суспільствам різного **типу**: *відкритим або закритим, демократичним або тоталітарним, правовим або неправовим, ліберальним або таким, що характеризуються значною присутністю держави в житті суспільства*. Тому сутність суспільного буття, його якість визначаються не лише рівнем розвитку кожної з виокремлених сфер, але ще й рівнем свободи, якою можуть користуватись члени соціуму, ставленням з боку соціуму до цінності кожного людського життя, пріоритетами, що визначають особливості будь-якого суспільства.

2. Історико-філософські моделі суспільного буття. Соціальна філософія є класичною дисципліною, що з'явилась ще в давній філософській традиції. Слід зауважити, що питання суспільного буття були актуальними як в стародавній східній, так і в західній філософії. Важливість цих питань зберігається донині, адже соціальність є невід'ємною людською характеристикою, екзистенціалом буття людини. Тому питання про походження держави, можливості її удосконалення, місце людини в соціумі – фактично вічні філософські питання. Хоча відповіді на них в різні часи дуже різняться. Зокрема, індійська філософія стала апологетом кастового соціального устрою Індії, для його збереження та захисту використовувався авторитет священних текстів, релігійна догматика, авторитет священства. Не дивно, що Індія і в сучасному світі є доволі закритою країною з незмінно консервативним та непорушним кастовим поділом населення. Хоча такий поділ і не досконалий, проте на те є воля богів, а проти неї нічого не вдієш.

Китайська соціальна філософія так само є відображенням *консервативності* китайського соціального устрою. На відміну від індійського, китайський консерватизм, окрім релігійного авторитету, апелює ще й до традиційних родинних цінностей, зокрема, до авторитету батька та непорушності сім'ї. Правитель в Китаї порівнюється з батьком в родині, він має абсолютний авторитет, а отже й необмежену владу. Модель китайського соціуму графічно можна зобразити у формі трикутника, вершиною якого є правитель/батько, решта – це основа, але й підніжжя

трикутника. Правитель опікується підданими, немов батько: має владу як карати, так і винагороджувати будь-кого. Філософсько-релігійні системи Сходу обґрунтовують та захищають сформовані соціально-політичні традиції від зовнішніх впливів, наполягаючи на їхній віковій сталості, зокрема вищій (священній) цінності владних інститутів.

В західній соціально-філософській традиції наявний варіатив найрізноманітніших позицій щодо трактування соціальних питань. Зокрема, **Платон** в діалозі «*Держава*» запропонував договірну версію її походження – як взаємовигідний договір людей про створення держави задля вирішення ряду питань, що мають розв'язуватись колективно. Визнаючи недосконалість всіх наявних у світі держав, Платон взяв на себе сміливість створити модель ідеального суспільного устрою (суспільство і держава на той час використовувались як синоніми). Його досконала держава черпає власну досконалість у світі ідей – ідеальному світі, за що й була згодом критикована **Аристотелем**. Платон, однак, запропонував ціннісний вимір держави – *справедливість*, як її мету. Ця позиція закріпилась у філософії: держава має бути справедливою.

Оскільки справедливість є максимально суб'єктивним поняттям, то й засади державного правління в різні часи суттєво різнились між собою. Власне Платон справедливість пов'язував з душевною організацією людей: кожен має займатись тим, до чого призначений від народження. Філософ був переконаний в тому, що кожен народжується з душею певної вартости: золотою, срібною або залізною/мідною. Володарі золотих душ характеризуються мудрістю, тому мають управляти державою. Звідси його парадоксальний висновок: філософи мають управляти державою. Володарі срібних душ є мужніми людьми, тому мають охороняти державу. Залізна душа характеризується спраглистю до чуттєвих насолод, тому володарі таких душ є доволі нищими істотами, однак і вони мають приносити користь державі – фізично працювати для спільного добробуту. Аби уникнути зловживань при владі, Платон запропонував позбавити правителів приватної власности та утримувати коштом всього соціуму – так вони ухвалюватимуть корисні для всіх закони.

У платонівській державі важливе місце відводилось вихованню молоді, а саме з юних літ дітей слід виховувати патріотами – так забезпечується стабільне майбутнє країни. Розуміючи критичну важливість виховання, Платон наполягав на тому, що це має бути суспільно організований та контрольований процес. Тому він відмовив батькам у праві рости й виховувати власних дітей, запропонувавши їх «усупільнити» та рости разом, прищеплюючи цінності, корисні для блага держави. Дітей

слід фізично розвивати, вчити математики, загартовувати бойовий дух мажорними маршами, героїчною поезією – в майбутньому ці люди повинні будуть захищати державу, тому лірику або театр слід заборонити, щоб вони не розхолоджували юних душ, не відволікали від справжнього життя.

Ідея Платона про те, що держава є вищим благом, а людина здобуває цінність лише тоді, коли приносить суспільну користь, була спільною позицією античного світу, що відображається в максимі: людина для держави. Слід зауважити, що в сучасному демократичному світі діє інший принцип: держава для людини, яким визнається абсолютна цінність кожного людського життя. За настільки радикальну позицію **Бертран Рассел**, англійський філософ 20 ст., називав Платона «адвокатом тоталітаризму».

Аристотель, критикуючи свого вчителя, запропонував концепцію держави, максимально наближену до природного організму – в державі, як в живому організмі, мають відбуватись системно узгоджені процеси, що забезпечуватимуть його цілісність та життєздатність. Концепції цих філософів поклали початок розуміння держави з позицій **соціального універсалізму**, коли визнається організація соціуму та панування в ньому особливих законів буття, відмінних від правил життя окремих людей. В античності ж були закладені й основи іншої позиції – **соціального атомізму**, в межах якої суспільство розуміється як велике скупчення окремих індивідів – соціальних атомів, кожен з яких рухається за власною траєкторією, а всі разом вони забезпечують існування соціуму. Автором такої концепції став Епікур.

Продовження соціально-філософської тематики в часи середньовіччя відбувалось у відповідності до християнського трактування держави як прообразу Царства Небесного на землі. Теоретичне обґрунтування теологічної концепції походження держави надав **Августин Блаженний** в роботі «*Про Град Божий*». Завдяки йому на довгі століття закріпилось сакральне ставлення до держави та до правителів як до помазаників божих, представників Бога на землі, будь-які протести чи виступи проти них були кваліфіковані не лише як громадянські злочини, але й як гріхи перед Богом. Середньовічна соціальна філософія в цілому вписується в традицію соціального універсалізму.

Ситуація стала змінюватись в часи Відродження з лібералізацією та раціоналізацією життя Європи. В цей час, завдяки здобуткам **Томаса Мора** й **Томасо Кампанелли** у філософії з'являється жанр *соціальної утопії*. Їхні утопії носили виключно соціалістичний характер: приватна власність була оголошена авторами причиною всіх бід та страждань

людства, тому вони виходили з ідеї відміни приватної власності, запровадження спільного володіння суспільними благами, що на їхню думку відкривало шлях до справедливого суспільного устрою. Назва – утопія – в повній мірі відображає сенс створюваних нами проєктів: неіснуюче місце або неможливість досягти справедливого соціального ідеалу, хоча вже саме прагнення до нього є шляхетним та заслуговує на схвалення.

Особливе місце в філософії Відродження займають соціальні проєкти, що спираються на концепт *вигоди*. Авторами таких проєктів були **Лоренцо Валла й Ніколо Макіавеллі («Державець»)**. На сторінках своїх творів ці мислителі, осмислюючи сенс існування держави, намагались узгодити його з сутністю людини. Зокрема, в природі людини вони відмітили прагнення до отримання вигоди, користі від усього, що вона робить. Тому й утворення держави – за цією логікою – мало би передбачати здобуття певних вигод, яких людина не могла отримати без неї. Л. Валла побачив ці вигоди в тому, що в державі з'являються багатії, приносячи цим користь для всього суспільства: їхнім коштом спонсоруються різноманітні соціальні проєкти, утримуються суспільні заклад, що не можуть самі себе окупати, однак необхідні для нормального існування соціуму: приходські школи, публічні бібліотеки та музеї, заклади первинної медицини тощо.

Н. Макіавеллі надав принципу вигоди загально суспільного значення: для соціуму вигідно мати сильного правителя, що турбуватиметься про спільне благо, забезпечить силу, незалежність і лад у державі. Правитель же, якщо він дійсно сповнений державницької думки, готовий забезпечити славу, силу й міць держави, повинен з користю для себе користуватись всіма можливостями здійснення політики. Він може чинити злочини, аби здобути владу та утримати її в своїх руках, проте має потурбуватись про те, щоб його ниці справи не стали відомими широкому загалу. Навпаки, в очах публіки він має створити собі образ чесного, дбайливого правителя, сумлінного сім'янина, людини, наділеної всіма найкращими якостями, якому населення з готовністю довірить владу й право управляти ними. Не дарма Н. Макіавеллі вважають творцем *політичної філософії*, сформульований ним принцип *віроломства в політиці* («мета виправдовує засоби») зберігає свою актуальність і в сучасних умовах.

В новоевропейській філософії особливе місце в розробці соціальної проблематики належить англійцям – **Томасу Гоббсу, Джону Локку**. Т. Гоббс в книзі *«Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської»* порівняв державу з міфічним чудовиськом – Левіафаном, який постійно вимагає жертв та пожирає людей. Так і держава

– вимагає від людей різноманітних жертв, отже держава є монстром, чудовиськом, проте Т. Гоббс наполягає, що краще з нею, аніж без неї. На думку філософа, були часи, коли люди вели виключно природний спосіб життя, без держави. Люди перебували у стані «війни всіх проти всіх», панувало право сильнішого – переможець отримував здобич. Зрештою, людям набридло жити у стані вічного страху, й вони вирішили домовитись між собою – укласти **договір, угоду** – про створення спеціального інституту – держави, яка б врегульовувала стосунки між людьми, визнаючи **природні права** кожного на життя, свободу та володіння власністю. Всі люди добровільно погодились обмежити свої природні права та свободи на користь дотримання державних законів та норм. Натомість вони отримали гарантії, що ніхто з людей не зможе безкарно позбавити будь-кого базових прав на життя, свободу та власність. Таким чином постала держава як інститут примусу, здійснення влади. Т. Гоббса вважають творцем **договірної теорії походження держави**. Джон Локк доповнив концепцію Т. Гоббса теорією розподілу влади на три самостійні незалежні гілки: законодавчу, виконавчу та судову. З точки зору філософа, таке розділення повинно убезпечити громадян від зловживань влади – кожна її гілка буде контролюватись двома іншими. Цей порядок існування державної влади зберігається у світі донині.

Окрему сторінку філософського розуміння держави вписали французькі просвітники, зокрема **Жан-Жак Руссо, Вольтер, Шарль Монтеск'є** та інші. Так Ж.-Ж. Руссо заперечив гобсівський принцип війни всіх проти всіх у природному світі. Навпаки, Ж.-Ж. Руссо був переконаний, що природний додержавний стан був станом райської ідилії й гармонії для людства – всі користувались всим, не було чвар, війн, ворожнечі. Однак комусь з людей схотілось відгородити собі шматок землі зі спільного користування у приватне. Той, хто звів на землі перший паркан, став першим власником та тим, хто зруйнував ідилію, вказавши на відгороджену ділянку: «Мое». Інші люди, побачивши це, схотіли й собі мати щось у власності. Оскільки ніхто з тих перших власників не мав законного права мати ділянки, то власники, аби захистити власність, змовились між собою про створення держави – захисного механізму для їхніх дій.

Ж.-Ж. Руссо наполягав на тому, що держава стала результатом змови власників, яким вона була вигідна. Решта людей теж стали громадянами держави, хоча й не мали в ній потреби. Однак ставши громадянами, ці люди пожертвували частиною своєї природної свободи, а отже мають отримати від держави якусь вигоду. З точки зору Ж.-Ж. Руссо така вигода

полягає в **народному суверенітеті** – *праві народу на повалення тирана*. Якщо правитель здійснює владу в інтересах усіх громадян, тоді його дії є законними й легітимними. Однак якщо правитель зловживає владою, то законним стає право народу на революцію й повалення тирана. Таким чином Ж.-Ж. Руссо зламав традицію сакрального розуміння держави й правителів як намісників Бога на землі. Він вказав на громадянський статус кожного члена держави, а отже й обов'язок для кожного коритись правовим законам й виступати проти неправових. Те, що до цього мало назву смуту, бунту, завдяки Ж.-Ж. Руссо отримало правове визнання й статус законного права на революцію. Принципи державного правління, розроблені видатними новоєвропейськими мислителями, склали основу для прийняття перших у світі конституційних документів – *Конституції США (1787 р.)* та *Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.)*.

Німецькі класики додали до розуміння соціального розрізнення та теоретичне обґрунтування понять *держави* (як сфери зобов'язань, правил, норм) та *громадянське суспільство* (як сфери, що об'єднує всі складові людського існування), деталізували й поглибили розуміння правової сфери, цінності особистості, морального змісту права й законів тощо. В некласичній філософії відбулося розмежування підходів у трактуванні держави на природно-правовий та позитивістський. Позитивіст **Огюст Конт** став засновником науки про суспільство – **соціології**. В ній особлива увага приділена емпіричним дослідженням (в першу чергу статистичним) соціальних процесів та прогнозуванню результатів. Нові підходи некласичної філософії сприяли розширенню розуміння процедури законотворчості й природи держави через звичаєве, прецедентне право, а отже й розробці ряду механізмів державно-правового регулювання, спираючи їх на факти, традиції, звички тощо. **Джон Стюарт Міль** запропонував визначення громадянського суспільства як сфери максимальної свободи людини: в ньому *свобода кожного обмежується сферою дії кулака іншої людини*. Йдеться про те, що за умови дотримання законів держави, в громадянському суспільстві людина має максимум свободи, аби лиш вона не заважала свободі іншого. Інакше може зіткнутись «з кулаком іншого», коли той відстоюватиме власні права й свободи. Представники комунікативної філософії 20-21 ст. – **Ніколо Абаньяно, Юрген Габермас** ввели в поле досліджень соціальної філософії поняття «*коекзистенції*» - співіснування, наголосивши на важливості прийняття Іншого, вміння налагодити міжособистісну комунікацію, домовлятися, виробляти спільні рішення, колективно діяти тощо.

3. Людина в суспільній системі: індивід, індивідуальність, особистість. Соціальний статус та соціальна роль. Як вже зазначалося, суспільство створюється людьми, люди мають потребу в суспільному існуванні, крім того людина є основою будь-якого суспільства. Завдяки тому, що люди ведуть соціальний спосіб життя, вони проявляють себе, реалізуються в суспільстві, здобуваючи нових ролей та соціальних статусів. Акт народження людини є природним, однак, народившись, людина стає на шлях **соціалізації** – взаємодії з іншими людьми та з суспільством в цілому, завдяки чому набуває суспільно-соціальних ознак та характеристик, якими зрештою, відрізняється від усіх інших, стає неповторною та особливою – особистістю. Процес соціалізації відбувається шляхом подолання ряду етапів: від простішого до більш складного, від більш простої соціальної взаємодії до більш складної. Такими етапами становлення людини є: **індивід, індивідуальність, особистість**.

В понятті *індивід* відображаються в першу чергу природні характеристики та відмінні риси окремої людини як біологічної істоти, що включена в суспільно-соціальні процеси. Коли в процесі соціалізації індивід набуває своїх неповторних рис, унікальних властивостей, що вирізняють його серед інших, то він стає *індивідуальністю*, в цьому понятті підкреслюється неповторна своєрідність кожної людини. Наступний етап соціалізації, якого проте, досягають далеко не всі люди – становлення *особистості*. Людина як особистість володіє сферою духовності – є духовною, набула самобутності, високих соціальних якостей, багатства душі, гармонійно та універсально розвинутих здібностей і талантів. Поняття «особистість» підкреслює статус людини як *суб'єкта* суспільних відносин – вона засвоїла правила суспільно прийнятної поведінки, соціальні норми й цінності, але при цьому ще й здатна до самоорганізації, саморозвитку, самомотивації, володіє лідерськими навичками, схильна до вільного та відповідального вибору тощо. Власне становленням особистості увінчується процес соціалізації людини.

Будь-яка людина як член соціальної спільноти має ряд потреб, серед яких: **матеріальні, соціальні, духовні потреби**. Найвідомішим варіантом упорядкованого переліку людських потреб є т.зв. «*Піраміда Маслоу*» – ієрархічна система потреб людини, складена американським психологом Абрагамом Маслоу, згідно якої базовими є *фізіологічні* потреби (усе, що необхідно для підтримки життя – їжа, одяг, житло тощо); далі потреби в *безпеці* (здоров'я, майна й майбутнього); наступний рівень – це *соціальні* потреби (належність до колективу, спілкування, дружба, кохання, емпатія, розуміння тощо); наступний рівень – це потреби у повазі (відчуття

цінності свої особистості, визнання, самоповага, досягнення, впевненість); найвищий рівень потреб – це самовираження (як бажання стати більшим, ніж ти є, тим, на що спроможний). Серед зазначених рівнів потреб потреби у повазі забезпечуються, завдяки **соціальному статусу** людини та тій **соціальній ролі**, яку кожен з нас відіграє в колективі, тим, яку «вагу» в колективі має кожен індивід. Статус може бути *вродженим* (стать, раса, етнос) або *досягнутим* (громадянство, сімейний стан, професійна належність: військовий, управлінець, освітянин, тощо); *формальним* (професор, генерал, студент, викладач) та *неформальним* (лідер, друг, пішохід тощо). В суспільстві кожна людина одночасно поєднує кілька статусів (*змішаний статус*), при чому соціальний та особистий статус можуть не збігатися, однак в єдності вони створюють **соціальну позицію** та **роль** особи.

Соціальна роль — сукупність дій, які мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі. Кожний статус, як правило, передбачає кілька ролей (за **Талкоттом Парсонсом**):

- **емоційна**: одні ролі потребують емоційної стриманості, інші — розкутості;
- **спосіб одержання**: одні приписуються, інші — завойовуються;
- **масштаб**: частина ролей сформульована і чітко обмежена, інша — розмита, невизначена;
- **формалізація** — дія в межах установлених правил або довільно;
- **мотивація** — спрямування на особисте чи загальне благополуччя тощо.

4. Суспільство та соціум. Соціальні групи. Поняття суспільства та соціуму є *синонімічними*, проте існують певні особливості їхнього використання. **Суспільство** є формою життєдіяльності людей, способом їхньої спільної організації. Суспільна система розвивається на основі об'єктивних соціальних законів. **Соціум** – це система суспільного життя людей. Власне й походження поняття «соціум» – від латинського «суспільство». При цьому поняття «соціум» використовується як більш узагальнена форма (напр. соціальні закони, соціальна взаємодія), а «суспільство» – як більш конкретна форма співжиття людей (напр. українське суспільство, громадянське суспільство тощо).

Суспільство є системною сукупністю індивідів, які взаємодіють між собою, перебувають у різних стосунках, забезпечуючи свою життєдіяльність. Суспільні взаємовідносини можуть мати різноманітний зміст: демографічний, економічний, національний, професійний, політичний, світоглядний тощо. Відповідно до змісту соціальної взаємодії формуються

об'єднання людей, різного рівня загальності (охоплення мас) — «*соціальні спільноти*». **Соціальна спільність** — реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується, відрізняється відносною цілісністю та є самостійним суб'єктом соціальної дії. Різновидом соціальних спільнот є **соціальні групи** як основні структурні одиниці суспільства. Соціальні групи бувають різні, вид групи залежить від кількісних її параметрів, специфіки діяльності, соціальної належності, спільності цінностей, норм поведінки тощо. В залежності від розмірів, форм зв'язків індивідів в них, кількості учасників соціальні групи поділяють:

- за розміром — *мікросоціальні* (малі), локальні (середні), *макросоціальні* (великі);
- за соціальним статусом — *формальні* (офіційні) та *неформальні* (неофіційні);
- за безпосередністю зв'язків — *реальні* (контактні) та *умовні* тощо.

Найпоширенішою є класифікація груп за розміром, при чому малі та локальні соціальні групи можуть бути *формальними* або *неформальними, реальними* та *умовними*. Найбільш поширеною *мікросоціальною групою* є **сім'я** як базова структурна одиниця суспільства, що забезпечує відтворюваність, виховання, передачу досвіду та цінностей наступним поколінням (дітям). Сім'ю визначають як малу соціальну групу з людей, що зазвичай перебувають у шлюбі, їхніх дітей та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям. Сім'я здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей. Ще **Аристотель** називав сім'ю основою стабільного здорового суспільства. В традиційному суспільстві роль сім'ї була визначальною для успішного початку соціальної реалізації людини. В нетрадиційному суспільстві роль та вага сім'ї дещо переосмислюється – сучасна людина має фізичні та матеріальні можливості для того, аби одноосібно рости й виховувати дітей, проте моральна цінність сім'ї зберігає свою актуальність. Традиційна сім'я є прикладом формальної (оформленої, офіційно зареєстрованої) мікросоціальної групи. Однак в сучасному світі інститут сім'ї зазнав доволі сильних змін, види сімей стали більш різноманітними, зокрема віртуальні сім'ї є прикладом умовної мікрогрупи; сім'ї, в яких не зареєстрований шлюб батьків – неформальними тощо.

Середні (локальні) соціальні групи – це спільноти людей, що формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною або іншими ознаками. Прикладами таких груп можуть бути: населення міста або села (*регіональні локальні групи*), колектив якоїсь установи чи

організації, союзу або спілки (*функціональні групи*) – Пласт як українська скаутська організація, Ветеранський Рух України, УКАБ – український клуб аграрного бізнесу, викладачі та студенти Національного університету біоресурсів і природокористування України, українські фермери (*стратифікаційна група*) тощо. Населення міста або села є прикладом стихійної, однак реальної та формальної локальної групи, а клуб любителів джазу – це приклад умовної та неформальної групи.

Великі або макросоціальні групи є довготривалими об'єднаннями великої кількості людей за максимально загальними ознаками, як то: статеві, вікові, расові, етнічні, географічні або культурні належності. Кількість учасників таких груп вимірюється мільйонами. Це передбачає, що люди в середині такої групи контактують опосередковано, проте їх об'єднують схожі інтереси, цінності, проблеми, що формуються на основі усвідомлення об'єктивних обставин свого буття. При цьому така спільність інтересів може бути не очевидною, не усвідомлюваною, а характер формування макрогруп – стихійним. Слід зауважити, що макросоціальні групи є головними *суб'єктами суспільного розвитку*. Наприклад, спільні дії соціальних класів, верств або страт суспільства призводили до революційних змін в світовій історії.

Багаточисельність учасників макросоціальних груп, стихійний та випадковий характер їхнього формування, опосередкованість контактів всередині груп зумовлюють ряд питань. Людина є свідомою істотою, що усвідомлює власну суб'єктність, а отже й здатність та право обирати своє місце в соціумі. Йдеться про потребу людини у самоідентифікації як психологічній згоді ототожнювати себе з певною макрогрупою. Завдяки цьому членство в макрогрупах втрачає свій аморфний характер, завдяки активній участі людини – пошуці своєї ідентичності. **Ідентифікація** (від лат. *iden* – «так само», *ta facere* – «робити»; «прирівняти») – широке розуміння психічного процесу уподібнення себе з іншим індивідом чи групою на основі емоційного зв'язку; набуття, засвоєння цінностей, ролей, моральних якостей іншої людини; копіювання суб'єктом думок, почуттів, дій іншого; є способом розуміння іншої людини через усвідомлене чи неусвідомлене ототожнення її з собою. Поняття було введене **Зигмундом Фройдом**. Ідентифікація є дією, актом встановлення ідентичності, в загальному сенсі – це пошук відповіді на питання «**Хто Я?**». В різні часи кожен з нас по-різному відповідає на це питання, отже ідентичність може змінюватись впродовж життя. В сучасному світі навіть питання статі втратило свою чітку визначеність, не кажучи про решту ідентифікаційних маркерів. Проте є соціально значимі маркери самоідентифікації, ціннісний

зміст яких визначається не лише потребами, інтересами й запитами окремої людини, але впливає на здоров'я суспільства в цілому. Одним з таких способів ідентифікації є асоціювання себе з такою соціальною макрогрупою, як нація – **національна ідентичність**.

Нація (лат. *natio* – народ) – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, усвідомленням єдності за маркерами спільності *самоназви, мови, культури, символів, побуту, звичаїв, історичних переживань*, географічного та етносоціального *походження*, соціо-економічних та політичних *інтересів* щодо творення духовно-культурних, політичних та матеріальних *цінностей*, розвитку спільного життєвого простору, розбудови **державности**. Можна стверджувати, що народ перетворюється на націю, коли етнічні відмінності втрачають вирішальний характер в процесі самоідентифікації населення, а визначальними об'єднавчими чинниками стають патріотизм, політичні цінності, усвідомлення причетності та відповідальності (суб'єктності) за долю своєї країни. З поняттям нації пов'язане поняття **цивілізаційної ідентичности** як узагальнення більш широкого рівня.

Формування поняття пов'язується з діяльністю **Самуеля Гантінгтона** – американського політолога. Він визначав цивілізаційну ідентичність як найширший вияв культурної ідентичності, котра формує модель згуртованості людей і слугує засобом їх самовизначення з погляду походження, релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв та інститутів. Йдеться про спільність культурно-цивілізаційних орієнтирів та цінностей, що є маркерами для об'єднання різних націй на підставі спільності історичних, філософських, політичних, соціальних, культурних та інших чинників. Для формування цивілізаційної ідентичности важливу роль відіграють соціальна психологія, розвиток національної ідеї, геополітичне становище, зміст та характер міжнародних відносин, ступінь демократизації або агресивності суспільства та ставлення до цінностей демократії, рівень розвитку громадянського суспільства тощо. Характер української цивілізаційної ідентичности зумовлений складнощами геополітичного становища, культурно-історичних процесів, що відбувались на українських територіях, багатовіковою бездержавною історією України. Проте попри складнощі Україна й українці обрали й заявили про європейський вибір розвитку, власну європейську цивілізаційну ідентичність та орієнтацію на європейські цінності як іманентно властиві українській культурі. Розвиток ідеї європейської цивілізаційної ідентичности України знайшов у філософському доробку **Івана Кураса, Мирослава Поповича, Миколи**

Михальченка, Юрія Павленка, Олега Рафальського, Віри Додонової та інших.

Висновки. Соціально-філософська проблематика є важливою частиною філософського знання, класичною темою філософських роздумів, присвяченою дослідженню феномену соціального, закономірностям й проблемам розвитку суспільства через визначення ролі та впливу в них людського фактору, особливостям існування людини як суспільно-політичної істоти, зв'язкам, що виникають між людиною та суспільством в процесі такого існування. Соціальна філософія пропонує відповіді на питання, хто така людина та яке її місце в суспільстві. Завдання соціальної філософії полягає в тому, щоб надати людині орієнтири щодо її життя в суспільстві та взаємодії з іншими індивідами. З огляду на те, що все людське життя так чи інакше пов'язане із суспільством, зрозуміла важливість соціально-філософського знання та невичерпність тем і проблем соціальної філософії.

Тема 13. Філософська антропологія.

1. Філософська антропологія як вчення про людину: становлення. Філософську антропологію як розділ філософії визначають як системне вивчення й обґрунтування сутності людського буття та людської індивідуальності; у ширшому значенні – як філософське вчення про людину, або *філософію людини*. Щодо становлення цієї дисципліни можна стверджувати, що почалось воно з виникненням власне філософії. Адже це сфера людської творчості, що з'являється завдяки людині, стосується вирішення проблем людського буття або ж питань людини до світу, а отже й розвиток спонукається людськими запитам та інтересами. Однак власна поява філософської антропології як окремого розділу філософії, що поставила питання щодо *сутності людського буття, сутності індивідуальності*, датується початком 20 ст., що є парадоксом, адже людина ще з 5-4 ст. до н.е. увійшла до проблемного поля філософії. Засновниками філософської антропології вважають **Макса Шелера** («*Положення людини у Космосі*» (1928)) та **Гельмута Плеснера**. Проблемне поле дисципліни було сформоване на основі філософії життя **Вільгельма Дільтея**, психоаналізі **Зигмунда Фройда** та феноменології **Едмунда Гуссерля** на перетині біології, психології, етнології, соціології тощо. Становлення філософської антропології пов'язується з так званим *антропологічним поворотом*, що відбувся під впливом здобутків німецького романтизму з його відчуттям трагічності людського буття, його індивідуалізацією, героїзацією, переживаннями (**Йоган Вольфганг**

Гете, Фрідріх Шиллер, Йоган Готфрід Гердер, Фрідріх Шлегель, Новалис, Йоган Фіхте) та філософії життя, особливо ніцшеанства.

Макс Шелер своє завдання вбачав у створенні *цілісного* вчення про людину, її метафізичне походження, фізичне, психічне та духовне начало, про сили й потенції, які змушують людину до розвитку, й про ті, які розвиває власне людина.

2. Історичні традиції розуміння сутності людського. В різні часи в різних культурах сутність людського існування визначалась по-різному. *Стародавні індійські традиції*, в яких філософія нерозривно пов'язана з релігією, сутність людини визначають, виходячи з позиції гріховності, а отже й недосконалості та тимчасовості всього земного. В індуїзмі присутня різка дихотомія (протиставлення) тіло-душа, яка додатково посилюється в умовах жорсткої соціальної стратифікації – поділу суспільства на варни/касти, що й донині залишаються пожиттєвим вироком людині. Душа в індуїзмі/буддизмі розглядається як полонянка плоті, прагне, проте не може звільнитись з тілесного полону. Цінність людини визначається здатністю усвідомити й піднятися над тлінністю всього земного, аби відмовитись від нього, очистити душу й домогтися звільнення – нирвани.

В *китайських* традиціях місце й роль людини визначаються з точки зору її шляху – дао, при чому існує вузьке й широке розуміння дао. В *конфуціанстві* шлях людини – дао – вживається у вузькому (земному) сенсі її корисності для держави, здатності приносити користь громаді. Отже й сенс життя людини, як того вчив Конфуцій, полягає в тому, аби знайти своє місце в соціумі, де ти будеш максимально корисним. *Даосизм* пропонує прямо протилежне тлумачення сенсів людського існування, стверджуючи примарність всього земного. Дао у даосів є шляхом світового існування як світової гармонії, де у всього є наперед визначене місце й призначення. Людина повинна знайти своє місце, проте істинний шлях пошуку пролягає не в активному самопізнанні, а в самозаглибленні, приборканні плоті, недіянні та спогляданні: адже людина – це обмежена істота, їй не відомі дійсні смисли, а її прагнення є обмеженими, залежними від обставин простору й часу, вони лиш руйнують гармонію світу.

В *античній* традиції також простежується ставлення до людини як до часткової сутності, що свою повноту набуває в загальному: служінні державі/громаді (у **Платона**). *Людина для держави* – таким був принцип існування античного суспільства, що є прямою протилежністю до сучасного: *держава для людини*. Проте античне розуміння суті людського визначалось не лише її місцем в соціумі. Людина здобула свою цінність як

активний *суб'єкт*, що вимірює, задає критерії та встановлює істину (у *софіста Протагора*: людина – міра всіх речей). *Сократівське* «Пізнай себе!» стало гаслом розумної людини, яка шукає істину. Аристотель розвинув ці положення вченням про *золоту середину*, в якому запропонував тлумачення етичних поведінкових принципів через *вибір* людини між етичними крайнощами (наприклад, мужність як золота середина між боягузством та безрозсудливістю). Особливого розквіту антропологічна проблематика здобула в пізній античності, адже однією з актуальних філософських тем стало питання, як людині бути щасливою, навіть в умовах суцільної нестабільності та руйнації звичного світу.

В *середньовічні* часи антропологічне питання вирішувалось на користь пріоритету духовних цінностей, божественної істини: людина – вершина божого творіння, проте водночас і раб божий, що має дбати насамперед про спасіння душі, духовне очищення та зростання, аби здобути Царство Небесне. Схоласти пізнього середньовіччя навіть вітали *геліоцентричне відкриття* Ніколи Коперніка – адже воно дозволяло розвінчати особливий статус людини як вінця божого творіння й посилювало положення про гріховну сутність людини, позбутись якої можна лише завдяки божій милості.

Особливого розвитку антропологічна проблематика здобула в період *Відродження*, що сформував нову людиноцентричну ідеологію – *гуманізм* як уславлення гідності й свободи людини (*Піко делла Мірандола «Промова про гідність людини»*). Продовження наукових шукань в Новий час сприяло секуляризації антропологічних вчень та, зрештою, зведення смислів людського існування до природних законів буття (*Поль Гольбах «Система природи»*) або навіть законів механіки (*Жульєн Офре де Ламетрі «Людина-машина»*).

В *німецькій класичній філософії* засобами раціонального доведення (категоричний імператив **І. Канта**) були сформовані тези щодо цінності будь-якого людського життя та неприпустимості ставлення до будь-кого з людей як до засобу, а не як до мети. Одне із завдань своєї філософії І. Кант сформулював у питанні «Хто така людина?», й відповідь на нього стосувалась розмежування природного та духовного (культурного) в людині. У творчості **Г. Гегеля** людський суб'єктивний дух, що характеризується усвідомленням себе як *нескінченності і свободи*, став ланкою на шляху сходження до абсолютного духу.

Появу філософської антропології як самостійної сфери філософських досліджень, пов'язуємо з *некласичною* філософією. Зокрема, **Макс Шелер** стверджував принципову протилежність людини (вільна істота) та тварини

(залежна від природи); **Гельмут Плеснер** дав феноменологічне формулювання «ступенів органічного» та виділив характерну рису живого – *позиціональність* як здатність позиційно організовуватись та визначати себе в часо-просторі. Він уточнив людську позицію як екс-центричну, що для людини означає укоріненість поза власним тілом, поза світом, у сфері рефлексії (ніщо). **Ернест Геллер** став засновником «Асоціації етнічних досліджень та вивчення націоналізму», створив теорію *націоналізму* як єдності на підставі культурної схожості, що формується в індустріальному суспільстві. У 1993 році з ініціативи Геллера та Дж. Сороса було створено Центр з дослідження націоналізму.

3. Предметне поле філософської антропології. **Теяр де Шарден**, релігійний філософ-антрополог 20 ст., автор праці «*Феномен людини*», наполягав на тому, що теорія еволюції Дарвіна не пояснює всіх особливостей розвитку людини. Він вважав, що процеси *антропогенезу* (або становлення людини) відбуваються *нелінійно* та розглядав їх в контексті *космогенезу* як постійної взаємодії механічної та психічної енергії з постійним зростанням психічної, що супроводжується трансформацією свідомості, постійною рефлексією. **М. Шелер** стверджував, що лише людина, будучи особистістю, здатна піднятися над власною тварністю, вийти зі свого тілесного центру, поза просторово-часовий світ (*трансцендувати*) та зробити предметом свого пізнання все, зокрема й саму себе.

У філософській антропології визначені *характеристики* людського існування, зокрема:

- наявність *розуму*
- єдність *біологічного* та *соціального*
- *цілеспрямована* діяльність (як свідомо творчість)
- здатність використовувати *випадковості* (шанси) для власного розвитку
- *духовність* як особлива сфера існування та вимір людського
- здатність до *трансцендентування*
- творення *символів* (насамперед слово як символ).

Особливу, притаманну виключно лише людині область буття становить сфера *духовності*, яку визначають як міру людяности, глибину внутрішнього життя, що вимірюється сукупністю засвоєних людиною духовних цінностей, що накопичені людством впродовж своєї історії, та здатністю розкрити, активно реалізувати себе через них. Осмислення феномену духовності здійснювали такі філософи як: **Мартін Гайдеггер**,

Макс Шелер, Жан-Поль Сартр, представники *Київської школи*: **Микола Бердяєв, Семен Франк** та ін..

Ще одна важлива характеристика людини – здатність творити **символи**. Показовою в даному контексті є творчість українського філософа **Григорія Сковороди**, який у своїй творчості виділив символи в окремий світ – світ Біблії або *світ символів*. Символи, що містяться в Біблії – слова та їхній глибинний зміст – еднають людину зі світом, стаючи такими собі містками, через які встановлюються зв'язки людини зі світом, формуються оцінки (цінності), виробляються моделі поведінки тощо. Завдяки слову людина має можливість до комунікації з іншими людьми, передачі досвіду, творення духовного світу та реалізації себе в різних видах діяльності – творчої, трудової, політичної, соціальної, духовної тощо.

4. Культура як спосіб існування людини. Поняття **культура** походить з грецької й перекладається як *обробіток*, що не випадково, адже першим видом культурно (не природної) діяльності людини стала практика обробки землі з аграрною метою. Таким чином культура стала способом пристосування людини до умов свого існування. Адже біологічно людина є досить слабкою істотою, особливо при народженні та в період дитинства, який у людей триває значно довше, ніж у інших тварин. Для того, щоб поліпшити умови існування, людина стала застосовувати розум й зрештою прийшла до творення особливого штучного світу – культури. Культура стала результатом *доцільної* діяльності людини, *другою природою* людини, основу якої становить засвоєний *соціально-культурний код*, який складають такі найголовніші елементи, як: прямоходіння, мова, мораль, оперування знаряддями праці, технікою тощо. Німецький філософ-антрополог 20 ст. **Артур Гелен** висловив припущення про те, що культура ніби вбудована, закладена або передбачена в біологічній природі людини й формується узгоджено з нею.

Поява та розвиток світу культури стали можливими, завдяки дотриманню ряду *умов*, зокрема:

- наявність процесів *самовідтворення* культури
- *розум* як основа культури та високо розвинутий *мозок*, що визначає здібності особи – як передумова
- *праця* як доцільна, передбачувана діяльність зі зміни дійсності (як *дія* – за А. Геленом) та використання знарядь праці.

А. Гелен вважав, що сукупність змінених в результаті цілеспрямованої людської діяльності (дії) факторів і становить світ культури. Завдяки цьому світ став для людини сферою її зацікавлень, втратив свою

нейтральність та освоюється людиною. Через працю, дію людина відкриває для себе природу речей, у досвіді та через досліди пізнає світ, здобуває об'єктивні знання, які не пов'язані безпосередньо з її потребами. Зрештою, завдяки праці людина навчилась дисциплінувати свої потреби та бажання, вийшла за межі природного егоїзму у світ високих духовних цінностей – цивілізованості, вихованості, інтелігентності, гуманізму, патріотизму, самопожертви та героїзму тощо.

З іншого боку, саме існування в світі культури дозволило людині створити знаряддя вбивства собі подібних – адже в природному середовищі людині важко голими руками вбити іншу тварину чи людину. Це завдання стало легко вирішуваним завдяки знаряддям, створеним людиною, навіть для фізично слабких. Наявність знарядь збільшує агресивність людини, адже вбивство може відбутися миттєво й природні механізми погашення агресивності не встигають увімкнутись. Філософи кваліфікують таку ситуацію як те, що людина стала ворогом, передусім, сама для себе, постійно існуючою загрозою власному існуванню. *Культурними механізмами*, що покликані регулювати ці загрози, стали створені людством система *моралі, права, релігійні норми, сімейні цінності* тощо.

Висновки. У філософській антропології предметом досліджень стала людина як особливе творіння Всесвіту. В межах цієї дисципліни дослідники шукають відповіді на питання: що робить людину такою особливою, що визначає її дії, впливає на вибір та тисячі різних інших питань. Ці питання людина сама собі задає, вони належать до царини вічних філософських питань, адже кожне нове покоління шукає й знаходить на них свої, значимі відповіді, які складають скарбницю людської духовності, спонукають до творчості, рефлексії, самовдосконалення, розвитку само-свідомості й відповідальності перед світом та наступними поколіннями.

Тема 14. Філософія історії. Основні теорії історико-культурного процесу. Філософія права. Філософія релігії. Філософія техніки.

1. Предметне поле філософії історії. В переліку філософських дисциплін є дві, фонетично схожі за назвою, однак сутнісно відмінні одна від одної – історія філософії та філософія історії. Зміна порядку вживання слів у назві визначається зміною предмета дослідження в цих дисциплінах. *Історія філософії* досліджує закономірності історичного розвитку філософського знання (в іменах, датах, філософських традиціях, школах та напрямках). *Філософія історії* зосереджує свою увагу на дослідженні тенденцій розвитку та перспективах світового історичного процесу – на

історії людства з позиції філософського її осмислення. Головні питання філософії історії: чи має історія сенс та в чому він полягає? чи пов'язані між собою окремі історичні події? на скільки й чим? Чи можна на підставі розуміння попереднього досвіду людства прогнозувати його майбутнє?

Творцем історії, батьком традиції досліджувати минуле людства, вважають античного мислителя, мандрівника 5 ст. до н.е. **Геродота** (лат. *pater historiae*). Він на підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей створив перший загальний опис відомого тоді грекам світу в своїй дев'ятитомній праці – **«Історія»**. Неабиякою заслугою Геродота стало те, що він першим зумів співвіднести події грецької історії зі світовою перспективою, світовим історичним процесом.

Творцем філософії історії, як розділу філософії, що осмислює історичні події та процеси на предмет їхнього змісту, узагальненої сутності та впливу на майбутнє, вважають французького просвітника 18 ст. **Вольтера**. Його внеском в осмислення історичних подій та процесів стало акцентування головної уваги на матеріальній історії – археологічних розкопках, матеріальних артефактах, якими б підтверджувались історичні оповіді. Крім того Вольтер звернув увагу на те, що вся попередня історія була історією правителів – царів, князів, імператорів тощо та історією війн. Проте насправді історію творять маси, спільні дії людей призводять до помітних змін, досягнень та розвитку. Тому саме цю – реальну історію – й слід вивчати.

Починаючи з 19 ст. та в філософії історії були сформовані два окремі розділи – **онтологія історії** та **гносеологія історії**. В **онтології історії** (**Георг Гегель, Карл Маркс, Карл Ясперс, Арнольд Тойнбі**) досліджуються питання щодо рушійних сил, основних етапів історичного процесу, його сенсу, мети, ролі та місця людини в історії. В **гносеології історії** (**Реймон Арон, Артур Данто, Гілберт Уайт**) здійснюється критичне та аналітичне дослідження історії, вивчаються умови, можливості, способи, форми історичного пізнання шляхом суб'єктивного відтворення та коментування історичного процесу з позиції, максимально наближеної до реальних умов. Дослідники гносеології історії зважають на той факт, що досягти відтворення реальних історичних подій не можливо, тлумачення історії завжди міститиме в собі суб'єктивістські реконструкції.

Щодо **тлумачення** перебігу історичного процесу сформувався ряд позицій:

- **лінійно-прогресистські** концепції історії (**Георг Гегель, Карл Маркс, Карл Ясперс**) – історія тлумачиться в них як висхідна лінія, що має свою мету, початок та завершення;

- **циклічні** моделі історії (*Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі*) – тут історичний процес представлений як зміна культурно-цивілізаційних циклів, в кожному з яких на авансцену історії виходить певна культура/цивілізація, долає шлях зародження-розквіту-кульмінації-занепаду та замінюється наступною культурою;
- **цивілізаційно-хвильові** концепції (*Іммануїл Валлерстайн, Елвін Тоффлер*) – розвиток людства представлений як стадійний процес зміни хвиль (аграрна, індустріальна, постіндустріальна – у Елвіна Тоффлера; нерівномірні етапи злетів та падінь різних народів і культур – у Іммануїла Валлерстайна).

Представлені в філософії історії різні моделі історичного процесу мають своїх апологетів, захисників та критиків, що вказує на неможливість дійти остаточного висновку щодо того, якою насправді є мета й сутність історії. Проте можна стверджувати, що вивчення історії та спроби зрозуміти її сенс передбачають суб'єктивні тлумачення, варіатив інтерпретацій історичних подій, а отже можуть бути використані з *маніпулятивною, пропагандистською метою*, що **неприпустимо** в умовах справжнього науково-пізнавального процесу.

2. Філософія права. Філософія права є порівняно молодою галуззю філософського знання, в межах якої досліджується філософський зміст та підстави права, співвідношення права й закону, джерела права та їхня роль в житті людини й існуванні суспільства. Формується філософія права в межах просвітницької філософської традиції 18-19 ст. завдяки доробку англійських просвітників – *Томаса Гоббса, Джона Локка*; французьких – *Жан-Жака Руссо, Вольтера, Шарля Монтеск'є*; німецьких – *Імануїла Канта, Георга Гегеля*. Саме Г. Гегелю належить праця – **«Філософія права»**. З середини 19 ст. предмет філософії права був максимально наближений до позитивного законодавства та сфери практичної юриспруденції країн західного світу. Досліджувалось чинне законодавство та дійсний правопорядок, розвивалась правова теорія як підстава для здійснення законодавчих актів. Наголос робився на практичному боці вирішення конкретних політико-правових проблем, вивченні прецедентного права тощо. **Право** в *позитивістському* розумінні трактувалось як «силовий» нормативно-ціннісний регулятор поведінки людей, тісно пов'язаний з владою, із силовим впливом на особу. Філософія права в цьому контексті стала **правознавством**.

В той же час на межі 19-20 ст. філософи права переорієнтувались на дослідження **світоглядних підвалин права**, духовно-етичних його засад.

Відбувся відхід від традицій позитивістської правової позиції в бік філософсько-правової, а саме розробка *природно-правової теорії* як морального джерела для позитивного законодавства. Базовою ідеєю таких досліджень було положення про те, що природою даровані людині права є моральним критерієм та мірилом справедливості в царині права. Адже законодавство будь-якої країни має вищою метою дотримання *соціальної справедливості* в суспільстві. Справедливість є вкрай суб'єктивною категорією, зміст її залежить від багатьох факторів. Однак згідно до положень теорії природного права та суспільного договору вищою метою держави має бути гарантування та захист прав усіх її громадян, справедливість як рівна для всіх можливість реалізовувати й захищати свої права. Відповідно до цих позицій змінилось і *визначення права*. В межах *природно-правової* позиції **право** визначається як морально-етичне джерело та підстава для позитивного законодавства.

Особливих досягнень в розробці *аксіологічної* складової права досягли філософи неокантіанської школи 20ст. – **Вільгельм Віндельбанд**, **Генріх Ріккерт**. В розвиток *української* філософсько-правової традиції значний внесок зробили **Григорій Сковорода**, **Богдан Кістяковський**, **Памфил Юркевич**.

Типовою проблемою філософії права є питання джерел права. Існує ряд позицій щодо *походження права*, зокрема:

- звичаї, традиції, норми колективно прийнятної поведінки
- природний порядок організації життя
- інтелектуально-духовний розвиток людства, що спричинив потребу в правовому регулюванні міжособистісних стосунків.

Процес формування державних законодавств теж мав різні джерела поповнення: звичаї, традиції, релігійні вірування, прецеденти, етичні принципи природного права. Присутність в юриспруденції впливу релігійних та природно-правових етичних норм забезпечує позитивному законодавству так званий «мінімум моралі» та вберігає від викривлень позитивного права й законів, від зловживань та порушень соціальної справедливості.

3. Філософія релігії. Філософія релігії є філософською дисципліною, предметом дослідження якої є релігія – версії її походження, джерела віри, сутність і природа релігії, смисл божественного тощо. Цікаво, що дослідники досі не мають одностайної думки щодо етимології поняття «релігія». Його пов'язують з поняттями благочестя, святині, предмет культу, що співвідносяться з чимось вищим, святим, надлюдським, потойбічним (трансцендентним) у житті людини. **Релігія** є духовним феноменом, що виражає віру людини в надприродне як джерело буття всього

існуючого. Засновником філософії релігії вважають голландського філософа єврейського походження 17 ст. **Бенедикта Спінозу**. Створена ним теорія походження та сутності релігії мала в своїй основі особистий досвід релігійних переживань, пов'язаний з поширеною історичною практикою переслідування іудеїв та євреїв у світі. Прагнучи вберегтись від переслідувань та погромів, родина Спінози відмовилась від іудаїзму й прийняла християнство, проте душевні травми та конфлікт із суспільством не були подолані. Осмислення цієї ситуації Б. Спіноза відобразив у *«Богословсько-політичному трактаті»*, де сформував *раціональну* версію походження релігій, перебуваючи поза контекстом будь-якої з релігій світу – як незалежно мислячий філософ, що зберігає віру в Бога, хоча й без прив'язки до конкретної релігії. Продовження релігійно-філософських шукань зустрічаємо в творчості таких філософів, як Д. Юм, Вольтер, І. Кант, Ф. Шлеєрмахер, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах, К. Маркс, Е. Гартман, С. К'єркегор, Ж. Марітен, Е. Жільсон та ін.

В цілому всі *релігійні дослідження* можна розділити на дві частини:

- 1) теологічні
- 2) філософські.

Дослідження з першої групи передбачають наявність релігійної віри у дослідника. Будучи віруючою людиною, такий дослідник вивчає релігію «зсередини», він занурений у релігійний процес, тому має змогу вивчити й зміст релігійних переживань та розвиток релігійної свідомості в цілому. Яскравим прикладом цьому є теологічна, богословська діяльність **Томи Аквінського** як ченця католицької церкви та систематизація середньовічної схоластики й пошук раціональних доказів божественного буття – як філософа та професора.

Дослідження з другої групи є таким собі «зовнішнім» поглядом на релігію, дослідник не належить до послідовників віри й вивчає релігію виключно засобами й методами раціонального пізнання. Очікується, що такий спосіб пізнання має призводити до більш об'єктивних та незалежних результатів.

Важливим питанням філософії релігії є походження релігій. Дослідники підкреслюють не очевидний характер формування релігійного почуття, адже в його основі лежить бажання вклонятись вищим силам, наявність яких не доводиться емпірично. Існує ряд різних *концепцій походження релігії*:

- *натуралістична* (ген релігійності)
- *психологічна* (потреба в терапевтично-психологічній підтримці)

- *природна* (як відповідь на слабкість людини перед силами природи)
- *традиційна*
- *потреба соціального контролю*
- *потреба в смисловому наповненні життя.*

В філософії релігії виділяють *онтологію* релігійного, *гносеологію* та *праксеологію* релігійного.

Онтологія релігії вивчає існування релігій як комплексу взаємопов'язаних *елементів*: релігійної свідомості, почуттів, культу та релігійних організацій (церква, секта, деномінація), діяльності й релігійних відносин; досліджуються витоки релігійного віровчення, відношення між Богом та людиною; шляхи богопізнання, сакральні складові релігії, можливості спілкування людини з Богом, зокрема через особливу релігійну форму – *молитву* тощо.

Релігійна *гносеологія* зосереджена на критеріях істинності релігійних учень; категоріях божественного пізнання; співвідношенні розуму та віри в релігійному досвіді тощо. Пізнання релігійних істин, зокрема в християнстві, відбувається методом *екзегези* (дав.-гр. *ἐξήγητικός*, від *ἐξήγησις*, «тлумачення, виклад») – тлумачення Святого Письма, життя святих, священних легенд, складних місць християнського віровчення, біблійних текстів у проповідях видатних релігійних діячів, богословів, теологів тощо.

Праксеологічні дослідження релігій базуються на положенні про високий етико-моральний та духовний зміст релігій світу. Власне сутність будь-якої релігії визначається її зверненням до душі, духовності людини, апеляцією до *трансцендентного* (потойбічного) *сакрального* (священного) начала. Таким чином практичні виміри існування релігії визначаються її потужними можливостями впливати та регулювати поведінку людей етичними засобами, допомагати у пошукові відповідей на вічні сенсожиттєві питання.

4. Філософія техніки. Даний розділ філософського знання сформувався лише у 20 ст., при тому що техніка супроводжує людину упродовж всієї людської історії. Ба більше – те, що люди почали доцільно застосовувати технічні знаряддя, розцінюється рядом дослідників – істориків, філософів, соціологів – як момент формування людини розумної, переходу людини від природного стану до культурного. Й це не випадково, адже застосування техніки з найдавніших часів до сьогодення передбачає з одного боку, розумовий розвиток людини, а з іншого має на меті полегшити, оптимізувати умови людського існування. Першими

філософськими роботами, в яких почалось дослідження техніки, стали: **Ернст Капп «Засади філософії техніки»**, **Альфред Еспінас «Загальна теорія техніки»**, **Петро Енгельмейєр «Теорія творчості» та «Філософія техніки»**. Дослідження проблем розвитку техніки, її місця в людському житті та вплив на людину і суспільство здійснювали такі філософи як **Карл Ясперс, Макс Борн, Льюїс Мамфорд, Мартін Гайдеггер, Герберт Маркузе, Еміль Дюркгейм, Анрі Бергсон** та інші.

Поняття **техніка** походить від грецького *«техне»*, що перекладається як вміння, майстерність. В філософії техніки цим поняттям позначається сукупність засобів, створених людством для обслуговування своїх потреб виробничого і невиробничого характеру (машини, механізми, прилади, пристрої, знаряддя праці, технології, знання та вміння). Іншими важливими поняттями для дослідження даної проблематики є:

- поняття **культури** як сфери, штучно створеної людьми, протилежної до природного середовища існування;
- поняття **артефакту** як штучно створеної речі, що містить закладений в неї людиною смисл.

Людство досить рано почало використовувати цей понятійний апарат: вже у **Платона та Аристотеля** зустрічаємо «техне» у здійснюваному ними аналізові штучних знарядь праці та праці грецьких рабів. Застосування техніки людиною з часом поширилось на різноманітні **області предметної діяльності**, зокрема:

- створення *матеріальних і культурних цінностей*;
- вироблення, перетворення і передача різних видів *енергії*;
- збір, обробка та передавання *інформації*;
- проведення *наукових досліджень*;
- створення і використання різних *засобів пересування*;
- забезпечення *обороздатності*.

В історичному *розвиткові техніки* різні дослідники, в залежності від критерію, виділяють **етапи**:

- **доіндустріальний**, коли техніка мала штучний характер – вироблялась в натуральних господарствах переважно ручні й досить примітивні знаряддя праці;
- **індустріальний** – почався з 18 ст., з промислової революції, винайдення механізмів, двигунів (паровий, внутрішнього згорання, електричний), запровадження виробництва – вироблення техніки поставлене на потік; техніка здобула загальний вирішальний та *детермінуючий* вплив на розвиток людства;

- період **автоматизації** та обчислювальної техніки – з сер.20 ст. процес цифровізації (діджиталізації), коли машини стали виробляти машини
- епоха **нано-біо-технологій** – наш час, коли результатом міждисциплінарних технічних та технологічних досліджень стають явища трансгуманізму, генної інженерії, клонування тощо.

З точки зору фізика **Макса Борна**, етапи розвитку техніки слід визначати джерелами *енергії*, які в різні часи використовувала людина, зокрема: до розщеплення атома та після – винайдення атомної енергетики.

Льюїс Мамфорд запропонував власну систему періодизації розвитку техніки, починаючи з другого тисячоліття нової ери. В основу періодизації він поклав вид енергії, що являється основним у технічному використанні і виділив наступні **епохи**:

- **еотехнічна** (1000-1750), що має в основі *технологію води й дерева*;
- **палеотехнічна** (з др. пол. XVIII ст. до сер. XX ст.) спирається на *комплекс вугілля та заліза*;
- **неотехнічна** (триває зараз) використовує *комплекс електрики й сплавів*.

В сучасній філософії техніки головним напрямом роботи для дослідників є формування *специфічного міждисциплінарного середовища* щодо дослідження та вирішення проблем філософії техніки.

Висновки. Філософія історії, філософія права, філософія релігії, філософія техніки – порівняно нові, проте актуальні галузі філософського знання, що досліджують актуальні питання існування людини, суспільства, культури під різними кутами зору та у єдності синхронного та діахронного вимірів існування. Сучасний світ швидко змінюється, процеси в ньому відбуваються з перманентним підвищенням швидкості, динаміка змін є всеохопною й розцінюється як норма. При цьому слід усвідомлювати, що процесуальність змін має спиратись на певний твердий ґрунт – здорову основу, здатну змінюватись, розвиватись й від якої починаються всі перетворювальні процеси. Розуміння такої основи, як і тенденцій розвитку найрізноманітніших сфер людського існування – пропонує філософія.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Семінар 1

Філософська пропедевтика (2)

План

1. Світогляд: визначення, структура, функції
2. Історичні типи світогляду
3. Специфіка філософії серед інших форм культури
4. Структура філософського знання, філософські дисципліни
5. Основні методи філософування
6. Функції філософії
7. Східна та західна парадигми філософування

Питання для роздумів

1. Для чого людині світогляд? Чому лише людина має потребу в ньому?
2. Як ви розумієте мудрість? Як впізнати мудру людину?
3. Чому філософські проблеми належать до вічних питань людства?
4. Які функції світогляду визначите ви, аналізуючи власний світогляд.
5. Порівняйте процес соціалізації людей родоплеменного суспільства з вихованням дітей. як діти засвоюють правила поведінки?
6. Чому філософію вивчають у вищих навчальних закладах та не вивчають на більш ранніх освітніх рівнях?
7. В чому, на вашу думку, полягає цінність критичної функції філософії?

Література

1. Берко П. Нова парадигма української філософії. Львів: ЛДМУ ім. Д. Галицького, 2013. 302 с.
2. Філософія: Підручник. Приятельчук А.О., Губерський Л.В., Сайтарлі І.А. К.: VADEX. 2021.
3. Лях В. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. Хрестоматія. https://chtyvo.org.ua/authors/Liakh_Vitalii/Suchasna_zarubizhna_sitsialna_filosofia_khrestomatia/
4. Расс Пейн В. Вступ до філософії. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://commons.bellevuecollege.edu/wrussellpayne/an-introduction-to-philosophy/>
5. Філософія. Навчально-методичний посібник для студентів НУБіП України стаціонарної форми навчання з усіх спеціальностей ОКР «Бакалавр». Савицька І.М. Культенко В.П., Супрун А.Г., Гейко С.М.К.: Вид. центр НУБіП України, 2017. 224 с.

6. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», 2020. 506 с.

Семинар 2

Філософія стародавнього світу (4)

План

1. Періодизація світового історико-філософського процесу
2. Давньоіндійські філософські школи.
3. Давньокитайська філософія.
4. Феномен античної філософії
5. Філософія натурфілософів/досократиків в пошукові першооснови світу
6. Антропологічний поворот у філософії софістів
7. Філософія Сократа
8. Онтологія, гносеологія, етика та соціальна філософія Платона
9. Наукові принципи пізнання у філософському вченні Аристотеля
10. Філософські школи еллінізму: епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, неоплатонізм.

Питання для роздумів

1. Як ви думаєте, чому так суттєво відрізняються способи філософування на Сході й на Заході?
2. Чому стосовно східних філософських систем не працює діахронний аналіз?
3. Софістика: мудрість чи спекулювання?
4. Чому Сократа після смерті його послідовники стали обожнювати?
5. Чому Платона й досі вважають найбільшим філософом всіх часів?

Література

1. Філософія: Підручник: для студентів вищ. навч. закл. Л. Губерський, В. Андрущенко, А. Баумейстер, І. Добронравова, В. Ільїн. За ред. Л.В. Губерського. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків: Фоліо, 2018. 620 с.
2. Забужко О.С. Філософія української національної ідеї та європейський контекст. К.: Комора. 2020. 192 с.
3. Історія філософії. Античність та Середньовіччя. За ред. Умберто Еко та Рікардо Федріги. Харків: Фоліо, 2021.
4. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», 2020. 506 с.
5. Філософія. Бичко І., Табачковський В., Бичко А., Ярошовець В. К.: Либідь, 2001.

6. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія. Переклад з нім. В. Кебуладзе. К.: Вид-во Дух і літера, 2023.
7. Філософський енциклопедичний словник. За ред. В.І. Шинкарука. К. Електронний ресурс. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

Семінар 3

Філософія доби Середньовіччя та Відродження (2)

План

1. Етапи розвитку середньовічної філософії
2. Засади середньовічного способу філософування (монотеїзм, теоцентризм, креаціонізм, проведенціоналізм)
3. Патристика та схоластика: особливості та хронологія
4. Відкриття внутрішнього світу особи у Августина Аврелія
5. Співвідношення розуму та віри в теологічних доктринах Томи Аквінського
6. Суперечка щодо природи універсалій
7. Гуманістичні орієнтації філософії Відродження Данте Аліг'єрі та Франческо Петрарки
8. Різновиди ренесансного пантеїзму: Ніколо Кузанський, Джордано Бруно
9. Утопія доби Відродження: Томас Мор, Томазо Кампанела
10. Ідея користі в концепціях Лоренцо Валла, Ніколо Макіавеллі.

Питання для роздумів

1. В чому відмінність віри та розуму?
2. Чим цінні для людини віра та розум?
3. Яке значення має Нагорна проповідь Ісуса Христа в сучасному світі?
4. Чи актуальною в сучасному світі є християнська ідея милосердя й допомоги ближньому? Чому?
5. Як змінилась ідея гуманізму в сучасному світі?

Література

1. Августин А. Сповідь – К., 1996.
2. Александрова О. Філософія середніх віків та доби Відродження. – К., 2002.
3. Історія філософії. Античність та Середньовіччя. За ред. Умберто Еко та Рікардо Федріги. Харків: Фоліо, 2021.

4. Рассел Б. Історія західної філософії. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>
5. Татаркевич В.В. Історія філософії: Т. 1: Антична і середньовічна філософія. Львів: Свічадо. 2006.
6. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», 2020. 506 с.
7. Філософія. Бичко І., Табачковський В., Бичко А., Ярошовець В. К.: Либідь, 2001.
8. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія. Переклад з нім. В. Кебуладзе. К.: Вид-во Дух і літера, 2023.

Семінар 4

Західноєвропейська філософія Нового часу та Просвітництва XVII – XVIII ст. (4)

План

1. Передумови нового етапу розвитку філософії в 17 ст.
2. Раціоналізм і емпіризм: два напрямки новоєвропейської філософії
3. Емпірична концепція пізнання світу (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм)
4. Новоєвропейський раціоналізм (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц)
5. Культ розуму в філософії Просвітництва
6. Суспільно-політичні моделі філософії Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Руссо)
7. Світ як механічна система (Р. Декарт, Ж. Ламетрі, Вольтер)
8. Романтизм як альтернатива просвітницькому культу розуму.

Питання для роздумів

1. Чому епоха 17-18 ст. розвитку Європи отримала назву «Нової»?
2. Завдяки чому у людини формується досвід?
3. Яку людську здатність – досвід, емоційність чи розум – ви вважаєте важливішою для пізнання світу та досягнення істини?
4. Чому для людей так важливо вести державний спосіб життя, попри всі недоліки державних інститутів?

Література

1. Гусєв В. І. Історія західноєвропейської філософії XV – XVII ст. – К., 1994.
2. Декарт Р. Міркування про метод. Електронний ресурс. Режим доступу: <file:///C:/Users/User/Downloads/admin,+37-46.pdf>

3. Історія філософії. В. Ярошовець, І. Бичко, В. Бугров. Електронний ресурс. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Yaroshovets_Volodymyr/Istoriia_filosofii/
4. «Новий Органон» (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий Органон» Френсіса Бекона». Матеріали міжнародної наукової конференції, 18–19 грудня 2020 р. Х: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 160 с.
5. Рассел Б. Історія західної філософії. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>
6. Татаркевич В. Історія філософії. Т. 2: Філософія Нового Часу до 1830 року. Львів: Свічадо. 2006.
7. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія. Переклад з нім. В. Кебуладзе. К.: Вид-во Дух і літера, 2023.

Семинар 5

Німецька класична філософія Нового часу (2)

План

1. Передумови та основні позиції німецької класичної філософії
2. Теорія чистого та практичного розуму І. Канта
3. Науковчення Й. Фіхте
4. Концепція натурфілософії Ф. Шеллінга
5. Система абсолютного ідеалізму Г. Гегеля
6. Антропологічний матеріалізм Л. Фюєрбаха

Питання для роздумів

1. Чому І. Кант назвав свій переворот у теорії пізнання «коперніканським»?
2. В чому цінність категоричного імператива І. Канта?
3. Чи погоджуєтесь ви з твердженням Г.Гегеля, що «все дійсне розумне, все розумне – дійсне»?
4. Чи погоджуєтесь ви з твердженням Л. Фюєрбаха, що «людини людині – Бог»? чому?

Література

1. Історія філософії. В. Ярошовець, І. Бичко, В. Бугров. Електронний ресурс. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Yaroshovets_Volodymyr/Istoriia_filosofii/
2. Кант І. Критика чистого розуму. Електронний ресурс. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu/

3. Кушаков Ю. Нариси з історії німецької філософії: Навч. посіб. Київ, 2006. 572 с.
4. Рассел Б. Історія західної філософії. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>
5. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія. Переклад з нім. В. Кебуладзе. К.: Вид-во Дух і літера, 2023.

Семінар 6/7

Некласична та постнекласична філософія (4)

План

1. Становлення, розвиток та сутнісні риси некласичної філософії
2. Позитивізм як філософія науки: етапи становлення та зміст
3. Ірраціональні школи некласичної філософії:
 - 3.1 Філософія життя
 - 3.2 Філософські аспекти психоаналізу
 - 3.3 Феноменологія
 - 3.4 Екзистенціалізм
 - 3.5 Герменевтика
 - 3.6 Структуралізм
4. Постнекласичні стратегії сучасної філософії

Питання для роздумів

1. Яке місце раціонального та ірраціонального начал в житті людини?
2. Чи погоджуєтесь ви з О. Контом щодо філософія як служниці науки? Чому?
3. На вашу думку, на скільки визначальними є причинно-наслідкові зв'язки у світі? Як ви ставитесь до ідеї жорсткої каузальности?
4. Яке місце в житті людини займають інстинкти?
5. Чи зрозумілою для вас є позиція Ф. Ніцше: «Підштовхни того, хто падає»?
6. Як ви оцінюєте іронізм та перегляд наративів в постмодерній філософській традиції? Як це позначилось на філософії? На світогляді сучасної людини?

Література

1. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за науковою редакцією А. С. Синиці. – Львів : Літопис, 2014. – 374 с.
2. Гадамер Г. Істина і метод. В 2-х т. – К., 2002.
3. Історія філософії. – К., 2002.

4. Філософія: підручник. В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
5. Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн. – К., 1998.
6. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого. – К., 1993.
7. Лісовський П.М., Лісовська Ю.П. Світова філософія поствоєнного часу: Навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 472 с.

Семінар 8

Українська філософія (2)

План

1. Філософські ідеї в культурі праукраїнського етносу, Києворуської доби
2. Філософія доби українського відродження та бароко.
3. Українська філософія класичної доби
4. Філософія Г. Сковороди
5. Ідеї філософії серця (П. Юркевич)
6. Український романтизм (М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш);
7. Академічна українська філософія 18-19 ст.
8. Соціальна філософія М. Драгоманова, І. Франка
9. Націософія Д. Донцова. Історіософська концепція В.Липинського
10. Філософія української діаспори (О. Кульчицький, І. Лисяк-Рудницький, Д.Чижевський)
11. Філософська думка в сучасній Україні.

Питання для роздумів

1. На скільки важливо, на вашу думку, вивчати й знати українську філософію?
2. Чим визначається національна ідентичність українців?
3. Яке місце займає українська філософія в світовому філософському процесі?
4. Яких сучасних українських філософів ви знаєте? Які твори читали? Чия позиція є найбільш близькою для вас?

Література

1. Горський В.С. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. -

- Електронний ресурс. Режим доступу:
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_ukr_filosofii
2. Горський В.С. Філософія в українській культурі. Електронний ресурс. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Horskyu_Vilen/Filosofia_v_ukrainskii_kulturi_metodolohiia_ta_istoriia.pdf
 3. Горбач Н.Я. Специфіка української філософії [Текст] / Н. Я. Горбач. - Л. : Каменяр, 2006. - 215 с.
 4. Забужко О.С. Філософія української національної ідеї та європейський контекст. К.: Комора. 2020. 192 с.
 5. Кралюк П. М. Історія філософії України : підручник. – К. : КНТ, 2015. – 652 с.
 6. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К.,1997.
 7. Попович М. Що таке філософія? *Філософська думка*. №1 (2006). С. 3-24.
 8. Франко І. До історії соціологічного руху // *Філософська і соціологічна думка*. – 1990. – № 1.
 9. Чижевський Д. В'ячеслав Латинський як філософ історії// *Філософська і соціологічна думка*. – 1991. – № 10.
 10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>

Семінар 9

Онтологія – філософське вчення про буття (2)

План

1. Поняття буття і проблематика онтології. Співвідношення філософії і метафізики
2. Основні модальності буття (дійсність – можливість – необхідність, субстанція – атрибут – модус). Єдність та множинність буття (буття взагалі, наявне буття, існування, сутність)
4. Вчення про категорії як онтологічні предикати (Платон, Аристотель, Фома Аквінський, Кант, Гегель, Гайдеггер)
5. Філософське осягнення світу. Категорії «простір» та «час»

Питання для роздумів

1. Що було першим – курка чи яйце?
2. Чия версія першооснови світу від античних натурфілософів вам найбільше подобається? Чому?

3. В чому особливість понятійно-категоріального мислення та мовлення?
4. Чи згодні ви з І. Кантом щодо простору і часу як «окулярів», що їх ніколи не може скинути людина? Чому?
5. В чому цінність людських фантазій, мрій? Який їхній онтологічний статус?

Література

1. Гайдеггер М. Що таке метафізика (фрагмент). Електронний ресурс. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Heidegger_Martin/Scho_take_metafizyka_frahmenty
2. Стружевський В. Онтологія. К. 2014. 312 с.
3. Філософія: підручник. В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
4. Час як уява і час як буття: Еміль Штайгер versus Мартін Гайдеггер / О. Радченко // Слово і Час. 2009. № 6. С. 45-53

Семінар 10

Свідомість як онтологічна проблема (2)

План

1. Свідомість як філософська проблема.
2. Природничі та соціально-історичні умови виникнення свідомості.
3. Свідомість і мова. Свідомість і праця.
4. Визначальні ознаки свідомості.
5. Свідомість і самосвідомість.
6. Суспільний характер свідомості та її форми.

Питання для роздумів

1. Дайте власне визначення свідомості.
2. Як за мовними здатностями визначити рівень свідомості людини?
3. Як, на вашу думку, свідомість керує діями людини?
4. Свідомий вибір – це як?
5. Чи знаєте ви, як визначати маніпуляції?
6. Чи вмієте ви протистояти маніпуляціям?
7. Хто розумніший – людина чи штучний інтелект?

Література

1. Birch J., Schnell A. K., Clayton N. S. (2020-10). Dimensions of Animal Consciousness. *Trends in Cognitive Sciences*.

2. Koch, Christof; Massimini, Marcello; Boly, Melanie; Tononi, Giulio (2016-05). Neural correlates of consciousness: progress and problems. *Nature Reviews Neuroscience*. **17** (5). С. 307–321.
3. Seth, A. K.; Bayne, T. (2022-07). Theories of consciousness. *Nature Reviews Neuroscience*. **23** (7). С. 439–452.
4. Воронкова, В.Г. Філософія: навч. посібник. – ВД «Професіонал», 2004. 192 с.
5. Воронюк О Філософія: Підручник. К.: Медицина. 2018.
6. Причепій, Є. М. Філософія: посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л.А. Чекаль. К.: Академвидав, 2009. 592 с.

Семінар 11

Гносеологія як філософська теорія пізнання (2)

План

1. Пізнання та знання як предмет філософського аналізу.
2. Історична і соціокультурна обумовленість пізнання.
3. Гносеологічні позиції оптимізму, скептицизму та агностицизму.
4. Суб'єкт-об'єктна опозиція як вихідний пункт процесу пізнання.
5. Пізнавальні здібності людини: чуттєвий та раціональний рівні пізнання.
6. Пізнання та істина: основні позиції співвідношення.

Питання для роздумів

1. Які причини ви вбачаєте, що людина пізнає світ?
2. Чому діти ставлять так багато запитань своїм батькам? Подумайте над філософським змістом феномену цікавості.
3. Які ви бачите переваги чуттєвого пізнання?
4. Який орган чуття, на ваш погляд, найважливіший?
5. Як ви розумієте філософську раціональність?
6. Які переваги раціонального пізнання?
7. Як ви сформулюєте відмінність між істиною та правдою? Що означає вислів: «Істина єдина, а правда у кожного своя»?

Література

1. Гносеологія та епістемологія: Навчальний посібник. В. Петрушенко. Львів: «Новий Світ – 2000». 2020. 209 с.
2. Мондін, Баттіста. Епістемологія і космологія: підруч. системат. філософії / Баттіста Мондін. - Львів : Місіонер. 2022.

3. Філософія: підручник. В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
4. Філософія: Посібник. Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. К.: Академвидав. 2009. 592 с.

Семінар 12
Соціальна філософія
План

1. Поняття соціальної філософії.
2. Функції соціальної філософії.
3. Історія розвитку соціально-філософського знання.
4. Основні філософські концепції держави та суспільства.
5. Концепції лінійного та циклічного розвитку суспільства.
6. Людина як соціальна істота.

Питання для роздумів

1. Яка концепція – соціального універсалізму чи атомізму – є ближчою для вас? Чому?
2. Чи може людина позбутись залежності від суспільства та існувати самотійно-ізолювано?
3. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що людина пізнає себе через інших? Як це відбувається?
4. Якою з вашої точки зору має бути досконала держава?
5. Чи можете ви себе назвати соціально активною людиною? Соціально успішною? Соціально реалізованою? Наскільки це важливо?

Література

1. Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія. К.: Юрінком Інтер. 2017.
2. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – Київ : Києво-Могилян. акад., 2008. – 367 с.
3. Соціальна філософія: Підруч. В.С. Афанасенко, М.І. Горлач, О.Г. Данильян [та ін.]. Харків: Прапор, 2011. 679 с.
4. Соціальна філософія [Електронний ресурс]: навч. посіб. В.О. Ананьїн, В.В. Горлинський, О.О. Пучков, О.В. Уваркіна. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/b2d8d245-7b53-430d-962d-e504b1f0a6f6/content>
5. Філософський енциклопедичний словник. – Львів, 2020. – 634 с.

6. Філософія: Підруч. для студентів вищ. навч. закл. / С.П. Щерба, О.А. Заглада; за ред. С. П. Щерби. Житомир: Полісся. 2012. 547 с.

Семінар 13

Філософська антропологія

План

1. Становлення філософської антропології.
2. Історичні традиції розуміння сутності людського.
3. Предметне поле філософської антропології.
4. Культура як спосіб існування людини.
5. Ідентифікація та ідентичність як спосіб людського проявлення в світі.
6. Національна ідентичність як філософська проблема. Українська національна ідентичність.

Питання для роздумів

1. Які, на вашу думку, є проблеми людського існування? В чому їхня причина?
2. Чому людина власне життя та існування світу сприймає з точки зору проблемності їхнього існування?
3. Для чого людині культура?
4. Чому проблеми української національної ідентичності залишаються актуальними в сучасних суспільно-політичних науках?
5. Які ви можете назвати невід'ємні екзистенціали людського буття?

Література

1. Бойченко І. Антропологічний напрям у філософії. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
2. Борисова О. Соціальна антропологія. К.: Кондор. 2021.
3. Гелнер Ернест. Нації та націоналізм; Націоналізм. Переклад з англ. Київ: Таксон, 2003. 300 с.
4. Гелнер Ернест. Розум і культура: історична роль раціональності та раціоналізму. Переклад з англ. С. Савченко. Харків: Видавництво: Акта. 2004. 298 с. ISBN 966-7021-81-5
5. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. Підручник, К.: Академвидав, 2009.
6. Табачковський В. Антропологія. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.

Семінар 14

Філософія історії, філософське розуміння релігії, права.

Філософія техніки

План

1. Філософське розуміння феномену техніки. Техніка в контексті глобальних проблем людства.
2. Філософія і релігія. Філософське осмислення феномену віри.
3. Поняття і природа права. Ціннісні основи права.
4. Філософія історії. Сутність історичного процесу.
6. Походження, сутність, функції моралі. Етична думка Сходу і Заходу в сучасних компаративних дослідженнях.

Питання для роздумів

1. Яким ви бачите майбутнє техніки?
2. Чи бачите ви загрози для людського існування з боку штучного інтелекту?
3. Чи потрібна релігія сучасній людині? Чому?
4. Історичний процес, на вашу думку, є доцільним чи випадковим? «Хитрість історії» існує?
5. Для чого людині правила моралі? Чи з усіма з них ви погоджуєтесь?

Література

1. Габрієлян О. А. Філософія історії. Підручник. О.А. Габрієлян, І.І. Кальной. К.: Академвидав. 2011. 213 с.
2. В. Лук'янець. Техніка. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 637.
3. Петрушенко, В. (2022). Епістемологія релігії: навчальний посібник. Львів: Град Лева. 220 с.
4. Сливка С. Проблеми філософії права. Навч. посібник. К. 2015. 192 с.
5. Спіноза Б. Етика. К.: Андронум. 2020.
6. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2014. 416 с.
7. Філософія: Посібник. Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. К.: Академвидав. 2009. 592 с.
8. Філософія сучасної науки і техніки : підручник Е. Семенюк, В. Мельник. Вид. 3-тє, випр. та допов. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 364 с.

Питання для самоконтролю

1. Предмет і функції філософського знання.
2. Культурно-історичні передумови виникнення філософії.
3. Місце і значення історії філософії в освоєнні філософського знання.
4. Основи періодизації західноєвропейської філософії.
5. Східна і західна парадигми філософування.
6. Давньоіндійська філософія.
7. Давньокитайська філософія.
8. Загальна характеристика класичної філософії.
9. Проблема першоначала світу в античній натурфілософії.
10. Сократ і поворот грецької філософії до проблем людини.
11. Проблема ідеального в Античності (Платон, Аристотель).
12. Пригадування як спосіб пізнання.
13. Значення платонівського вчення для становлення філософського змісту поняття «держава».
14. Філософія епохи еллінізму.
15. Ідея Бога в світлі середньовічної філософії.
16. Проблема співвідношення віри й знання у філософії Фоми Аквінського.
17. Суперечка реалізму і номіналізму.
18. Антропологічні та натурфілософські ідеї епохи Відродження.
19. Різновиди ренесансного пантеїзму.
20. Основні етапи розвитку емпіризму в філософії Нового часу.
21. Основні концепції новоєвропейського раціоналізму.
22. Обґрунтування емпіризму Ф. Беконем. Поняття «індуктивний метод».
23. Поняття дедуктивного методу. Р. Декарта.
24. Філософський агностицизм Д. Юма.
25. Французьке Просвітництво: смисл теорії природного права і суспільного договору.
26. Культ розуму у філософії Просвітництва.
27. Загальна характеристика німецької класичної філософії.
28. Основні положення теорії пізнання І. Канта.
29. Своєрідність гегелівської діалектики.
30. Специфіка новоєвропейського раціоналізму.
31. Критика німецького ідеалізму в філософській антропології Л. Фюєрбаха.
32. Структура абсолютного ідеалізму Г. Гегеля.
33. Загальна характеристика некласичної філософії.
34. Марксистська філософія: вихідні положення й історичні форми.
35. Загальні засади матеріалістичної діалектики.

36. Філософія Ф. Ніцше як підґрунтя переосмислення цінностей.
37. Філософські проблеми фрейдизму та їх історична доля.
38. Історичні трансформації позитивізму.
39. Позитивізм та неопозитивізм.
40. Філософія постмодерну (загальна характеристика).
41. Історична школа в філософії позитивізму.
42. Проблема свободи і вибору людини в екзистенціалізмі.
43. Форми організації суспільного буття.
44. Герменевтика: співвідношення істини та методу.
45. Методологічні концепції структуралізму і пост структуралізму.
46. Особливості та основні етапи розвитку філософської думки в Україні.
47. Кордоцентризм філософії Г.Сковороди.
48. Етапи й особливості розуміння буття в історії філософії.
49. Поняття субстанції у філософії.
50. Світ як ціле й проблема його граничних підвалин.
51. Історичні форми філософського розуміння простору і часу.
52. Форми наукового пізнання.
53. Проблема єдності та множинності світу.
54. Філософські позиції в історії філософії: монізм, дуалізм, плюралізм.
55. Знання та віра. Історичні форми співвідношення.
56. Проблема суб'єкта й об'єкта пізнання.
57. Пізнавальні здібності суб'єкта.
58. Співвідношення пізнання й розуміння
59. Свідомість та самосвідомість: етапи філософського осмислення.
60. Проблема свідомості в історії філософії.
61. Мислення й мова: форми співвідношення.
62. Філософське розуміння істини.
63. Місце та роль філософії в структурі наукового знання.
64. Філософія як методологія наукового пізнання.
65. Структура емпіричного знання і методи емпіричного дослідження.
66. Структура раціонального пізнання.
67. Методи раціонального рівня дослідження.
68. Логіка як спосіб мислення.
69. Принципи класифікації філософського знання: західна та східна парадигми філософствування.
70. Філософські засади наукових картин світу: системність, цілісність, складність як способи розуміння єдності багатоманітності світу.
71. Індуктивний метод і поняття позитивних наук.
72. Методологія пізнання філософії та науки.

73. Поняття діалектики в історії філософії. Діалектика та метафізика.
74. Суспільство як феномен і як предмет наукового та філософського осмислення.
75. Сутність соціальної практики. Матеріально-виробнича і соціально-перетворююча практика.
76. Сфери суспільного життя як елементи цілісності соціального організму.
77. Типології суспільства в сучасних концепціях соціальної філософії.
78. Циклічна та лінійна моделі розвитку історії.
79. Філософський зміст принципу історизму.
80. Філософське осягнення феномену техніки.
81. Поняття екологічної ситуації. Глобальні проблеми сучасної цивілізації і загальнолюдські цінності.
82. Природні, соціальні та духовні виміри людського буття.
83. Співвідношення філософії та науки.
84. Поняття особливості некласичної філософії.
85. Специфіка постнекласичної філософії.
86. Історичні підходи до класифікації наук.
87. Проблема демаркації наукового й ненаукового знання.
88. Техніка та технологія як філософські поняття.
89. Синергетика як наукова перспектива ХХІ ст.
90. Проблема істини у розкритті наукової картини світу.

Бібліографічний покажчик

1. Birch J., Schnell A. K., Clayton N. S. (2020-10). Dimensions of Animal Consciousness. Trends in Cognitive Sciences.
2. Koch, Christof; Massimini, Marcello; Boly, Melanie; Tononi, Giulio (2016-05). Neural correlates of consciousness: progress and problems. Nature Reviews Neuroscience. 17 (5). С. 307–321.
3. Seth, A. K.; Bayne, T. (2022-07). Theories of consciousness. Nature Reviews Neuroscience. 23 (7). С. 439–452.
4. Августин А. Сповідь – К., 1996.
5. Александрова О. Філософія середніх віків та доби Відродження. – К., 2002.
6. Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія. К.: Юрінком Інтер. 2017.
7. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за науковою редакцією А. С. Синиці. – Львів : Літопис, 2014. – 374 с.
8. Берко П. Нова парадигма української філософії. Львів: ЛДМУ ім. Д. Галицького, 2013. 302 с.
9. Бойченко І. Антропологічний напрям у філософії. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
10. Борисова О. Соціальна антропологія. К.: Кондор. 2021.
11. Лук'янець В. Техніка. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 637.
12. Воронкова, В.Г. Філософія: навч. посібник. – ВД «Професіонал», 2004. 192 с.
13. Воронюк О Філософія: Підручник. К.: Медицина. 2018.
14. Габрієлян О. А. Філософія історії. Підручник. О.А. Габрієлян, І.І. Кальной. К.: Академвидав. 2011. 213 с.
15. Гадамер Г. Істина і метод. В 2-х т. – К., 2002.
16. Гайдеггер М. Що таке метафізика (фрагмент). Електронний ресурс. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Heidegger_Martin/Scho_take_metafizyka_frahmenty
17. Гносеологія та епістемологія: Навчальний посібник. В. Петрушенко. Львів: «Новий Світ – 2000». 2020. 209 с.
18. Горбач Н.Я. Специфіка української філософії [Текст] / Н. Я. Горбач. - Л. : Каменярь, 2006. - 215 с.

19. Горський В.С. Філософія в українській культурі. Електронний ресурс. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Horskyu_Vilen/Filosofia_v_ukrainskii_kulturi_metodolohiia_ta_istoriia.pdf
20. Горський В.С. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - Електронний ресурс. Режим доступу: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_ukr_filosofii
21. Гусєв В. І. Історія західноєвропейської філософії XV – XVII ст. – К., 1994.
22. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. Переклад з англ. Київ: Таксон, 2003. 300 с.
23. Гелнер Ернест. Розум і культура: історична роль раціональності та раціоналізму. Переклад з англ. С. Савченко. Харків: Видавництво: Акта. 2004. 298 с. ISBN 966-7021-81-5
24. Декарт Р. Міркування про метод. Електронний ресурс. Режим доступу: <file:///C:/Users/User/Downloads/admin,+37-46.pdf>
25. Забужко О.С. Філософія української національної ідеї та європейський контекст. К.: Комора. 2020. 192 с.
26. Забужко О.С. Філософія української національної ідеї та європейський контекст. К.: Комора. 2020. 192 с.
27. Історія філософії. – К., 2002.
28. Історія філософії. Античність та Середньовіччя. За ред. Умберто Еко та Рікардо Федріги. Харків: Фоліо, 2021.
29. Історія філософії. В. Ярошовець, І. Бичко, В. Бугров. Електронний ресурс. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Yaroshovets_Volodymyr/Istoriia_filosofii/
30. Кант І. Критика чистого розуму. Електронний ресурс. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu/
31. Кралюк П. М. Історія філософії України : підручник. – К. : КНТ, 2015. – 652 с.
32. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – Київ : Києво-Могилян. акад., 2008. – 367 с.
33. Кушаков Ю. Нариси з історії німецької філософії: Навч. посіб. Київ, 2006. 572 с.
34. Лісовський П.М., Лісовська Ю.П. Світова філософія поствоєнного часу: Навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 472 с.
35. Лук'янець В.С., Соболь О.М. Філософський постмодерн. – К., 1998.

36. Лях В. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. Хрестоматія. https://chtyvo.org.ua/authors/Liakh_Vitalii/Suchasna_zarubizhna_sitsialna_filosofia_khrestomatia/
37. Мондін, Баттіста. Епістемологія і космологія: підруч. системат. філософії / Баттіста Мондін. - Львів : Місіонер. 2022.
38. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого. – К., 1993.
39. «Новий Органон» (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий Органон» Френсіса Бекона». Матеріали міжнародної наукової конференції, 18–19 грудня 2020 р. Х: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 160 с.
40. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К.,1997.
41. Петрушенко, В. (2022). Епістемологія релігії: навчальний посібник. Львів: Град Лева. 220 с.
42. Попович М. Що таке філософія? *Філософська думка*. №1 (2006). С. 3-24.
43. Причепій, Є. М. Філософія: посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л.А. Чекаль. К.: Академвидав, 2009. 592 с.
44. Расс Пейн В. Вступ до філософії. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://commons.bellevuecollege.edu/wrussellpayne/an-introduction-to-philosophy/>
45. Рассел Б. Історія західної філософії. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>
46. Сливка С. Проблеми філософії права. Навч.посібник. К. 2015. 192 с.
47. Соціальна філософія [Електронний ресурс]: навч. посіб. В.О. Ананьїн, В.В. Горлинський, О.О. Пучков, О.В. Уваркіна. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/b2d8d245-7b53-430d-962d-e504b1f0a6f6/content>
48. Соціальна філософія: Підруч. В.С. Афанасенко, М.І. Горлач, О.Г. Данильян [та ін.]. Харків: Прапор, 2011. 679 с.
49. Спіноза Б. Етика. К.: Андронум. 2020.
50. Стружевський В. Онтологія. К. 2014. 312 с.
51. Табачковський В. Антропологія. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
52. Татаркевич В. Історія філософії. Т. 2: Філософія Нового Часу до 1830 року. Львів: Свічадо. 2006.
53. Татаркевич В.В. Історія філософії: Т. 1: Антична і середньовічна філософія. Львів: Свічадо. 2006.

54. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2014. 416 с.
55. Філософія сучасної науки і техніки : підручник Е. Семенюк, В. Мельник. Вид. 3-тє, випр. та допов. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 364 с.
56. Філософія. Бичко І., Табачковський В., Бичко А., Ярошовець В. К.: Либідь, 2001.
57. Філософія. Навчально-методичний посібник для студентів НУБіП України стаціонарної форми навчання з усіх спеціальностей ОКР «Бакалавр». Савицька І.М. Культенко В.П., Супрун А.Г., Гейко С.М.К.: Вид. центр НУБіП України, 2017. 224 с.
58. Філософія: Підруч. для студентів вищ. навч. закл. / С.П. Щерба, О.А. Заглада; за ред. С. П. Щерби. Житомир: Полісся. 2012. 547 с.
59. Філософія: підручник. В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
60. Філософія: Підручник: для студентів вищ. навч. закл. Л. Губерський, В. Андрущенко, А. Баумейстер, І. Добронравова, В. Ільїн. За ред. Л.В. Губерського. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків: Фоліо, 2018. 620 с.
61. Філософія: Посібник. Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. К.: Академвидав. 2009. 592 с.
62. Філософія: терміни і поняття: Навчальний енциклопедичний словник. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», 2020. 506 с.
63. Філософський енциклопедичний словник. – Львів, 2020. – 634 с.
64. Філософський енциклопедичний словник. За ред. В.І. Шинкарука. К. Електронний ресурс. Режим доступу:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf
65. Франко І. До історії соціологічного руху // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 1.
66. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія. Переклад з нім. В. Кебуладзе. К.: Вид-во Дух і літера, 2023.
67. Час як уява і час як буття: Еміль Штайгер versus Мартін Гайдеггер / О. Радченко // Слово і Час. 2009. № 6. С. 45-53
68. Чижевський Д. В'ячеслав Латинський як філософ історії// Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 10.
69. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>

Валентина КУЛЬТЕНКО

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Підписано до друку 29.10.24 Формат 60x84\16
Ум. друк. арк. 9,3 Наклад 100 прим. Зам. № 240649

Видавець і виготовлювач Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4097 від 17.06.2011